

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2009

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Скляренко В. Г. Етимологічні розвідки. 8	3
	Гальчук І. Ю. Історія наголошення запозичень на -ія в українській мові	14
	Бацевич Ф. С. Лінгвістична прагматика: спроба обґрунтування проблемного поля і дослідницької одиниці	29
	Андерш Й. Ф. Типологія речень з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові в зіставленні з чеською	38
	Іваницька Н. Б. Tertium comparationis у міжмовному зіставленні дієслівних систем	46
	Яремко Я. П. Стратифікація концепту	60
	Коць Т. А. До проблеми лексичної норми сучасної української літературної мови	70
	Щегель О. М. Практична транскрипція корейських імен українською мовою: порівняння, проблеми і пропозиції	76
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Цимбалюк-Скопненко Т. Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика	88
	Даниленко Л. Šišková R., Savický N. Ukrajinsko-český a česko-ukrajinský slovník	90
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка	93
	Дисертаційні роботи з мовознавства (тематика досліджень)	94
	Дмитро Харитонович Баранник	96

CONTENTS	Skliarenko V. H. Etymological Studies. 8	3
	Halchuk I. Yu. The History of Accentuation of Borrowings Ending in -ia in Ukrainian	14
	Batsevykh F. S. Linguistic Pragmatics: an Attempt at Defining the Problematic Field and the Unit of Research	29
	Andersh J. F. The Typology of Sentences with Verbal-Adjektival Predicators in Ukrainian in Comparison to Czech Language	38
	Ivanytska N. B. Tertium Comparationis in the Contrastive Study of Verb Systems	46
	Yaremko Y. P. The Stratification of the Concept	60
	Kots T. A. On the Problem of Lexical Norm	70
	Shchehel O. M. Practical Transcription of the Korean Names into Ukrainian: Comparisons, Problems, Proposals	76
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Tsymbaliuk-Skopnenko T. Krovytska O. Ukrainian Lexicography : Theory and Practice	88
	Danylenko L. Šišková R., Savický N. Ukrajinsko-český a česko-ukrajinský slovník	90
	SCIENTIFIC LIFE	
	News Items	93
	Dissertations in Linguistics (the Themes of Researches)	94
	Dmytro Kharytonovych Barannyk	96

ЕТИМОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ. 8

У статті розглядається походження слів *стегно*, *стіг*, *стожар*, *Стожари*, *настіж*. Усі ці слова не мають загальноприйнятої, надійної етимології. Багато уваги приділено реконструкції первісного значення розглядуваних слів, що дозволило внести певні уточнення до семантики відповідних індоєвропейських коренів (і не тільки до семантики).

Ключові слова: етимологія, реконструкція, первісне значення, буквальне значення, розвиток семантики, індоєвропейський корінь.

Стегно. Слово *стегно́* «верхня частина ноги від таза до колінного суглоба», безперечно, праслов'янського походження. Воно збереглося майже в усіх слов'янських мовах (крім болгарської та македонської): рос. *стегно́* «стегно», бр. *сцягно́*, друс. *стегно*, *стыгно*, п. *ściegno* «т. с.», *ściegno* «сухожилля, сухожилок», ч., слц. *stehno* «стегно», вл. *sčehno*, нл. *sčogno*, полаб. *stegnü*, схв. *стѣгно*, слн. *stêgno*, стсл. *стегно*, *стыгно* «т. с.». Однак, як визнають дослідники, загальноприйнятої, надійної етимології це слово не має¹. Немає навіть загальноприйнятої праслов'янської реконструкції цього слова: більшість дослідників реконструює **stegno*², деякі дослідники — **стыгно*³, Й. А. Міккола — **стыгно* і **stegno*⁴, Г. Шустер-Шевц і автори «Етимологічного словника української мови» — **stegno* і діал. **стыгно*⁵.

Одним з найдавніших є пов'язання слова *стегно* з іє. **sthag-* «крити, покривати, закривати»⁶ (згодом корінь було уточнено — **(s)teg-* «вкривати, покривати»⁷). Буквальне значення слова *стегно* — «закрите (покрите)»: так була назва-

¹ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука. — К., 2006. — Т. 5. — С. 405; *Borys W. Słownik etymologiczny języka polskiego.* — Kraków, 2005. — S. 613; *Holub J., Kopečný F. Etymologický slovník jazyka českého.* — Praha, 1952. — S. 351; *Bezlej F. Etimološki slovar slovenskega jezika.* — Ljubljana, 1995. — Knj. 3. — S. 315; *Snoj M. Slovenski etimološki slovar.* — 2-a pregl. in dop. izd. — Ljubljana, 2003. — S. 697.

² *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка* : В 4 т. — М., 1971. — Т. 3. — С. 751; *Borys W.* Op. cit. — S. 613; *Machek V. Etymologický slovník jazyka českého.* — Praha, 1971. — S. 576; *Bezlej F.* Op. cit. — S. 315; *Snoj M.* Op. cit. — S. 697.

³ *Zubaty J. Über gewisse mit st- anlautende Wurzeln im Baltisch-Slavischen* // S. — Ber. der kgl. Böhmischen Ges. der Wiss. Kl. für Philos., Geschichte und Philol. — Prag, 1895. — N 16. — S. 20; *Lidén E. Armenische Studien.* — Göteborg, 1906. — S. 31; *Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.* — Zagreb, 1973. — Knj. 3. — S. 331.

⁴ *Mikkola J. J. Urslavisches Grammatik.* — Heidelberg, 1942. — Т. 2. — S. 163.

⁵ *Schuster-Sewc H. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache.* — Bautzen, 1986. — 17. — S. 1272; Етимологічний словник української мови. — Т. 5. — С. 405.

⁶ *Микуцкий С. П. Вступительная лекция* // Варшав. университет. изв. — Варшава, 1876. — № 1. — С. 4.

⁷ *Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.* — Bern ; München, 1959. — Bd 1. — S. 1013.

на закрита (покрита) одягом частина людського тіла (від поперека до колін)⁸. Наведену етимологію з часом прийняли Ю. В. Откупщиков і Г. П. Циганенко⁹. Остання зіставляє укр. *стегно́* з лит. *stógas* «дах, покрівля», гр. *στέγω* «прикриваю», лат. *tego* «т. с.», *toга* «тога (вид одягу)» і встановлює буквально значення укр. *стегно́* — «прикриті, те, що прикривається» (дослідниця пише про укр. *стегно́* в етимологічній статті про рос. *стенá*)¹⁰.

Ф. Міклошич, спираючись на польську форму *ściegno* і серб. *сте́гно*, реконструює псл. **stegno* (із **skegno*), яке зіставляє з двн. *scincho* «окіст, стегова кістка»¹¹. Й. Зубатий пов'язує псл. **stgno* з лит. *stgti* «заспокоюватися», *stýgoti* «бути спокійним», лтс. *stiga* «стебло, пагін; дріт, струна»¹². А. Меєє зближує псл. **stegno* з дінд. *sákthi*, род. *sakthnáh* «стегно», вірм. *azdr* «т. с.», гр. *ισχίον* «тазостеговий суглоб»¹³. В. Махек теж пов'язує псл. **stegno* з дінд. *sákthi*, род. *sakthnáh* «стегно»¹⁴. Е. Ліден, а услід за ним Ю. Покорний, зіставляють псл. **stgno* з вірм. *t'ēkn*, род. *t'ikan* «плече; верхня частина руки», дірл. *tōeb*, *tōib* «сторона», кимр., корн., брет. *tu* «т. с.»¹⁵. Й. А. Міккола припускає спорідненість псл. **stgno* (**stegno*) з лат. *tignum* (< **tegnom*) «балка, брус»¹⁶, яке зближується з рос. *стожа́р* «жердина, палиця»¹⁷. Такого ж погляду дотримується Г. Шустер-Шевц¹⁸.

На наш погляд, пов'язання слова *стегно* з іє. **(s)teg-* «вкривати, покривати» є цілком прийнятним. Ми вважаємо, що псл. **stegno* «стегно» утворено за допомогою суфікса *-но* від дієслова **stegti* (> **stet'i*) «крити, покривати» (у слов'янських мовах це дієслово не збереглося), спорідненого з лит. *stiegti*, *stiegu* «крити (дах)», гр. *στέγω* «прикриваю», лат. *tego* «крию, покриваю, прикриваю», іє. **(s)teg-* «вкривати, покривати»¹⁹. Буквально значення псл. **stegno* — «те, що покривається одягом», власне «те, що має бути покриті одягом», пор. в «Ізборнику Святослава» 1073 р.: «дрюгоѣ ризоу врѣхъноѣ тѣчьѣ до стегноу съходаштво»²⁰.

Найімовірніше, з дієсловом **stegti* «покрити (одягом) тіло» пов'язані друс. *остегньница* «спідній одяг», рос.-цсл. *остегъ* «плащ», серб.-цсл. *остежъ* «одяг». Імена *остегъ*, *остежъ* дослідники, як правило, зіставляють з рос. *стегать* «стьобати (прошивати)», двн. *stechen* «колотити», свн. *stekken* «скріплювати, сколювати», іє. **stegh-* «колотити»²¹, рідше — з лит. *stógas* «дах, покрівля», гр. *στέγω* «прикриваю», лат. *tego* «т. с.», *toга* «тога (вид одягу)»²², іє. **(s)teg-* «вкривати,

⁸ Микуцкій С. П. Знач. праця.— С. 4.

⁹ Откупщиков Ю. В. Тюркское ли заимствование слово *штаны*? // Этимологические исследования по русскому языку.— М., 1963.— Вып. 4.— С. 109; Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка.— 2-е изд., перераб. и доп.— К., 1989.— С. 403.

¹⁰ Цыганенко Г. П. Знач. праця.— С. 403.

¹¹ Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.— Wien, 1886.— S. 328.

¹² Zubatý J. Op. cit.— S. 20.

¹³ Meillet A. Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave.— Paris, 1905.— P. 2.— P. 446.

¹⁴ Machek V. Op. cit.— S. 576.

¹⁵ Lidén E. Op. cit.— S. 31; Pokorny J. Op. cit.— S. 1018.

¹⁶ Mikkola J. J. Op. cit.— S. 163.

¹⁷ Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch.— 3. neubearb. Aufl. von J. B. Hofmann.— Heidelberg, 1954.— Bd 2.— S. 681.

¹⁸ Schuster-Sewc H. Op. cit.— S. 1272.

¹⁹ Pokorny J. Op. cit.— S. 1013.

²⁰ Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года.— Пб., 1880.— Л. 121.

²¹ Фасмер М. Знач. праця.— С. 164; Pokorny J. Op. cit.— S. 1014–1015.

²² Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка.— М., 1959.— Т. 1.— С. 665; Цыганенко Г. П. Знач. праця.— С. 403; Holub J., Korešný F. Op. cit.— S. 352; Откупщиков Ю. В. Знач. праця.— С. 108; Пизани В. Этимология : История — Проблемы — Метод.— М., 1956.— С. 104.

покривати». Наведені вище слова (друс. *остегньница*, рос.-цсл. *остегъ*, серб.-цсл. *остежь*) ми схильні етимологічно відмежувати від укр. діал. *застегнути* «з'єднати, скріпити (краї одягу і т. ін.) за допомогою ґноп, гапликів, гудзиків тощо, застебнути», літ. *zástějka*, рос. *застегну́ть* «застебнути», *застёжка* «застібка, застіжка», *пристегну́ть* «пристебнути», бр. діал. *засцягну́ць* «застебнути», друс. *остегнути* «прикріпити навколо, застебнути», ч. *přistehnout* «приметати», цсл. *остегнѣти* «застебнути; надіти кайдани», рос.-цсл. *застога* «застібка, застіжка», які, безперечно, пов'язані з рос. *стегать* «стебати (прошивати)», двн. *stechen* «колоти», свн. *stekken* «скріплювати, сколювати», іє. **stegh-* «колоти»²³. Таким чином, ми вважаємо, що в праслов'янській мові поряд з дієсловом *stegti «крити, покривати» існувало омонімічне *stegti «сколювати, скріплювати (краї одягу і т. ін.)». Від префіксального утворення *zastegti «скріпити (краї одягу і т. ін.)» за допомогою чергування голосних *е : о* було утворено ім'я *zastoga «застібка, застіжка», букв. «те, що скріплює (краї одягу і т. ін.)» (пор. рос.-цсл. *застога* «застібка, застіжка»).

Псл. *stegno «стегно» виникло в праслов'янській мові досить пізно, коли чергування голосних *е з о* при утворенні імені від дієслова з кореневим голосним *е* вже не відбувалося. Відповідне чергування голосних наявне в латинській мові: лат. *toга* «тога», букв. «те, що покриває», утворене (за допомогою чергування голосних) від дієслова *tego* «покриваю».

Слід зазначити, що існують труднощі в осмисленні польської форми *ścięgno* «сухожилля, сухожилок». Ряд дослідників розглядає п. *ścięgno* як варіант *ścięgnę* «стегно» з вторинним носовим, що виник під впливом наступного *-n-*²⁴. В. Борись трактує п. *ścięgno* як утворення від *ściagać* «стягувати» за зразком слова *ścięgno*, що розвинулося з псл. *stegno «стегно»²⁵.

Етимологія псл. *stegno «стегно», яку ми обстоюємо, не суперечить припущенню Й. А. Мікколи про спорідненість псл. *stegno «стегно» з лат. *tignum* «балка, брус» (див. вище, с. 4), оскільки лат. *tignum* (< *tegnom), найімовірніше, зводиться до іє. *(s)teg- «вкривати, покривати»²⁶ (як і псл. *stegno), а не до іє. *(s)teg- «жердина, палиця, кіл»²⁷, як думає цілий ряд дослідників.

Стіг. Слово *стіг* (род. *стігу*) «округла або чотирикутна із заокругленою вершиною щільно укладена велика копиця сіна чи соломи, що зберігається просто неба» за походженням є праслов'янським. Воно збереглося в усіх без винятку слов'янських мовах: рос., бр., болг., макед. *стог* «стіг», друс. *стоґъ* «купа; скирта сіна або збіжжя; велика кількість», п. *stóg* «стіг», ч., слц. *stoh*, вл. *stoh*, нл. *stog*, схв. *стѡгъ*, слн. *stóg*, рос.-цсл., серб.-цсл. *стоґъ* «т. с.».

Переважна більшість етимологів вважає, що псл. *stogъ «стіг» споріднене з лит. *stāgaras* «сухе довге стебло рослини», *stegerys* «сухе стебло», лтс. *stagars* «сухе довге стебло рослини», дісл. *stakkr* «стіг сіна», *staki* «жердина, спис», снн. *stak* «похила загата, гребля з паль і хмизу», іє. *(s)tegh- «жердина, палиця, кіл» і пов'язане із *stežerъ, **stožarъ*²⁸. Ряд дослідників зіставляє псл. *stogъ

²³ Фасмер М. Знач. праця.— С. 751; Етимологічний словник української мови.— К., 1985.— Т. 2.— С. 240–241.

²⁴ Фасмер М. Знач. праця.— С. 751; Holub J., Korečný F. Op. cit.— S. 351.

²⁵ Boryś W. Op. cit.— S. 613.

²⁶ Откупщиков Ю. В. Знач. праця.— С. 109.

²⁷ Walde A. Op. cit.— S. 681; Pokorny J. Op. cit.— S. 1014; Schuster-Šewc H. Op. cit.— S. 1272.

²⁸ Етимологічний словник української мови.— Т. 5.— С. 418; Фасмер М. Знач. праця.— С. 763; Преображенский А. Г. Знач. праця.— М., 1959.— Т. 2.— С. 389–390; Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa. 1957.— S. 516; Machek V. Op. cit.—

«стіг» з лит. *stógas* «дах, покрівля», прус. *stogis* «т. с.», *steege* «сарай», дінд. *sthácati* «покриває, ховає, огортає», гр. *στέγω* «прикриваю», *στέγος* «покрівля, дах», *στέγη* «т. с.», лат. *tēgo* «покриваю», *toga* «тога (вид одягу)», *tectum* «покрівля, дах», дісл. *hak* «т. с.», іє. **(s)teg-* «вкривати, покривати»²⁹. К. Мошинський пов'язує псл. **stogъ* «стіг» з дієсловом **stojati* «стояти»³⁰.

Ми згодні з більшістю дослідників, що виведення псл. **stogъ* «стіг» з іє. **(s)teg-* «вкривати, покривати» є помилковим. Насамперед тому, що стіг ніколи нічим не покривався³¹, але завжди нагромаджувався навколо високого кола, вбитого в землю³². Цілий ряд дослідників вважає, що первісно псл. **stogъ* мало значення «кіл, навколо якого складається в стіг сіно, кіл у стозі», з якого згодом розвинулося значення «стіг»³³. Така точка зору була зумовлена насамперед тим, що для індоєвропейського кореня **(s)teg-*, від якого виводиться псл. **stogъ*, як правило, встановлюється значення «жердина, палиця, кіл»³⁴. В. Махек виводить псл. **stogъ* від іє. **steg-* «втикати, вбивати», але також реконструює для псл. **stogъ* первісне значення «те, що вбите в землю»³⁵, тобто «кіл у стозі». На відміну від названих дослідників, П. Скок і В. Борись вважають, що в праслов'янській мові **stogъ* означало копицю сіна: «велика купа сіна навколо дрюка»³⁶, «скирта сіна, збіжжя, соломи, складена навколо дрюка, стіг»³⁷. Ми вважаємо, що псл. **stogъ* походить від іє. **stegh-* «колоти, проколювати», а тому первісним і буквальним значенням псл. **stogъ* було «те, що насаджується (наколюється) на кіл (копиця сіна чи соломи)», пор. дісл. *stakkr* «стіг сіна», ісл., дан. *stage* «стіг», шв. *staker* «т. с.», англ. *stack* «купа». На основі наведеного первісного значення псл. **stogъ* в деяких слов'янських мовах розвинулося значення «кіл у стозі», пор. слн. *tóg* «товстий, міцний і вилоподібний кіл, навколо якого складається жито, сіно або солома; копиця сіна; сарай для пшениці, сарай».

Стожар. Слово *сто́жар* в українській мові є діалектним і має значення «обгороджене місце, де стоять стоги сіна»³⁸. Це слово зустрічається і з іншим значенням — «стіг, копиця сіна», пор. діал. *стожа́ри* «стоги, копиці сіна»³⁹. В українській мові існують також варіанти цього слова з кореневим голосним *e*: діал. *сте́жар* «обгороджене місце, де стоять стоги сіна»⁴⁰, діал. *сте́жар* «поміст під стогом»⁴¹. Різноманітністю форм і значень згадане слово відзначається і в інших слов'янських мовах: рос. діал. *стожа́р* «жердина в стозі», діал. *сте́жар* «т. с.», бр. *стажа́р* «увіткнута в землю жердина, навколо якої укладається

S. 578–579; Holub J., Lye S. *Stručný etymologický slovník jazyka českého*.— Praha, 1967.— S. 452; Schuster-Šewc H. Op. cit.— Bautzen, 1986.— 18.— S. 1359; Bezljaj F. Op. cit.— S. 319; Snoj M. Op. cit.— S. 700.

²⁹ Цыганенко Г. П. Знач. праця.— С. 403; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка.— М., 1971.— С. 427; Trautmann R. *Baltisch-slavisches Wörterbuch*.— 2. Aufl.— Göttingen, 1970.— S. 288; Pokorný J. Op. cit.— S. 1014.

³⁰ Moszyński K. *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*.— Wrocław, 1957.— S. 52.

³¹ Ibid; Machek V. Op. cit.— S. 579; Skok P. Op. cit.— S. 337.

³² Machek V. Op. cit.— S. 578; Skok P. Op. cit.— S. 337.

³³ Brückner A. Op. cit.— S. 516; Machek V. Op. cit.— S. 579; Holub J., Lye S. Op. cit.— S. 452; Schuster-Šewc H. Op. cit.— 17.— S. 1272; Bezljaj F. Op. cit.— S. 319; Snoj M. Op. cit.— S. 700.

³⁴ Етимологічний словник української мови.— Т. 5.— С. 418; Holub J., Kopečný F. Op. cit.— S. 352; Schuster-Šewc H. Op. cit.— 17.— S. 1272; Snoj M. Op. cit.— S. 700.

³⁵ Machek V. Op. cit.— S. 578–579.

³⁶ Skok P. Op. cit.— S. 337.

³⁷ Boryś W. Op. cit.— S. 579.

³⁸ Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар.— Л., 1886.— Т. 2.— С. 922.

³⁹ Ващенко В. С. Словник полтавських говорів.— Х., 1960.— Вип. 1.— С. 92.

⁴⁰ Желеховський Є., Недільський С. Знач. праця.— С. 918.

⁴¹ Грищенко П. Ю. Ареальне варіювання лексики.— К., 1990.— С. 100.

стіжок», друс. *стожарь* «жердина, яка втикається в землю посередині стога», *стежерь* «стовп», ч. *stožár* «щогла», слц. *stožiar* «т. с.», вл. *sčežor* «стовп; щогла», нл. *scažor* «жердина в стозі; щогла», болг. *стѣжер* «вбитий посередині току стовп, до якого прив'язують худобу при молотьбі», діал. *стѣжар*, *стѣжар* «т. с.», макед. *стожер* «т. с.», схв. *стѣжѣр* «стовб посередині току; дверна петля; вісь; полюс», діал. «міцно вбитий у землю кіл, навколо якого складають сіно в стіг», *стѣжѣр* «стовбур», слн. *stožer* «дверна петля», *stežer* «т. с.», стсл. *стежерь* «опора, стовп; дверна петля», цсл. *стожерь* «дверна петля».

Для праслов'янської мови дослідники реконструюють дві форми (*stožarь < *stogēr - і *stežerь < **steger-*⁴², *stežerь і **stožerь*⁴³) або навіть три форми цього слова (*stožarь, *stežerь і **stožerь*⁴⁴). Ф. Славський розглядає ці три форми як утворення від *stogь «стіг» за допомогою суфіксів -*ѣгь*, -*егь*⁴⁵. Переважна більшість дослідників говорить лише про зв'язок псл. *stožarь, *stežerь зі **stogь*⁴⁶. Зв'язок цей безперечний, як і спорідненість псл. *stožarь, *stežerь з лит. *stāgaras* «сухе довге стебло рослини», *stegerys* «сухе стебло», лтс. *stagers* «сухе довге стебло рослини», у чому всі дослідники однастайні.

Ф. Славський для псл. *stožarь, *stežerь, *stožerь встановлює значення: «жердина в стозі» (*stožarь)⁴⁷, «стовп, жердина, основа» (*stožerь, *stežerь)⁴⁸. Немає сумніву в тому, що псл. *stožarь (*stožerь, *stežerь) мало значення «(загнаний у землю) стовп (кіл, жердина), навколо якого укладається стіг (жердина в стозі)»⁴⁹. На таке значення відповідного слова вказує цілий ряд слов'янських мов (російська, білоруська, давньоруська, нижньолужицька). На основі згаданого значення в українській мові розвинулися інші значення: «жердина, навколо якої укладається стіг сіна (соломи)» → «стіг сіна» → «обгороджене місце, де стоять стоги сіна». Проте наведене значення праслов'янського слова не було первісним. Первісним слід визнати значення «(загнаний у землю) стовп (кіл, жердина)», на яке вказують такі слов'янські мови, як верхньолужицька («стовп»), сербохорватська («стовбур»), старослов'янська («опора, стовп») і з якого виводяться всі інші значення досліджуваного слова у праслов'янській мові і в окремих слов'янських мовах: «стовп, кіл, жердина» → «жердина в стозі» (праслов'янська мова), «стовп, кіл, жердина» → «щогла (судновий високий вертикальний або похилий стовп, призначений для встановлення вітрил та ін.)» (чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька мови), «стовп, кіл, жердина» → «стовп посередині току, до якого прив'язують худобу при молотьбі» (болгарська, македонська, сербохорватська мови). Наведені семантичні зміни дозволяють точніше сформулювати первісне значення псл. *stožarь (*stožerь, *stežerь) — «загнаний у землю стовп (кіл, жердина), який служить опорою для чогось». Такий стовп (кіл, жердина) служив опорою для стогу сіна чи соломи (щоб стіг не хилився і не був знесений вітром, пор. рос. діал. *стожѣр*, *стѣжарь* «жердина, яка втикається міцно в землю посередині стогу, щоб він не хилився»⁵⁰, друс.

⁴² Етимологічний словник української мови.— Т. 5.— С. 424.

⁴³ *Machek V.* Op. cit.— S. 580.

⁴⁴ *Ślawski F.* *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego* // *Słownik prasłowiański*.— Wrocław etc., 1976.— Т. 2.— S. 23, 24; *Bezlej F.* Op. cit.— S. 322; *Snoj M.* Op. cit.— S. 702.

⁴⁵ *Ślawski F.* Op. cit.— S. 23, 24.

⁴⁶ Етимологічний словник української мови.— Т. 5.— С. 424; *Machek V.* Op. cit.— S. 578.

⁴⁷ *Ślawski F.* Op. cit.— S. 23.

⁴⁸ *Ibid.*— S. 24.

⁴⁹ *Карпенко Ю. А.* Названия звёздного неба.— М., 1981.— С. 51.

⁵⁰ *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка.— СПб.; М., 1882.— Т. 4.— С. 326.

стожарь «жердина, яка втикається в землю посередині стогу для зміцнення його»), до такого стовпа кріпилися двері (пор. рос. діал. *крюковой столб* «стовп, на який ворітне полотно надіте петлями»⁵¹), до такого стовпа при молотбі прив'язували худобу. На чесько-словацько-верхньолужицько-нижньолужицькому ґрунті слово **stožarь* «загнаний у землю стовп, який служить опорою для чогось» набуло значення «щогла», власне «судновий високий вертикальний (або похилий) стовп, призначений для встановлення вітрил та ін.». Семантично псл. **stožarь* (**stožerь*, **stežerь*) «загнаний у землю стовп (кіл), який служить опорою для чогось» дуже близьке до укр. *прікіл* (род. *прікола*) «паля, кіл, вбиті в землю (для причалу, прив'язі)», рос. *прикол* «т. с.». Ми вважаємо, що, як укр. *прікіл* (рос. *прикол*) походить від *колѣти* «проколювати», так і псл. **stožarь* (**stožerь*, **stežerь*) походить від іє. **stegh-* «колоти, проколювати», власне від псл. **stegti* «т. с.», спорідненого з нім. *stēchen* «колоти, жалити», *stēcken* «утикати, устромляти», рос. *стегать* «стыбати (прошивати)». Тобто, на наш погляд, псл. **stožarь* (**stožerь*) — утворення за допомогою чергування кореневих голосних *е : о* і за допомогою суфікса *-ēr (-er)* від дієслова **stegti* «колоти, проколювати», яке не збереглося в слов'янських мовах. Форма **stežerь* виникла в праслов'янській мові дещо пізніше, ніж форми **stožarь*, **stožerь*. Вона з'явилася (як результат видозміни **stožerь* під впливом твірного дієслова **stegti* «колоти, проколювати») тоді, коли при утворенні імен від дієслів чергування кореневих голосних *е : о* вже не відбувалося.

Висвітлюючи питання походження слів *стегно*, *стіг*, *стожар*, ми особливу увагу звертали на реконструкцію первісного (праслов'янського) значення згаданих слів, що дозволяє внести певні уточнення і до семантики відповідних індоєвропейських коренів (і не тільки до семантики). Досліджувані нами слова Ю. Покорний пов'язує з такими індоєвропейськими коренями:

*(s)teg- «вкривати, покривати» (сюди, на його думку, належить, можливо, рос.-цсл. *стогъ* «стіг, копиця»)⁵²;

*(s)teg- «жердина, палиця, стовп, кіл, дрючок, колода» (сюди він відносить стсл. *стежеръ* «дверна петля», рос. *стожаръ* «жердина, палиця», стсл. *стогъ* «стіг сіна, копиця сіна»)⁵³;

*stegh- «колоти, проколювати; жердина, палиця, стебло» (сюди він відносить цсл. *остегъ* «одяг, плащ», серб.-цсл. *остежъ* «т. с.», рос. *стегать* «стыбати, прошивати; шмагати»)⁵⁴;

*(s)teig^u- «плече, рука (від кисті до плеча), стегно» ? (сюди він відносить стсл. *стыгно* «стегно»)⁵⁵.

До наведених індоєвропейських коренів (і до розподілу досліджуваних нами слів між наведеними коренями) ми схильні внести деякі корективи:

*(s)teg- «вкривати, покривати» (сюди не відносимо рос.-цсл. *стогъ* «стіг, копиця», але відносимо стсл. *стыгно* «стегно», цсл. *остегъ* «одяг, плащ», серб.-цсл. *остежъ* «т. с.»);

*(s)teg- — «жердина, палиця, стовп, кіл, дрючок, колода» і **stegh-* «колоти, проколювати; жердина, палиця, стебло» об'єднуємо в один корінь **steg-* зі значенням «колоти, проколювати» (сюди відносимо стсл. *стежеръ* «дверна петля», рос. *стожаръ* «жердина, палиця», стсл. *стогъ* «стіг сіна, копиця сіна», рос.

⁵¹ Там же.—1881.—Т. 2.—С. 208.

⁵² Pokorny J. Op. cit.—S. 1013–1014.

⁵³ Ibid.—S. 1014.

⁵⁴ Ibid.—S. 1014–1015.

⁵⁵ Ibid.—S. 1018.

стега́ть «сте́бати (прошивати); шмагати»). Для об'єднання вбачаємо такі підстави: 1) реконструкція рухомого *s* в **(s)teg-* «жердина, палиця, стовп, кіл, дрючок, колода» є зайвою, оскільки лат. *īgnum* (< **tegnom*) «балка, брус» ми відносимо (див. с. 5) до попереднього кореня — **(s)teg-* «вкривати, покривати»; 2) значення «жердина, палиця» в рос. *стожа́р* (Ю. Покорний відносить це слово до іє. **(s)teg-* «жердина, палиця, стовп, кіл, дрючок, колода») ми виводимо від значення «колоти, втикати» (Ю. Покорний наділяє цим значенням іє. **stegh-*), букв. «жердина, увіткнута (вбита) в землю» (див. с. 7); 3) значення «стіг сіна, копиця сіна» в стсл. *стогъ*, рос. *стог*, укр. *стіг* (Ю. Покорний відносить це слово до іє. **(s)teg-* «жердина, палиця, стовп, кіл, дрючок, колода») ми виводимо від значення «колоти, втикати» (Ю. Покорний наділяє цим значенням іє. **stegh-*), букв. «те, що наколюється на жердину (копиця сіна або соломи)» (див. с. 6). Слід зазначити, що в питанні семантики індоєвропейського кореня досліджуваних слів В. Махек теж не погоджується з Ю. Покорним і виводить псл. **stogъ*, **stežerъ* (**stožerъ*) з іє. **steg-* «утикати, устромляти, вбивати»⁵⁶.

Стожари. На думку Ю. О. Карпенка, від слова *стожар* зі старим значенням «кіл, устромлений у землю для укріплення стогу сіна» походить народна назва сузір'я Плеяд — рос. *Стожа́ры*, укр. *Стожа́ри*, бр. *Стажа́ры*: «селянин-хлібороб осмислив зоряне скупчення як групу встромлених у небо колів-стожарів»⁵⁷. Значно рідше ця народна назва (рос. *Стожа́ры*, укр. *Стожа́ри*) вживається на позначення деяких інших сузір'їв, напр., рос. *Стожа́ры* «сузір'я Малого Воза, Малої Ведмедиці»⁵⁸. Осмислюючи назву цього сузір'я, В. І. Даль зазначає, що Полярна зоря Малого Воза «являє собою *стожар* “кіл”, навколо якого ходить лось або кінь на приколі»⁵⁹. Проте таке осмислення рос. *Стожа́ры* «сузір'я Малого Воза, Малої Ведмедиці» слід визнати помилковим (на відміну від наведеного вище пояснення Ю. О. Карпенка), оскільки воно не може бути поширене на рос. *Стожа́ры* «сузір'я Плеяд», до того ж залишається неясною форма множини назви. М. Фасмер вказує лише на тотожність рос. *Стожа́ры* «сузір'я Плеяд, Малого Воза» з апелятивом *стожа́р* «жердина в стозі»⁶⁰. Автори «Етимологічного словника української мови» розглядають укр. *Стожа́ри* «сузір'я Плеяд» як результат видозміни давнішого *Волосожа́р*⁶¹, з чим важко погодитися.

Настіж. Зі значенням «на весь отвір, на всю ширину, повністю (розчинити двері, ворота, вікна)» в українській мові існує дуже багато близьких за формою слів: *на́стіж*, *на́встіж*, *на́встяж*, діал. *на́стєж*, *настеж́і*, *настеж́і*, *настеж́інь*, *настеж́ір*, *навстеж́і*, *навстєжєнь*, *навстиж́єнь*, *навстіжє́нь*, *навстиж́єй*, *навстож́єй*, *наб́стіж*⁶². Відповідні за формою і за значенням слова наявні і в багатьох інших слов'янських мовах, хоча жодна з них не може змагатися з українською за кількістю варіантів цього слова: рос. *на́стежъ*, бр. *на́сцєж*, діал. *на́сцяж*, *на́стіж*, *наўсцяж*, п. на *ścież*, на *ścieżaj*, на *ścieża*, на *ścieżaj*, на *oścież*, на *rozcież*, болг. діал. *настьеш*, слн. на *stežaj*, на *ves stežaj*.

⁵⁶ Machek V. Op. cit.— S. 578, 580.

⁵⁷ Карпенко Ю. А. Знач. праця.— С. 51.

⁵⁸ Даль В. Знач. праця.— Т. 4.— С. 326.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Фасмер М. Знач. праця.— С. 764.

⁶¹ Етимологічний словник української мови.— Т. 5.— С. 424.

⁶² Див.: Етимологічний словник української мови.— К., 2003.— Т. 4.— С. 20.

Етимологія слова *настіж* не зовсім ясна. Деякі дослідники вважають її зовсім не ясною⁶³. Неясно, чи це слово праслов'янського, чи пізнішого походження. Більшість дослідників не вважає його праслов'янським⁶⁴. Ті ж дослідники, які думають інакше, по-різному реконструюють праслов'янську форму цього утворення: **na stež* / **na steži*⁶⁵, **nastežь* (< **teg-*)⁶⁶, **nastežь* (< **teg-*)⁶⁷. Немає сумніву лише в тому, що досліджуване слово є складним, і першим його компонентом виступає прийменник *на*, псл. **на*. Другим компонентом переважна більшість дослідників вважає іменник **стежерь*, псл. **stežerь*⁶⁸ (пор. друс. *стежерь* «стовп», вл. *śćežog*, нл. *sčāžog* «т. с.», болг. *стѣжер* «вбитий посередині току стовп, до якого прив'язують худобу при молотьбі», макед. *стожер*, схв. *стѣжѣр* «т. с.; дверна петля; вісь», слн. *stožer* «дверна петля», *stežer* «т. с.», стсл. *стежерь* «опора, стовп; дверна петля», цсл. *стожерь* «дверна петля»). Первісне значення прислівника *на(в)стіж*, на думку дослідників, — «на ввесь завіс»⁶⁹, «на гак, на петлі»⁷⁰, «до основи, до осі, на якій тримаються стулки»⁷¹, «на повний оборот навколо дверного стовпа, жердини»⁷², «щоб було видно стовп, стержень чи завіси, на яких трималися ворота, двері»⁷³, «аж до жердин, на яких повертаються ворота тощо, на всі завіси»⁷⁴. Варіанти слова **стежерь* / **стежарь* (утворення від того самого кореня за допомогою інших суфіксів), наявні в слов'янських мовах (п. *na ściežaj* «навістіж», *ściežeja* «дверна петля», ч. *stežaje*, схв. діал. *стожај* «т. с.», слн. *na stežaj* «навістіж», *na ves stežaj* «т. с.», *stežaj* «дверна петля; отвір»), одні дослідники розглядають як пізнішу видозміну псл. **stežerь* (**stežarь*)⁷⁵, інші вважають, що в праслов'янській мові поряд з наведеними словами (із суфіксами -егь, арь < ьгь) існували також утворення від того самого кореня із суфіксами -ажь < -єжь, -еја, -енъ: **stežajь* < **stegějь* «стовп, жердина, кіл» → «дверна петля» (звідки п. *ściežaj* у сполучі *na ściežaj* «навістіж», ч. *stežaj* «петля», слн. *stežaj* «дверна петля») ⁷⁶, **stežeja* < *stegěja* «стовп» → «дверна петля» (звідки п. *ściežeja* «дверна петля», ч. *stežeje* «т. с.») ⁷⁷, **steženь* < *stegenь* «стовп» (звідки ч. *stěžen* «щогла») ⁷⁸. Ряд дослідників припускає, що в праслов'янській мові існувала також форма **stežь* «стовп» ⁷⁹.

⁶³ Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. — М., 2002. — Т. 1. — С. 560.

⁶⁴ Етимологічний словник української мови. — Т. 4. — С. 20; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Знач. праця. — С. 284; Цыганенко Г. П. Знач. праця. — С. 253; Етимологічний словник беларуской мовы. — Минск, 1991. — Т. 7. — С. 261.

⁶⁵ Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О. Н. Трубачева. — М., 1994. — Вып. 21. — С. 198.

⁶⁶ Анастасов В. Българско диалектно *настъеш* и славянските му съответствия // Български език. — София, 1987. — Год. 37. Кн. 1–2. — С. 103.

⁶⁷ Български етимологичен речник. — София, 1995. — Т. 4. — С. 538.

⁶⁸ Етимологічний словник української мови. — Т. 4. — С. 20; Преображенский А. Г. Знач. праця. — Т. 1. — С. 594; Фасмер М. Знач. праця. — С. 48; Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т. — К., 1978. — Т. 3. — С. 400.

⁶⁹ Етимологічний словник української мови. — Т. 4. — С. 20.

⁷⁰ Преображенский А. Г. Знач. праця. — Т. 1. — С. 594; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Знач. праця. — С. 284.

⁷¹ Цыганенко Г. П. Знач. праця. — С. 253.

⁷² Черных П. Я. Знач. праця. — С. 560.

⁷³ Етимологічний словник беларуской мовы. — С. 261.

⁷⁴ Boryś W. Op. cit. — S. 403.

⁷⁵ Преображенский А. Г. Знач. праця. — Т. 1. — С. 594; Machek V. Op. cit. — S. 577.

⁷⁶ Bezla F. Op. cit. — S. 317; Snoj M. Op. cit. — S. 699; Boryś W. Op. cit. — S. 403.

⁷⁷ Holub J., Korešný F. Op. cit. — S. 351.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Этимологический словарь славянских языков. — С. 198; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Знач. праця. — С. 284; Boryś W. Op. cit. — S. 403; Bezla F. Op. cit. — S. 317.

П. Я. Черних схильний пов'язувати другий компонент рос. *настежь* «навстіж» зі словами *стезя* «стежка», діал. *стегá* (із *стьга) «т. с.», наводячи при цьому для аргументації рос. діал. *стежь* «шлях, дорога; хода, хід», *стѣжью* «навстіж»⁸⁰ і реконструюючи первісне значення прислівника *настежь* — «на вихід, на виїзд, у путь-дорогу (відчинити двері, ворота)»⁸¹.

В. Анастасов виводить другий компонент болг. діал. *настьеш* «навстіж» від дієслова *teḡati «тягати» і реконструює праслов'янську форму цього прислівника як *nastęžь з первісним значенням твірної форми «щось (двері, ворота, вікно) широко розтягнуте»⁸². Автори Болгарського етимологічного словника також схильні розглядати болг. діал. *настьеш* як утворення від *teḡati «тягати», хоча реконструюють псл. *nastežь*⁸³.

Як і більшість дослідників, ми вважаємо, що другим компонентом укр. *настіж* (рос. *настежь*, бр. *насцеж*, п. на *ścież*, болг. діал. *настьеш*) є іменник *стежерь «стовп» (див. с. 7). Щодо цього не може бути ніяких сумнівів, оскільки в деяких говірках південно-західного наріччя української мови ще зберігається форма *настежър* «навстіж»⁸⁴, яка виникла з *настежерь після занепаду редукованих голосних у слабкій позиції внаслідок переходу *є* в *і* в новому закритому складі.

Оскільки суфікс *-ерь* у давньоруській мові був непродуктивним, у прислівнику *на стежерь він часто замінювався іншими суфіксами — *-ень* (> *-ень*), *-ьй* (> *-ей*), чим пояснюється наявність в українській мові форм *настежінь* «навстіж», *настѣжень*, *навестижєнь*, *настіжєнь*, *навестижєй*, *навтожєй* «т. с.». Це саме відбувалося в польській і словенській мовах, де суфікс *-егь* у прислівнику *на stežegь був замінений суфіксом *-ějь*: п. на *ścieżaj* «навстіж», слн. на *stežaj* «т. с.». Слід зазначити, що заміна суфікса *-егь* іншим суфіксом в іменнику *stežegь відбувалася не тільки тоді, коли іменник входив до складу прислівника. У польській і чеській мовах іменник *stežegь «стовп» зазнав впливу близького за значенням слова *verēja «стовп, до якого причинялися (і замикалися) двері» (від псл. *verti «зв'язувати, замикати», іє. *цег- «з'єднувати, зв'язувати») і перейняв від нього суфікс *-ėja* замість *-егь*: п. *ścieżeja* «дверна петля», ч. *stěžeje* «т. с.». Наведений вплив слова *verēja на *stežegь дуже промовистий. Вище вже зазначалося (с. 8), що псл. *stežegь, крім інших значень, мало значення «стовп, до якого кріпилися двері». Отже, у давніх слов'ян двері (а були вони, безперечно, одностулковими) мали два стовпи, один з яких — *stežegь «стовп, до якого кріпилися двері» (називатимемо його стежерним стовпом), а другий — *verēja «стовп, до якого причинялися (і замикалися) двері» (називатимемо його верейним стовпом). Саме тому, що назви *stežegь і *verēja існували поряд, як поряд стояли два стовпи дверей, став можливим згаданий вплив слова *verēja на *stežegь у польській і чеській мовах.

Та обставина, що в деяких говірках української мови ще й досі зберігається первісна форма *настежър* «навстіж», і та, що в давньоруській, польській і словенській мовах непродуктивний суфікс *-ерь* (*-егь*) прислівника *на стежерь (*на stežegь) «навстіж» часто замінювався іншими суфіксами, дозволяють для

⁸⁰ Даль В. Знач. праця.— Т. 4.— С. 321.

⁸¹ Черных П. Я. Знач. праця.— С. 560.

⁸² Анастасов В. Знач. праця.— С. 103.

⁸³ Български етимологичен речник.— С. 538.

⁸⁴ Верхратський І. Знадоба до словаря южноруського. І.— Л., 1877.— С. 40; Желеховський С., Недільський С. Знач. праця.— Л., 1886.— Т. 1.— С. 494; Словар української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка.— К., 1908.— Т. 2.— С. 523.

праслов'янської мови реконструювати форму **na stežerъ* «навстіж», а не **na stežъ*, **na steži* «т. с.», як це роблять автори Етимологічного словника слов'янських мов, зазначаючи: «Давність утворення імовірна»⁸⁵. На наш погляд, форма **настежъ* «навстіж» виникла в давньоруській мові (а також у польській) унаслідок усічення форми **на стежеръ*, яке було викликане частим вживанням цього прислівника (усікався суфікс *-еръ*). Форма *настежі* виникла в українській мові внаслідок усічення форми *настежір* (усікалося кінцеве *-р*).

Слід зазначити, що в багатьох українських формах розглядуваного прислівника префікс *на-* замінений складним префіксом *нав-* (*навстіж*, *навстіяж*, діал. *навстежі*, *навстежень*, *навстижёнъ*, *навстіжёнъ*, *навстижэй*, *навстожэй*), який є досить пізнім за походженням⁸⁶.

Постає питання, яким було буквальне значення псл. **na stežerъ* «навстіж»? Насамперед слід зазначити, що в давніх слов'ян двері кріпилися до стежерного стовпа, звичайно, не за допомогою завісів, навіть не за допомогою гаків і петель. Дверна стулка кріпилася на стежерному стовпі, який обертався, був віссю дверей (нижнім кінцем він вставлявся у спеціальне гніздо, верхнім кріпився в балці)⁸⁷. Обертася стежерний стовп разом із дверною стулкою, тобто двері (дверна стулка) відчинялися тільки тому, що міг обертатися стежерний стовп. Коли двері були відчинені повністю, ставав видним стежерний стовп (псл. **stežerъ*). Отже, буквальне значення псл. **na stežerъ* — «(розчинити двері так), щоб було видно дверний стовп (вісь дверей)». Така реконструкція буквального значення псл. **na stežerъ* збігається з реконструкцією авторів Етимологічного словника білоруської мови (див. вище).

Для підтвердження такого розвитку семантики псл. **na stežerъ* «навстіж» можна навести рос. діал. *на́пята* «навстіж», *на́пята*, *на́паты*, *напате́*⁸⁸, бр. діал. *на́пата*, *на́пята* «т. с.»⁸⁹, другим компонентом яких виступає рос., бр. *пята́* «гніздо, у яке вставлялася вісь дверей»⁹⁰ і буквальне значення яких — «(розчинити двері так), щоб було видно гніздо, в яке вставляється дверний стовп (вісь дверей)».

З часом конструкція дверей була істотно змінена: стежерний стовп став нерухомим, до нього (до одвірка) дверна стулка кріпилася за допомогою гаків (на одвірку) і петель (на дверній стулці). Характерно, що у зв'язку із зміною конструкції дверей назва стежерного стовпа, пов'язана з псл. **stežerъ*, у цілому ряді слов'янських мов була перенесена на дверні гаки і петлі: п. *ścieżeja* «дверна петля; вісь землі, полюс», ч. *stěžeje* «дверна петля», схв. *сто́жєр* «дверна петля; вісь; полюс», діал. *стожај* «дверна петля», слн. *stežér*, *stožér*, *stežáj* «т. с.», стсл. *стежеръ* «опора, стовп; дверна петля», цсл. *стожеръ* «дверна петля».

І останнє. Оскільки псл. **na stežerъ* і його відповідники у слов'янських мовах означали «на весь отвір, на всю ширину, на весь простір (розчинити двері, ворота, вікно)», у деяких слов'янських мовах другий компонент прислівника сприймався як іменник зі значенням «отвір», що привело до появи в цих мовах іменників із штучним значенням «отвір» (нове значення могло існувати поряд із старим), пор. слн. *na ves stežáj* «навстіж»: *stežáj* «дверна петля; отвір». У польській мові другим компонентом прислівника *na oścież* «на весь отвір, навстіж»,

⁸⁵ Етимологический словарь славянских языков.— С. 198.

⁸⁶ Етимологічний словник української мови.— Т. 4.— С. 13.

⁸⁷ Machek V. Op. cit.— S. 577.

⁸⁸ Див.: Этималагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 234.

⁸⁹ Там же.

⁹⁰ Там же.

утвореного від *o ścież* «навстіж»⁹¹ під впливом синонімічного на *ścież* «т. с.»⁹², виступає *oścież*, яке було осмислене як «отвір», унаслідок чого в польській мові з'явилося нове слово *oścież* зі значенням «отвір». Цей штучний іменник увели у вжиток автори «варшавського» словника (т. 3, 1904, с. 890): *oścież* «отвір у стіні для дверей або для вікна», а закріпив його в мові В. Дорошевський⁹³. А. Баньковський таке творення слів трактує як свавілля лексикографів, яке пропонує назвати «остяжниством» («*ościeżnictwem*»)⁹⁴. Після сказаного стає зрозумілим, що укр. діал. *набстіж* «навстіж», *набсціж* «т. с.»⁹⁵ є запозиченням з польської мови.

Оскільки широко розчинені двері (ворота, вікна) могли розумітися як широко розтягнуті двері (ворота, вікна), у тих слов'янських мовах, у яких рефлексі псл. *e* і *ę* збіглися (псл. *e*, *ę* > *e*), кореневе *-tež-* прислівника *nastež-* «навстіж», будучи результатом розвитку псл. *-tež-*, нерідко сприймалося як результат розвитку псл. *-tež-* (з **teğ-* «тягти»), пор. слн. на *stežáj* «навстіж», де *stežáj* за народною етимологією пов'язується із *stéginiti* «стягнути»⁹⁶. А в тих слов'янських мовах, у яких рефлексі псл. *e* і *ę* чітко розрізняються, результат розвитку псл. *-tež-* зазнав впливу результату розвитку псл. *-tež-* (з **teğ-* «тягти»), пор.: укр. діал. *навстіж* «навстіж», бр. діал. *на́сцяж*, *наўсцяж*, п. на *ścieżaj* «т. с.». У польській мові під впливом дієслова *rozciągać* «розтягувати» прислівник на *oścież* «навстіж» набув форми на *goścież* (на *rozcież*) «т. с.», яку дослідники вважають помилковою⁹⁷ і пояснюють її звичайним діалектним поплутанням *roz-* і *oz-*⁹⁸, заміною *o-* префіксом *roz-*⁹⁹.

V. H. SKLIARENKO

ETYMOLOGICAL STUDIES. 8

The article focuses on the origin of the Ukrainian words *стежно*, *стіж*, *стожар*, *Стожари*, *настіж*, all of which lack a reliable and generally accepted etymology. Much of the author's attention is paid to the reconstruction of their original meaning, which enables him to make some corrections concerning the reconstructed meaning of the corresponding Indo-European roots as well as some other features of the latter.

Key words: etymology, reconstruction, original meaning, literal meaning, meaning development, Indo-European root.

⁹¹ П. о *ścież* «навстіж» виникло з на *ścież* «т.с.» унаслідок заміни прийменника на прийменником о (у старопольській мові прийменники на і о досить часто заміняли один одного) (Bańkowski A. *Etymologiczny słownik języka polskiego*.— Warszawa, 2000.— Т. 2.— С. 458–459).

⁹² Bańkowski A. *Op. cit.*— С. 458–459.

⁹³ Ibid.— С. 459.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівка (Кодимського району Одеської області) // Лексикограф. бюл. [Ін-ту мовознавства АН УРСР].— К., 1952.— Вип. 2.— С. 86.

⁹⁶ Snoj M. *Op. cit.*— С. 699.

⁹⁷ Brückner A. *Op. cit.*— С. 354; Bańkowski A. *Op. cit.*— С. 459.

⁹⁸ Brückner A. *Op. cit.*— С. 354.

⁹⁹ Boryś W. *Op. cit.*— С. 402–403.

ІСТОРІЯ НАГОЛОШЕННЯ ЗАПОЗИЧЕНЬ НА -ІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядається історія акцентуації іншомовних іменників на -ія в українській мові від кінця XVI ст. до нашого часу, визначаються напрями акцентуаційних змін та фактори, які впливали на становлення сучасного наголосу.

Ключові слова: український наголос, іншомовні слова, акцентуаційна тенденція, українська лексикографія.

В одинадцятитомному «Словнику української мови» зафіксовано близько 1930 іменників на -ія. Оскільки тут подано далеко не всю термінологічну лексику, яка побутує в різних сферах життєдіяльності суспільства, можна стверджувати, що таких слів в українській мові значно більше, зокрема це засвідчують лексикографічні праці XXI ст.¹ Слова на -ія переважно іншомовного походження (як правило, це запозичення з грецької та латинської мов), є також незначна частка гібридних утворень типу *русифікація*, *яровізація* від питомих коренів та різних іншомовних кінцевих компонентів з -ія та власне українських утворень, як *завія*, *печія*, *течія*. З погляду наголошення ця група лексики дуже цікава і складна. Варіантний наголос іншомовних слів на -ія спостерігаємо не лише в усному мовленні (*літургія* — *літургія*, *металургія* — *металургія*, *наркоманія* — *наркоманія*, *симетрія* — *симетрія*), акцентний різнобій наявний і в лексикографічних працях, що відображають різні періоди розвитку української літературної мови: *буржуазія* (Голоск.², 35) і *буржуазія* (ОСУМ, I, 124), *зоофілія* (ОС 94, 279; ОСУМ, I, 593) і *зоофілія* (УОС, 309), *ортопедія* (РУСНТ, 346) і *ортопедія* (ОСУМ, II, 60), *синонімія* (СЧС, 391), *синонімія* (СУМ, IX, 185) і *синонімія* (ОСУМ, II, 524) та ін.³ Трапляються навіть варіанти одного слова, що з різних мов, різними шляхами і тому відмінною акцентуацією ввійшло в українську мову: *анафілаксія* і *анафілакція* (УОС, 33). Отже, є потреба розглянути історію наголошення іншомовних слів на -ія, визначити напрямок акцентуаційних змін та чинники, що впливали на становлення сучасного наголосу, накреслити орієнтири для лексикографії при закріпленні нормативного наголосу в нововведеннях та словах, які в спеціалізованих словниках характеризуються акцентним хитанням. При наведенні фактів із стародруків для спрощення орфографії *оу*, *ѳ* пере-

¹ Нормативний наголос у статті подається за двотомним Орфоепічним словником української мови (2001), якщо слово в ньому відсутнє, використовується Український орфографічний словник (2007).

² Список скорочень див. у кінці статті.

³ Див. докладніше: Юкало В. Стійкість наголосової норми в медичній професійній мові // Лінгвостилістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка : 36. наук. праць, присвяч. 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко. — К., 2007. — С. 514–523.

даємо через у, ѡ — через я, ѡ — через о, ѡ через пс, ѡ через кз, кс, ѡ випускаємо, титли розкриваємо, прийменники від іменників пишемо окремо.

У сучасній українській літературній мові наявні три акцентні типи іншомовних слів на -ія:

1. Іменники з нерухомим флексійним наголосом: *літія*, *літії*, *літію*, *літією*.
2. Іменники з нерухомим наголосом на другому від кінця складі, тобто на передкінцевому суфіксальному голосному і: *драматургія*, *драматургії*, *драматургію*, *драматургією*.
3. Іменники з нерухомим наголосом на третьому від кінця складі: *астрономія*, *астрономії*, *астрономію*, *астрономією*.

І. Флексійний наголос в українській мові має лише кілька запозичених іменників: *ектенія* з гр. *ἐκτένεια* через стсл. *ѣктеніа*, *епітімія* з гр. *ἐπιτιμία* через стсл. *ѣпитиміа*, *літія* з гр. *λίτή* через стсл. *лѣтіа*, *паремія* з гр. *παροιμία* через стсл. *пареміа*, *скуфія*, очевидно, з іт. *sciuffia* через п. *skoſſa*. Хоча ці церковні терміни, крім останнього, перейнято з грецької мови, як бачимо, вона не вплинула на сучасне українське наголошення. Не міг вплинути і старослов'янський наголос, оскільки його як однорідного не існувало. Наголос у рукописних старослов'янських текстах не проставлявся, тому кожен народ читав їх на свій манер⁴. За нашим спостереженням, південнослов'янські стародруки XVI ст. подають іншомовні слова переважно з наголосом мови-джерела. Із наведених слів грецький наголос *ектє́нію* — зн. фіксує Служебник, виданий 1554 р. у Венеції (8/7 зв., 9/8). Грецька мова має глибокі традиції і в Україні. Запрошені з Греції в українські землі священики, звичайно, дотримувалися свого наголошення. Вони ж навчали грецької мови в українських школах. Цією мовою володіли також українські священнослужителі, які певний час перебували в грецьких монастирях, та випускники західноєвропейських навчальних закладів. Отже, багато освічених українців, а серед них були автори українських стародруків, знали й застосовували в грецизмах акцент мови-джерела, так само в запозиченнях з латини дотримувалися латинського наголосу, адже латинська мова була в Україні поширеною. У грецькій мові слова на -іа (як і в латинській) не могли мати наголосу на першому від кінця складі. Тому причини утворення цього акцентного типу в українській мові слід шукати поза впливом грецької, латинської і старослов'янської мов та на пізніших етапах акцентуаційного розвитку аналізованої лексики. Українські акцентовані першоджерела фіксують розглядані іменники переважно з грецьким наголосом:

ектє́ніа (Сл., 430, 489), *ектє́нія* (Мог., 3), *от ектє́ніи* (Мог., 448), *ектє́нію* — зн. (Мог., 50), *в ектє́ніи* (Коп. Ом., 13). П. Беринда у своєму словнику подає *ектє́ніа* (Бер., 397), очевидно, за аналогією до акцентування переважної більшості слів на -іа в грецькій мові, де, за поодинокими винятками, іктус припадає на передкінцевий голосний і. З наголосом мови-продуцента вживається лексема і в пізніших джерелах: *ектє́ніа* (Желех., I, 214; Кузеля, 213)⁵, але в XX ст. українські словники подають її вже переважно з флексійним наголосом, на наш погляд, перенесеним з російської лексикографії: *ектенія́* (РУС, 269; ОСУМ, I, 457). У російській мові поряд з давнім *ектє́нія* виник фонетичний варіант *ектє́нья́* зі зміненим наголосом, очевидно, за аналогією до наголошення частини

⁴ Див. докладніше: Гальчук І. Ю. Наголос граматики М. Смотрицького як відбиття староукраїнської акцентної системи // Мовознавство. — 2008. — № 4. — С. 79–91.

⁵ В акцентологічних працях не прийнято вказувати джерела, де аналізований матеріал відсутній. У випадках акцентуаційного хитання слова в лексикографії подаються на паритетних засадах різні варіанти його наголошення в кількох найважливіших словниках.

утворень на *-ья* (але не *-унья*). Обидва слова фіксують усі авторитетні видання кінця ХІХ — початку ХХ ст., напр.: *ектєнія* і *ектєнья* (ССО, 597; Даль, І, 1289). Пізніші російські академічні видання, які були орієнтиром для українських, подають лише слово *ектєнья* (ТСРЯ, І, 833; ОСРЯ, І, 143). Така форма, відповідно й наголос, не властиві українській мові, однак саме флексійне наголошення стало нормативним;

єпїтіміа: *поку́та* (Бер., 399), *єпїтє́міи* — дав. (Мог., 387), *єпїті́мію* — зн. (Мог., 31, 132), *єпїті́мію* *а́лбо* *поку́ту* (Мог., 907), *єпїтє́мію* — зн. (Гал., 31). Наголошення лексеми у стародруках відображає загальну тенденцію в українській мові до акцентуаційного уодноманітнення іменників на *-ія* на третьому від кінця складі під впливом латинізмів, запозичених безпосередньо та через польську мову, що підсилювало дію цієї тенденції. У відродженій українській лексикографії було намагання слов'янізувати грецизм: *єпїтимія* = *поку́та* (Ум., І, 212; РУС, 270). По-різному акцентоване слово *єпїтимія* в українських словниках іншомовних слів: *єпїті́мія* (СЧС, 164) та *єпїті́мія* (СІС, 325), у першому з них як аргумент використано наголос мови-джерела, а в другому, — можливо, історичний український досвід. Академічні видання 70-х років минулого століття пропонують російський наголос *єпїті́мія* (ОС 77, 209; СУМ, ІІ, 498). Однак з 90-х років, очевидно, зважаючи на авторитет «Словника іншомовних слів» за редакцією акад. О. С. Мельничука, подається подвійний наголос: *єпїті́мія* (ОС 94, 215; ОСУМ, І, 457), тим більше, що оперативний простір для цього давала російська лексикографія, пор.: *єпїті́мія*, *єпїтимі́я* і *єпїтимь́я* (ССО, 601; Даль, І, 1296). Сьогодні російське нормативне лише *єпїтимь́я* (ОСРЯ, 143);

літію — зн. (Мог., 546). Об'єктивно судити про давній наголос слова в українській мові ця єдина фіксація не дає змоги, до того ж маємо форму, адаптовану до інших грецизмів на *-ія*. Попри все вважаємо наголос *П. Могили* в ньому показовим не тільки для того періоду, хоч пізніше західноукраїнське *літія* (Желех., І, 405). Разом з тим, флексійне наголошування *літі́я* (СЧС, 236; ОСУМ, ІІ, 746), на наш погляд, не таке недоречне, як у попередніх словах, пор. ще рос.: *літі́я* (ССО, 922), *літї́я* (ОСРЯ, 241);

парімі́а (Бер., 443), *парі́мія* (Мог., 51², 35³), *парі́міѣ* — род. (Мог., 163), зн. *парі́мію* (Мог., 140²), *парє́мію* (Рад., 1027). У *П. Могили* спостерігаємо вагання між первісним грецьким і новим наголосами. Новий за аналогією до латинізмів наголос існував і в російській мові: *парє́мія* (ССО, 1362), однак грецький виявився прийнятнішим: *парє́мія* (СЧС, 304), рос. *парє́мія* і *парє́мьѣ* (ССРЛЯ, ІХ, 184). Обидва слова з наголосами *парє́мія* і *парє́мьѣ* є нині нормативними для російської мови (ОСРЯ, 366). Українська лексикографія спрацювала на випередження: у нас унормовано *парє́мія* (СУМ, VI, 68; ОСУМ, ІІ, 86). Можна було б не приділяти стільки уваги словам, що мають дуже вузький ужиток, зрештою, щодо їхнього наголосу варто радитися з фахівцями, які працюють у конфесійній сфері. Але у слові *парє́мія* зі значення «уринок із книги Старого Заповіту, що містить пророцтво або повчання і читається у православній церкві під час відправи» розвинулося ще значення «народний вислів, що виражений одним або кількома реченнями, які передають елементарну сценку чи найпростіший діалог». А слово з цим значенням уже належить до лінгвістичної термінології: оперують поняттями *пареміологічний словник*, філологічна дисципліна *пареміологія*, отже, проблема наголошення цього слова стала актуальною. На нашу думку, нормативним у ньому має бути наголос *парє́мія*, або ж на короткий термін можна поряд з ним залишити теперішній *парє́мія*. Словникарі, не обтяжені нормативним статусом своїх праць, подають *парє́мія* (ВТСУМ, 705);

Слова *скуфія* в українських стародруках ми не виявили. О. М. Булика фіксує в білоруській мові XVI ст. форму *скуфья* і зазначає, що лексема запозичена з італійської мови через п. *skoffa*⁶. Для української мови первісним був, імовірно, наголос *ску́фія* (Желех., II, 881), далі тільки *скуфія* (СЧС, 395; ОСУМ, II, 567). Зазначимо, що в лексикографії трапляються непоодинокі випадки заміни іншомовного слова українським: *скуфія* = *пидкапокъ* (Тимч., II, 167). У російській мові віддавна нормативним є *скуфья* (ССО, 1880; ОСРЯ, 536).

З усього видно, що флексійний наголос у запозиченнях на -ія не логічний для української мови. Власне українські утворення типу *печія*, *течія* не впливали на становлення наголосу в аналізованих словах. Українізація слів на -ія відбувалася не шляхом перенесення наголосу на флексію, а так, як і в російській мові, — паралельно з іншими фонетичними змінами, пор.: *кутія* (Мог., 848), *ко́лива*, *сі́ст*: *кутіи*, *или варёной пшеницы с мёдом смѣшаной и различными сладкими овощами украшённой* (Мог., 223²) і *ко́ливо*: *кутя* (Бер., 99) з гр. *ковккі(ов)* через стсл. *коүггнѧ* < *коүггнѧ*; *попа́дія* (Мог., 803 — двічі) (з нгр. *попадіа* (*попадіа*) через стсл. *попадіа*) і сучасне *попадія* (ОСУМ, II, 260). У російській мові процес перенесення наголосу на флексію пішов далі, але у лексикографії він був зупинений, пор.: *скинія* (*скинья*) (Даль, IV, 183), *скупбрія* (*скупбрія*) (Даль, IV, 232) і *скінія* (ТСРЯ, IV, 214), *скупбрія* (ТСРЯ, IV, 244).

II. До другого акцентного типу належить незначна кількість (близько 10 %) розгляданої лексики. Наголосовий тип утворився на основі запозичень з грецької переважно через старослов'янську мову. Наприклад:

варія (Зиз. Гр., 6), *варіа* (См. Мел., 2/2 зв.; Букв., 24), *веріа*, *тож варіа* (Бер., 377) з гр. *вареїа*;

діаконія (Бер., 392) з гр. *диаконіа* (стсл. *диаконниа*); *литовргія* (Сл., 222), *лвтовргія* (Сл., 52, 122), *литургія* (Бер., 429), *литургіи* — род. (Зиз. Л., 1/1), *на ... лвтловргіи* (Сл., 42), *на литовргіи* (Сл., 290), *на литургіи* (Тріодь, 819), *литургія* (СЧС, 236; ОСУМ, I, 747), але *лвтүргіа* (Мог., 69), *лвтүргія* (Мог., 228 — тричі, 3³), *лвтүргія* (Синопс., 35 зв.), род. *лвтүргіи* (Коп. Ом., 2; Мог. 228), *лвтүргіи* (Синопс., 35), зн. *лвтүргію* (Коп. Ом., 9; Рад., 961), *лвтүргію* (Мог., 3³), *пред... лвтүргією* (Мог., 890, 3³), *в лвтүргіи* (Коп. Ом., 9, 12; Мог., 179, 3³), *на лвтүргіи* (Мог., 890), *лвтүргіи* — зн. мн. (Синопс., 78 зв.), *в... лвтүргіях* (Мог., 104) з гр. *λειτουργία* (стсл. *лнтоүргнѧ*);

месія (Зиз. Л., 3/1 зв.), *месіа* (Єв., 91 зв.), *мессія* (Єв., 253²; Бер., 435), *мессія*, дав. *мессіи* (Тріодь, 488), *месія* (Голоск., 211; СЧС, 257; ОСУМ, I, 786), але *месіа* (Єв., 38 зв.²), *мессія* (Єв., 87²), *мессія* (Єв., 87²; Мог., 10; Гал., 133), *мессію* — зн. (Тріодь, 530; Мог., 924, 27²; Гал., 112, 112 зв.; Рад., 641), *за мессію* (Гал., 90 зв.), ор. *мессією*, о *мессіи* (Гал., 133), *месія* (Желех., I, 435) з гр. *μεσσίας* (стсл. *меснѧ*);

оксія (Зиз. Гр., 6), *оксіа* (См. Мел., 4/2 зв.; Букв., 24), *оксія* (УОС, 515) з гр. *ὀξεία*; *стихіія* (Мог., 793), *стихіа* — наз. мн. (Бер., 458 — двічі), *стихіи* — род. мн. (Мог., 262²), *стихіям* — дав. (Остр. зб., 12), *стихіями* — ор. мн. (Бер., 458), *стихія* (Голоск., 383; ОСУМ, II, 621), але *от... стіхіи* (Мог., 389), *в первом стіхіи* (Гал., 75 зв.), *в втѳром стіхіи* (Гал., 76), *в трѳтѳем стіхіи* (Гал., 77), *от... стіхіи* (Гал., 450), *в... стіхіях* (Гал., 107), *в... стіхіях* (Рад., 980), *стіхіа* (Желех., II, 920) з гр. *στοιχείον*, мн. *στοιχεїа* (стсл. *стихнѧ*).

Зі слів цього акцентного типу, які вдалося виявити у стародруках з наголосом мови-джерела, усі активно вживані лексеми досить рано зазнали акцентуаційного впливу запозичень з латинської мови на -ія з характерною для них пропарокситонезою, як-от: *амбіція* з лат. *ambītio*, *апеліяція* з лат. *appellātio*, *лінія* з лат. *līnea* тощо. Отже, є підстави стверджувати, що в українській мові XVII ст. діяла тенденція до узагальнення наголосу в запозиченнях з -ія на третьому від кінця складі за аналогією до наголошення латинізмів, які стрімким потоком ри-

⁶ Булика А. Н. Даўнія запазычанні беларускай мовы. — Мінск, 1972. — С. 300.

нули в українську мову починаючи з XVI ст. у зв'язку із суспільно-політичними подіями та розвитком освіти. Латинізми входили до українського лексикону безпосередньо з латинських літературних джерел, але значною мірою й через польські. У польській мові наголошення цих утворень збігається з латинським. Пам'ятки часто послідовно фіксують наголос на третьому від кінця складі навіть у тих словах, що нині мають грецький наголос, а це ще більше заплутує питання, з якої мови — грецької чи латинської — увійшла в українську значна кількість лексем, не кажучи вже про старослов'янське чи польське посередництво, напр.:

єписко́пія, в *єписко́пії* (Мог., 816), *єписко́пія* (Желех., I, 215; Голоск., 117), але *єписко́пія* (УОС, 243). Ф. Міклошич фіксує стсл. *κπισκοπια* (LPGL, 1158) і вважає джерелом лат. *ēpiscōpātus*, мабуть, з огляду на те, що словники грецької мови цього слова не подають. Автори Словника чужомовних слів, пропонуючи наголос *єписко́пія* (СЧС, 167), вказують на грецьке походження лексеми. У Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст. подано фіксації слова в українських стародруках лише з пропарокситоною, і виведено його з цсл. *єписко́пия* < гр. *ἐπισκοπία*⁷;

симбо́нѣя, от *симбо́нії* (Філ., 44/2 зв.), *симбо́нії* — род., от *симбо́нѣи*, *симбо́нію* — зн. (Філ., 43/3), але *симонія* (ОСУМ, II, 540). У Словнику чужомовних слів подано *симонія* (СЧС, 390) із відсиланням до латини, оскільки визначається як «продаж та купівля посад у середні віки в католицькій церкві». О. М. Булика джерелом запозичення в старобілоруську вважає гр. *σιμωνία*⁸;

содбо́мїю — зн. (Мог., 908), *содбо́мїя* (Ум., IV, 57), але *содомія* (ОСУМ, II, 581). Слово як медичний термін поширене у слов'янських мовах (пор.: болг. *содомія* і п. *sodomia*), у класичних мовах та старослов'янській його не виявлено, але однокореневі *содбо́м*, *содбо́мський* уживаються в пам'ятках дуже часто;

тира́нія (Філ., 48/2 зв.), але *тиранія* (Голоск., 396; ОСУМ, II, 680), гр. *τυραννία*, лат. *tyrannis*, п. *tyrania*.

Наголошення аналізованих грецизмів в українських стародруках засвідчує, що їхнє первісне (грецьке) наголошування більшою мірою вживали автори словників та граматик, оскільки користувалися грецькими літературними джерелами з проставленим наголосом. Послідовніше зберігали первісний грецький наголос рідковживані терміни.

Переважна більшість запозичених староукраїнською мовою грецьких іменників на *-ія* втратила первісну парокситонезу. Нині нерухомим наголосом на другому від кінця складі характеризуються слова переважно на *(-ар-, -ур-) -гія* (*летаргія* з гр. *ληταργία*, *хірургія* з гр. *χειρουργία*), *(-кар-) -дія* (*стенокардія* з гр. *στενοκαρδία*), *(-е-, -ер-, -ит-) -мія* (*анемія* з гр. *ἀναιμία*, *діатермія* з гр. *διαθερμία*, *аритмія* з гр. *ἀρρυθμία*), *(-е-, -хро-, -фо-) -нія* (*астенія* з фр. *asthénie* < гр. *ἀσθένεια*, *синхронія* з фр. *synchronie*, *поліфонія* з нім. *Polyphonie* < гр. *πολυφωνία*), *(-те-ра-, -ско-, -тро-) -пія* (*терапія* з лат. *therapia* < гр. *θεραπεία*), *(-тро-) -фія* (*атрофія* з нім. *Atrophie* чи фр. *atrophie* < лат. *atrophia* < гр. *ἀτροφία*). Ці та інші слова запозичені українською мовою значно пізніше, починаючи з XIX ст., і вже, як правило, через посередництво російської мови.

Для російської мови В. Кіпарський виділяє чотири етапи розвитку акцентуації іншомовних слів на *-ія*: 1) невелика кількість запозичень з грецької мови в часи середньовіччя зберегла грецьку парокситонезу (*литургія*); 2) велика маса

⁷ Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Л., 2002. — Вип. 9. — С. 96.

⁸ Булика А. Н. Зазнач. праця. — С. 298.

іншомовних слів, що ввійшла в XVII ст. через українське посередництво з польської мови, отримує польсько-латинський наголос (*категорія*); 3) цей наголос справив вплив у XVIII ст. на запозичення з німецької та французької (*гастрономія*); 4) з другої половини XIX ст. під впливом нових запозичень з наголосом на другому від кінця складі (*філателія*) змінили наголос і давніші запозичення (*терапія* > *терапевія*)⁹. Зауважимо, що вчений для висновків щодо давнього акцентування в російській мові, на основі яких виділено I етап, використовує лише українську пам'ятку — Словник П. Беринди. Однак, як засвідчує поданий В. В. Колесовим матеріал російських джерел¹⁰, В. Кіпарський у своїх наукових судженнях не помилився.

Розвиток акцентуації іншомовних іменників на *-ія* в українській мові відбувався за близькою до російської схемою. Для наголошування розгляданих утворень до XVII ст., як підтверджує наведений вище матеріал, можна так само виділити два етапи: на першому українська мова засвоювала слова (це були переважно грецизми) з наголосом мови-джерела, на другому, починаючи з кінця XVI ст., — під впливом запозичень з латинської мови відбувалося створення одного для всіх слів на *-ія* акцентного типу з нерухомим наголосом на третьому від кінця складі.

Можливо, так би й сталося. Однак з кінця XVII ст. книгодрукування українською мовою в Україні припинено, а з 1720 р. указом Петра I заборонено. Зрозуміло, що засвоєння іншомовної лексики в таких політичних умовах, тобто за відсутності української мови в усіх сферах суспільного життя, за винятком побутової, було неможливим. Тільки з кінця XIX ст. на українських землях відроджується лексикографія, завданням якої було показати світові своєрідність української лексики, тому іншомовні слова залучалися до словників лише спорадично. Аж до 20-х років XX ст. в Україні не було українськомовної політики, освіти, медицини і науки взагалі, отже, й не було потреби розвивати наукову термінологію, а саме до такої належить розглядана лексика. Перший після додатка до «Лексикона» П. Беринди «От еврейскаго, греческаго же и латинскаго и от иных языков начынающаяся имена свойственная», в якому представлені також загальні імена, український словник іншомовних слів вийшов у 1906 р. обсягом близько 1800 слів¹¹. На жаль, під наголосом у ньому лише близько 20 слів, серед тих, що нас цікавлять, — лише *бакалія* (18). Такий же наголос у цьому слові в попередніх перекладних словниках: *бакалія* (Желех., I, 10; Ум., I, 11; Тимч., I, 6).

Можемо констатувати, що в західноукраїнській лексикографії кінця XIX ст. дія тенденції до уніфікації наголошення розгляданих іменників на третьому від кінця складі тривала. У двотомному «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського (1886) і чотиритомному «Словарі російсько-українському» М. Уманця та Спілки А. (1993–1998), що значно вплинули на подальший розвиток українського словникарства, автори уникають слів на *-ія* з грецьким наголосом. Слова типу *анемія*, *дизентерія*, *драматургія*, *летаргія*, *терапія*, *тиранія*, *хірургія*, які б могли засвідчити функціонування наголошування на другому від кінця складі в цьому регіоні, або зовсім відсутні, або замість

⁹ Kiparsky V. Über die betonung der russischen Wörter auf *-ия* // Die Welt der Slaven.— 1963.— Bd 8. Hf. 3.— S. 246.

¹⁰ Колесов В. В. Ударение заимствованных слов в русских памятниках XVI–XVII вв. (К вопросу об акцентологической адаптации заимствованной лексики) // Русская историческая лексикология и лексикография.— Ленинград, 1972.— С. 43.

¹¹ Доманицький В. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів.— К., 1906.— 128 с.

них подано питомі відповідники, як-от: *анемія* мед. *anemia* = *малокр'я*, *блідніця* (Ум., I, 5). Так само рідко подаються аналізовані запозичення в київських виданнях, зокрема й чотиристоронньому «Словарі української мови» Б. Грінченка (1907–1909), однак у них зрідка натрапляємо на парокситонезу, пор.: *дизентерія* = *черв'їнка*, *кривавиця* (Тимч., I, 94), *металургія* = *гамарство*, *метальніцтво* (Тимч., I, 202), *летаргія* = *летаркгія* (знак наголошування над *і* у словнику не ставиться, отже, воно наголошене.— *І. Г.*) (Тимч., I, 188), особливо цікавими є *бакалія* (Гр., I, 22) з огляду на наведені вище фіксації, та *анація* (Грінч., I, 7) порівняно з *анація* (Желех., I, 4). Обидва автори, подаючи різний наголос у слові *анація*, посилаються на Гребінкове *Попавсь небіжчик в анацію*, в якого наголос, очевидно, на передкінцевому *і*, пор. ще *анація* (СЧС, 32).

Відзначимо, що іменники на *-ія* з наголосом на другому від кінця складі в сучасній українській мові — це, в основному, грецизми, що запозичені із західнослов'янських мов через російське посередництво, починаючи з другої половини XIX ст. Водночас самі слова, які нині належать до другого акцентного типу, могли функціонувати в українській мові й раніше, а отже, входити іншим шляхом, напр.: *от диссентеріи* (Триодь, 816), очевидно, з лат. *dysentēria* < гр. *δυσεντερία* (у п. *dyzenteria*), *страждующих недугом спящим, нарицаемым летаргус или сонот* (Мог., 14) з лат. *lēthargus* < гр. *ληθαργία* (у п. *letarg*, пор.: *летарг*, чол. і *летаргія*, жін. (Желех., I, 402), *летарг* (Грінч., II, 356). Для того, щоб глибше зрозуміти подальший розвиток наголошування іменників цього акцентного типу, потрібно розглянути історію акцентуації іменників з теперішнім наголосом на третьому від кінця складі.

III. Переважна більшість іменників на *-ія* третього акцентного типу з наголосом на третьому від кінця складі — це запозичення з латинської мови на *-зія* (*рецензія* < лат. *rēcensio*), *-сія* (*процесія* < лат. *prōcessio*), *-тія* (*бєстія* < лат. *bestia*) та майже всі з численних іменників на *-ція* (*інстанція* з лат. *instantia*, *кондіція* < лат. *conditio*, *провінція* < лат. *prōvincia*). Тут одразу постає логічне запитання про участь польської мови у процесі запозичення розгляданих латинізмів. Узагалі, для акцентології питання не принципове, що пояснюється ідентичністю латинського і польського наголошування в цих утвореннях. Матеріал показує, що обидві ці мови могли бути донорами однаковою мірою. Майже всі латинізми в українській мові — книжного походження, а тому з'ясувати, у якій пам'ятці певне слово було вжите вперше, а тим більше — яке джерело використовував кожен автор, неможливо. Скажімо, Г. Смотрицький у своїй творчості міг послуговуватися латинськими джерелами, А. Радивилівський — польськими й навпаки, а ще між ними майже три чверті століття, і якщо перша виявлена в опрацьованих стародруках фіксація слова належить до другої половини XVII ст., то це зовсім не означає, що цього слова немає в джерелах кінця XVI ст. Латинської мови не цуралися навіть письменники-полемісти, так, Х. Філялет зазначає: «...же мы не са́мою лати́ною яко нѣкоторые нас удают, а рѣмского костѣла (в котóром по лати́нѣ хотѣ при невмѣющих лати́нского язы́ка, набоженство отпра́вуют) блу́дами ся брѣдимо... С тои ж причѣны на нѣкоторых мѣстцах сентѣнціи с пѣсм лати́нскихъ браныи приписовалися, абы ка́ждый же ся рѣч истóтна пѣшет узнати, и в самыхъ о́ригина́лахъ тымъ снадѣнѣй тра́фити мо́г» (Філ., 2/2 зв.). У граматиці М. Смотрицького, де іншомовний матеріал подано з огляду на його фонетичні та граматичні особливості в мові-джерелі, про стосунки з польською мовою йдеться лише один раз: «В ру́скихъ же рече́нїихъ от лядскаго и лати́нскаго язы́ка привше́дшихъ, и іе, и іо во своѣмъ има́ свойствѣ, храни́ма бы́ти: яко пахо́лїе, лѣос, маѣо́рїтас и проч.» (См. Мел., 1/8 зв.). Оскільки акцентуація іншомовних

слів на -ія не може засвідчити участі польської мови в їхньому запозиченні, виводимо їх безпосередньо з латини, водночас, визнаючи можливу участь посередника (у багатьох випадках вона очевидна), наводимо в дужках його відповідник. Узагалі ж, у творенні сучасного третього акцентного типу брали участь і запозичення з грецької мови, пор.:

академіа (Бер., 336), де фонологічне й акцентуаційне оформлення вказують на грецьке джерело *Акадеμία*, але *академіа* (Тріодь, 8 — передмова), що ближче до лат. *Acadētia*, далі послідовно *академія* (Желех., I, 3; ОСУМ, I, 30);

аллиторія (Бер., 339), де літера *и* та наголос свідчать про запозичення з гр. *ἄλληγορία*. Словник польської мови XVI ст. фіксує *alegoryja* (SP, I, 136–137) і не дає жодного прикладу з подвоєним *и*, а також *у* або *і* замість *е*. Є. Славинецький подає лат. *allegoria* з перекладом *инокрѣще, иносказаніе* (Слав., 78). Далі в українській мові наголос латинський: *аллегорія* (Ум., I, 4) *алегорія* (Голоск., 5; ОСУМ, I, 33);

апологія (Коп. Ом., 26), *апологія* (Ум., I, 6; ОСУМ, I, 48), що не дає особливих підстав зараховувати його до запозичення безпосередньо з гр. *ἀπολογία*, як вважають автори Словника української мови XVI — першої половини XVII ст., у якому також немає фіксації слова з грецьким наголосом¹². Цікаво, що й у Словнику польської мови С. Лінде джерелом для п. *apologia* визначено не лат. *ἀρρολογία*, а гр. *ἀπολογία* (SL, I, 23). Аргументом могло б бути його функціонування в старослов'янській мові, однак такого не виявлено;

астрологія (Бер., 356), *астрологія* (Гал., 151 зв.), *астрологія* (Голоск., 13; ОСУМ, I, 55) з гр. *ἀστρολογία* (стсл. *астрологниа*);

астрономія (Бер., 356), що засвідчує гр. *ἀστρονομία*, але *астронѡміа* (Євх., 2/4 зв.), де криється відповідь, якій мові надавали перевагу в навчальних закладах (лат. *astrōnōmīa*), *астронѡміа* (Грінч., I, 11; ОСУМ, I, 55);

бестія (Зиз. Л., 1/5; Бер., 404), мн.: *бестіи* — зн., *бестіям* — дав. (Гал., 18 зв.), *от бестіи*, *бестіи* — зн. (Гал., 78), *бестія* (Грінч., I, 53; ОСУМ, I, 94) з лат. *bestia* (п. *bestia*);

біблія (Бер., 476 — двічі), *Библію* — зн. (Гал., 246), *в Библіи* (Гал., 244), *в Библіи* (Гал., 246 зв.) з наголосом гр. *βιβλία*, а також слов'янізованого фіналію -ѣя, -ѣя замість -ія, що може свідчити про вплив посередника (стсл. *бѣваніа*), але *Біблія* (Желех., I, 27; УОС, 54);

газофілакція (Зиз. Л., 2/2), *газофѣлакціон* (См. Мел., 9/4, 7/5 зв.), *газофѣлакція*: *сосудохранилища* (Бер., 386) з гр. *γαζοφϋλάκιον* (стсл. *газофѣлакниа*);

гармонія — род. одн. «муз. інструмент» (Тріодь, 4 — передмова), але *гармонію* — зн. «злагоджєність» (Гал., 160 зв.), що може бути підставою для зарахування до запозичення з гр. *ἁρμονία*, далі *гармонія* (Желех., I, 138; ОСУМ, I, 296);

геометрія (Бер., 388), *геометрія* (Євх., 2/4), *геометрес*, *геометра* (Євх., 2/4), *кгеометрія* (Тимч., I, 74), *геометрія* (ОСУМ, I, 302) з гр. *γεωμετρής*, *γεωμετρία*;

географія (Бер., 388), *кгеографія* (Тимч., I, 74), *географія* (ОСУМ, I, 302), очевидно, як і назви інших наук, з гр. *γεωγραφία*;

гимнасіон (См. Мел., 9/4, 7/5 зв.), *гимнасія* (Бер., 388), *гymнaзiѣм* (Євх., 1/1), *кгимназія* (Тимч., I, 75), *гимназія* (ОСУМ, I, 312). У М. Смотрицького і П. Беринди з гр. *γymνάσιον*, в іншій пам'ятці використано лат. *gymnāsium*;

ікономія: *господарство* (Бер., 406) з гр. *οἰκονομία*; *в еконѡмію* (Мог., 916), *в еконѡміи* (Рад., 286), очевидно, під впливом інших латинізмів та п. *ekonotja*, далі так само *еконѡмія* (Грінч., I, 464; ОСУМ, I, 433);

спархія (Бер., 398), *спархія* — род. (Філ., 34/3 зв.; Мог., 815; Синопис., 66 зв.), *в спархіи* (Філ., 24/4, 34/3; Мог., 337), *спархія* (Желех., I, 214; ОСУМ, I, 457) з гр. *ἐπαρχία* (стсл. *кпархѣниа*);

епістолію — зн., *епістоліями* — ор. мн. (Остр. зб., 90 зв.), *с епістолією* (Остр. зб., 65²) з гр. *ἐπιστολή* (стсл. *кпистолниа*). Невідомо, як наголошували це слово в старослов'янських текстах на території України, але в пам'ятці XIV ст. Чудівський Новий Завіт воно, напевно з огляду на грецьку форму, виявляє акцентне хитання, пор.: *епістолія* (80 г, 94 а), *епістолія* (96 а), але *епістолія* (86 а), *епістолія* (116 а) і *епістолі* — наз. (115 г, 117 б, 130 а). Цю пам'ятку, вважаючи на наявність і російських, і українських мовних рис, визнають спільною для обох народів¹³. Акцентування частини лексики, як-от: *в газофѣлакцію* (23 а), *в газофѣлакциі* (45 г), з

¹² Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Л., 1994. — Вип. 1. — С. 116.

¹³ Докладніше див.: Огієнко І. І. Східнослов'янський наголос у XIV-м віці // Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 р. — Л., 1937. — 102 с; Ушаков В. Е. Акцентологический словарь древнерусского языка XIV века. — М., 1982. — 398 с.

огляду на поданий вище матеріал, також у словах *о литургіях* (108 а), *іконбмію* — зн. (36 а), де в українській мові досить чіткий розподіл між акцентуванням у часі, при *історія* (92 г, 95 б — двічі), *історію* — зн. (95 г) тощо вказує на потребу окремого дослідження наголошування іншомовних слів у цій пам'ятці;

игуменія (Бер., 344), *игуменію* — зн. (Лім., 3) з гр. *ἡγουμένη* (стсл. *игоуменниа*), пізніше *ігуменя* (Ум., I, 291; Грінч., II, 196; ОСУМ, I, 602), очевидно, під впливом рос. *игуменя* (пор. укр. *німкєня*, *туркєня*) та наголошування від *ігумен* з гр. *ἡοῦμενος*;

ієрархія (Рад., 351 — тричі), *ієрархїю* — род. (Коп. Ом., 10), *ієрархїю* — зн. (Мог., 108³), *ієієрархїю* — зн. (Мог., 922), в... *ієієрархїю*, *ієієрархїю* — наз. мн. (Гал., 74), *от ... ієієрархїю* (Гал., 75), у П. Беринди значок над передостаннім і нечіткий — *ієієрархїа* (Бер., 413), але, на нашу думку, тут наголос грецький, принаймні над *а* знака наголосу немає, *ієієрархїа* (Голоск., 154; ОСУМ, I, 603) з гр. *ιєієрархїа*;

интєнція сієст намѣрєніє (Мог., 217, 229), *интєнціїю* — род. (Мог., 5 — передмова, 229), *интєнціїю* — зн. (Філ., 52/2 зв.; Мог., 904), з ... *интєнціїєю* (Рад., 650), *интєнція* (СЧС, 181; ОСУМ, I, 615) з лат. *intentiō* (п. *intenciја*);

історія (Остр. зб., 52 зв.² — двічі), *історїа* (Бер., 416), *гисторїа* (Єв., 106 зв.²), але *іст-торїа* (Бер., 11²), *істторїа* (Коп. Ом., 4, 5), *істторїа* (Мог., 801, 806, 814), *гистторїа* (Єв., 155 зв.), *гистторїа* (Триодь, 812), *гистторїю* — род. (Єв., 113 зв., 115 зв.), *гистторїю* — зн. (Рад., 781), в *іст-торїю* (Коп. Ом., 21), в *істторїю* (Мог., 943), о... *істторїю* (Коп. Ом., 3, 4), мн.: *гистторїю* (Гал., 246 зв.), род. *гистторїю* (Євх., 3/4, 4/1), *істторїю* (Рад., 20 — вступ, 753), *гистторїю* (Рад., 9 — вступ), в... *гистторїю* (Рад., 21 — вступ), в *істторїю* (Рад., 108), *істторїа* (Желех., I, 327), *іст-торїа* (ОСУМ, I, 620) з гр. *ἱστορία* (стсл. *исторниа*). Маємо показовий приклад акцентуаційної адаптації грецизмів на -ія. Що більше вплинуло на зміну наголошення: лат. *histōria* та п. *historia* чи загальна тенденція до уніфікації наголошування цих утворень, неістотно;

катавасїа: покров (Бер., 420), *катавасїа* (Мог., 183³), *катавасїа* (Мог., 97), *по катавасїях* (Мог., 272³), *катавасїа* (ОСУМ, I, 640) з гр. *καταβάσιον* (стсл. *КАТАВАСИНА*);

кєлія, в... *кєлію* (Мог., 41), *посредѣ кєлію* (Лім., 6 зв.), *до кєлію* (Гал., 165 — двічі), *до цєлію* (Гал., 78), *коло кєлію*, в *кєлію* (Рад., 854), *кєлію* — зн. (Лім., 38), в *кєлію* (Лім., 16), *во кєлію* (Лім., 72), *кєлея*, *кєлія*, *кєлія* (Желех., I, 340), *кєлія* (ОСУМ, I, 647) з гр. *κελλίον* (стсл. *кєліна*);

кѡмплєксїю — род. (Рад., 694), *кѡмплєксїю* — род. (Рад., 694), з... *кѡмплєксїю* — род. (Рад., 694), *кѡмплєксїю* або *складність* (Рад., 694) з лат. *complexiō* (п. *kompleksja*). Пояснити наголос на першому складі у А. Радивиловського важко, адже латина такої можливості не дає, тому ймовірно, що над автором тяжів наголос слова *кѡмплєкс* (з лат. *complexus*). Пізніше *комплєкція* (Голоск., 178; ОСУМ, I, 676) під впливом російської мови ¹⁴;

кондїціїю (Мог., 7), *кондїціїю* — род. (Філ., 49/4; Гал., 61 зв., 222 зв.; Рад., 839), *кондїціїю* — род. (Гал., 223; Рад., 373), *кондїціїю* — зн. (Мог., 937), *кондїціїю* — зн., на... *кондїціїю* (Гал., 251), *с кондїціїєю то єст с придатком* (Філ., 11/2), *под кодїціїєю* (Мог., 7, 9, 10, 426²; Рад., 1063), з... *кондїціїєю* (Рад., 107), *при... кондїціїю* (Рад., 1000), *кондїція* (Желех., I, 362), *кондїція* (ОСУМ, I, 679) з лат. *conditiō* (п. *konducja*);

конституціїю або *устава* (Рад., 568), *конституціїю* (Рад., 579), *с конституціїю* (Філ., 6/2 зв.), *конституціїю* — наз. мн. (Рад., 578), в *конституціїю* (Філ., 5/4 зв.), що інакше, як впливом грецизмів, не пояснити, *констытуція* (Тимч., I, 173), *конституція* (Голоск., 180; ОСУМ, I, 682) з лат. *constitutiō* (п. *konstytucja*);

кѡнтрѡвєрсїа (Бер., 425), *кѡнтрѡвєрсїю* або *спѡру* — зн. мн. (Рад., 703), *кѡнтрѡвєрсїа* (Голоск., 180; УОС, 360) з лат. *controversia*;

через... концілію (Філ., 3/4 зв.), *конціліа* — наз. мн. (Філ., 27/4), *консіліюм* (Голоск., 179), *консілій*, *консіліюм* (СЧС, 217), *консіліюм* (ОСУМ, I, 681) з лат. *concilium* (п. *koncylijum*; Словник польської мови XVI ст. фіксує і *koncylija* (SP, X, 576–577);

лєкція (Бер., 337), *лєкціїю* — наз. мн. (См. Мел., 3 — передмова), *лєкція* (Желех., I, 401), *лєкція* (Грінч., I, 353; ОСУМ, I, 734) з лат. *lectiō* (п. *lekcja*);

матєріа (Бер., 470), *матєріа*, *сієст вєщ тайны* (Мог., 445), *матєріа* (Мог., 6, 217; Гал., 28 зв., 30, 32, 33; Рад., 423), *матєріа* (Гал., 28 зв., 33 зв.), *матєрію* — род. (Мог., 6 — передмова; Рад., 598, 730), *матєрію* — зн. (Гал., 251, 252; Рад., 423, 433), *матєрією* або *фѡрмою* (Мог., 6 — передмова), *матєрію* — зн. мн. (Рад., 432), *матєріа* (Желех., I, 429), *матєріа* (ОСУМ, I, 777) з лат. *māteriā* (п. *materia*);

¹⁴ Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1985. — Т. 2. — С. 542.

до меланхолії (Рад., 848), на меланхолію (Рад., 191), меланхолія (Голоск., 209; ОСУМ, I, 782) з лат. *mēlancholia* (п. *melancholia*);

меліодію — род. (Рад., 499), меліодією — ор. (Тріюдь, 4 — передмова; Рад., 360, 489, 593, 1125), з... меліодією (Рад., 350 — двічі, 353), мелодія (Ум., II, 98; ОСУМ, I, 783) з лат. *mēlōdia* (п. *melodia*);

митрополія (Зиз. Л., 3/2 зв.), митрополія (Філ., 9/4 зв.; Бер., 436; Лім., 36; Моґ., 815), митрополїи — род. (Остр. зб., 139, 139 зв.; Філ., 16/4; Синопс., 108 зв.), под... митрополїєю (Моґ., 807), митрополїй — род. мн. (Синопс., 106 зв.), митрополія (ОСУМ, I, 793) через стсл. митрополїа з гр. *μῆτροπολῖς*;

монархія, монархїа албб едіновладство (Філ., 27/3 зв.), монархїи — наз. мн. (Гал., 107), монархия (Желех., I, 452), монархія (ОСУМ, I, 810) з лат. *mōnarchia* (п. *monarchia*);

парафїа (Бер., 398), парохїя (Моґ., 427³), парохїи — род. (Моґ., 427³), близ парохїи (Моґ., 509), в парохїи (Моґ., 8, 324, 337, 509, 425³), парохїи — наз. мн. (Моґ., 19), в... парафїах (Філ., 16/3 зв.), в... парохїях (Моґ., 509), парафїя (Желех., II, 601; ОСУМ, II, 86). Наголос у словнику П. Беринди, на нашу думку, традиційний церковний (стсл. *парафїа*). Якби вчений знайшов у джерелах стгр. *пароукїа*, він би ужив *ї*, а не *ѣ*. Крім того, слово не реєстрове, а подане як відповідник до грецького *єнорїа* (*ἐνορία*). Слово з *ѣ* знаходимо й у Х. Філялета: *парафїи* — род. (Філ., 32/1 зв.), в *парафїи* — род. (Філ., 6/2, 17/1 зв.), правда, без наголошування. Значком варїї над кінцевим *-и*, що стояв після літери на позначення голосного, представники острозької школи кінця XVI ст. зазначали кінець слова, щоб не сплутували флексію з прийменником. Фонологічне оформлення лексеми в П. Могили ближче до лат. *parōchia*. Словник Лінде подає п. *parafia* і *parochia* й відсилає до гр. *пароукїа* й лат. *parochia* (SL, IV, 45), Словник старопольський ще не фіксує *parafia*, лише *parochia*, *parochija* (SS, VI, I, 40);

патріархїи — род. (Філ., 18/4, 39/3 зв., 39/4), от патріархїи (Філ., 44/3), патріархїи — зн. мн. (Філ., 17/1 зв.), патріархія (ОСУМ, II, 93) через стсл. патрїархїа з гр. *πατριάρχης*. Читання наголосу можна розуміти і як вагання автора щодо грецького наголошування, і як акцентуаційне протиставлення однини і множини, що менше вірогідно. Звичайно, у стародруках можливі авторські помилки, а також помилки при наборі, але посилення на них було б дуже суб'єктивним, бо так можна трактувати всі акцентні відхилення;

пелірынацію — зн. (Рад., 45), перетрїнацію — зн. (Рад., 784), в... перетрїнаціи (Рад., 548), перетрїнаціи — наз. мн. (Рад., 746) з лат. *pēlēgrīnātiō*; водночас пелірым (Рад., 784 — двічі), пелірыма — род. (Гал., 161), пелірыма — зн. (Рад., 793), пелірымом — ор. (Рад., 46), пелірымов — зн. мн. (Гал., 246), пелірымованя — род. (Рад., 694), в пелірымованїю (Рад., 542) через п. *pielgrzym*, *pielgrzymowanie* з лат. *pēlēgrīnus*;

релїя (Філ., 10/3 зв.; 12/1 зв.), релїи (Філ., 1/4, 7/1, 7/4, 9/1, 10/2 зв., 12/1 зв., 40/3 зв.), релїія (Желех., II, 799), релїія (ОСУМ, II, 423) з лат. *rēligiō* (п. *religia*, стп. *relīja*);

сентєнція (Філ., 1/2 зв.; Гал., 177 зв.; Рад., 13 — вступ), сентєнція (Рад., 724, 1126), от... сентєнції (Рад., 987), сентєнцію — зн. (Рад., 827), мн.: сентєнцій — род., сентєнціями — ор. (Рад., 803), сентєнцій — род. (Рад., 615, 827), сентєнціи — зн. (Філ., 2/2 зв.; Рад., 1045); сентєнція (Голоск., 362; ОСУМ, II, 532) з лат. *sententiā* (п. *sentencia*);

скунїа (См. Мел., 4/2, 5/5), скїнїа (Бер., 455), скїнїю — зн. (Моґ., 54³), скїнїю — зн. (Гал., 444 зв.), в скїнїи (Рад., 438), в скїнїях (Моґ., 722, 724), скїнїя (Желех., II, 872; ОСУМ, II, 786) через стсл. скїнїа з гр. *σκηνή*;

скорпїа (Остр. зб., 44²), скорпїа (Бер., 455), на скорпїю (Моґ., 176²; Рад., 245), скорпїи, скорпїон (Желех., 877) через стсл. скорѣпїа з гр. *σκορπίος*;

теологїа (См. Мел., 2/1 зв.), теологїа (Євх., 3/1), теологїи — род. (Остр. зб., 89 зв.), теологїїю — зн. (Гал., 2 зв.), в теологїї (Рад., 870), теологїя (Голоск., 394; ОСУМ, II, 668) з гр. *θεολογία* (лат. *theōlōgia*);

твпографїю — род. (Коп. Ом., 2) в твпографїю (Бер., 476), в... твпографїи (Сл., 569; Тріюдь, 9 — передмова) від гр. *τύπος* + *γράφω* (у п. *typografia*);

унїи — род. (Філ., 1/4 — двічі, 23/4), о унїи (Філ., 11/3 зв.), унїя (Желех., II, 1011; ОСУМ, II, 749) з лат. *ūnio* (п. *unia*);

унїи — зн. мн. (Євх., 2/3), унїция (Ум., IV, 155), унїця (Голоск., 411; ОСУМ, II, 750) з лат. *unīcia*;

фамїлія (Рад., 671), род. фамїліи (См. Гер., 28³), фамїліи (Моґ., 931), з фамїліи (Гал., 172), от фамїліи (Рад., 82), з фамїліи (Рад., 738), фамїлію — зн. (Рад., 352), в фамїліи (Рад., 599), фамїліи — род. мн. (Рад., 219), фамїлія (Желех., II, 1025; ОСУМ, II, 778) з лат. *fāmīlia* (п. *familia*), можлива також участь нім. *Familie*;

фантáзія (Мог., 944), *фантáзiи* — дав. (Рад., 397), з ... *фантáзією* (Рад., 399 — двічі), мн. *фантáзiи* (Філ., 2/3), *фантáзiи* (Філ., 12/4 зв.), *фантáзія* (Желех., II, 1025), *фантáзія* (ОСУМ, II, 778), очевидно, з лат. *phantasia* (п. *fantazja*; у гр. *φαντασία*), пор. ще: *фантáсма* *албо* *призрáк* (Рад., 810), *фантáзму* *албо* *призрáк* (Рад., 832) з лат. *phantasma*;

філософіá (См. Мел., 2/1 зв.), але *філосóфія* (Зиз. Л., 3/7), *філософіá* (Бер., 469), *філосóфія* (Лім., 123 — двічі), *філосóфія* (Гал., 2 зв.), *філозóфія* (Гал., 151 зв.), *фѣлозóфія* (Букв., 26), *філосóфіи* — род. (Остр. зб., 38, 38 зв.), *філозóфіи* — род. (Рад., 144), *філосóфію* — зн. (Лім., 165), *філосóфію* — зн. (Гал., 2 зв.), *філосóфією* — ор. (Остр. зб., 27 зв., 40 зв.), *філозóфією* — ор. (Рад., 150), *на* *філозóфію* (Рад., 701), *філозóфія* (Желех., II, 1028), *філосóфія* (ОСУМ, II, 788) з гр. *φιλοσοφία*, однак у різні періоди активно використовувалося також лат. *philosophia* (п. *filozofia*);

хартію — зн. (Мог., 108, 117), *на* *хартіи* (Мог., 177), *хартіи* — наз. мн. (Бер., 462) *хартіа* — зн. мн. (Лім., 158 зв.), *хартіями* — ор. мн. (Остр. зб., 45), *хартія* (Голоск., 423; ОСУМ, II, 810) через стел. *хартни* з гр. *χάρτης* (сгр. *χάρτιον*, мн. *χαρτία*);

хиротонія *или* *рукоположеніє* (Мог., 73²), *при* *хиротоніи* (Філ., 22/3 зв.), *крóме* *хиротонія* (Лім., 116), *хиротонією* — ор. (Остр. зб., 142), *хиротонія* (ОСУМ, II, 816) через стел. *хиротонни* з гр. *χειροτονία*;

в *хронологію* (Філ., 38/4), *в...* *хронологіи* (См. Мел., 30/3 зв.), *хронологія* (Голоск., 427; ОСУМ, II, 828). О. М. Булика вважає, що в білоруську слово запозичене безпосередньо з гр. *χρονολογία*¹⁵. М. Фасмер для російської мови вказує шлях через п. й лат. *chronologia*¹⁶. На нашу думку, в українській мові слово запозичене безпосередньо з грецької. Прямих доказів немає, однак, зважаючи на те, що М. Смотрицький щодо автора хронології вживає слово *хронограф* з гр. *χρονογράφος* (з лат. *chrōnōgraphus* наголос був би на попередньому складі), можна припустити, що й розглядане слово він узяв з грецької;

церемонія (Мог., 7 — передмова, 936; Рад., 103), з... *церемоніи* (Філ., 4/3), *церемоніи* — род. (Рад., 1013), з *церемонією* (Рад., 1021), *в* *церемоніи* (Мог., 546), мн.: *церемоніи* (См. Гер., 24³), *церемоніи* — наз. (Філ., 11/2 зв. — двічі), *церемоніи* — зн. (Філ., 8/2 зв., 11/1 зв., 11/2; Коп. Ом., 10; Гал., 101 зв.), *церемоніи* (Філ., 11/2 зв.), *церемоніи* — род. (Філ., 4/2), *от...* *церімоніи*, *церемоніє* — зн. (Мог., 15), *церемоніям* — дав. (Рад., 912), *церемоніях* — місц. (Філ., 8/1 зв.), *при...* *церемоніях* (Філ., 12/1 зв.), *о* *церемоніях* (Мог., 133); *церемонія* (Желех., II, 1052; ОСУМ, II, 834) з лат. *caerimonia* (п. *ceremonia*);

юрэдицiи — род. (Філ., 9/2), *юрисдикция* (Желех., II, 1109), *юрисдикция* (ОСУМ, II, 908) з лат. *iurisdictio* (п. *jurysdykcia*).

Наголошення грецизмів на *-ія* в давніх українських пам'ятках виразно засвідчує два чинники:

1. Автори словників та граматик намагалися подати грецькі слова з наголосом мови-джерела, таким чином указуючи, звідки прийшло певне слово. Особливо виразно це видно в граматичі М. Смотрицького та словнику П. Беринди. Водночас навіть у першій чверті XVII ст. грецизми вже наголошували на латинський манер, тобто на третьому від кінця складі, наприклад, П. Беринда в реєстрі додатка до словника «От еврейскаго, греческаго же и латинскаго и от иных языков начынающаяся имена свойственная» фіксує іменник *історія* з грецьким наголосом: *Исторія: Свѣдок всѣх вѣков, ѡбо дѣи, правдѣвое выписане прѡшлых рѣчѣи* (Бер., 416), вказуючи на його походження, а в додатку «Лексикон сирѣч словесник славенский имѣющ в себѣ словеса первѣе славенскія, азбучныя по сем же полскія», очевидно, під впливом польського наголошування подає: *Истѡрія. Historya* (Бер., 11²). Те саме спостерігаємо в іншій пам'ятці: *гисторія* (Єв., 106 зв.) і *гистѡрія* (Єв., 155 зв.), *гистѡрії* — род. (Єв., 113 зв., 115 зв.), де акцентне хитання вказує на те, що автор, можливо, засвідчив знання грецького наголошування, але вже віддавав перевагу новому. Показовим щодо напрямку й часу акцентних змін у грецизмах є також наголошення слів *месія* та *скорпія*. У кінці XVI ст. грецьке наголошення слів на *-ія* було ще актуальним і живим. Це

¹⁵ Булика А. Н. Знач. праця. — С. 346.

¹⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. с доп. О. Н. Трубачева. — М., 1973. — Т. 4. — С. 276.

підтверджують авторські наголоси Г. Смотрицького та Х. Філялета навіть у латинізмах: *с кондыцією* (Філ., 11/2), *конституції* — наз. мн. (Філ., 6/2 зв.), *в конституціях* (Філ., 5/4 зв.), *унѣи* — род. (Філ., 1/4 — двічі, 23/4), *о унѣи* (Філ., 11/3 зв.), *фаміліи* — род. (См. Гер., 28³), *церемоніи* — наз. мн. (См. Гер., 24³). Намагання цих авторів слов'янізувати та українізувати запозичення з класичних мов через уживання *и* або *ѣ* на місці іншомовного *і*, зумовлені, очевидно, і впливом старослов'янської мови.

2. Уже з другої половини XVII ст. наголос продуцента з грецизмів був повністю витіснений під впливом запозичень на *-ія* з латинської мови. Поодинокі випадки наголошення цих утворень за грецьким зразком можна вважати авторськими, тобто такими, де автор, можливо, хотів підкреслити походження слова, або навіть помилковими.

Що ж до наголошення запозичень з латинської мови, то воно ніколи не було проблемним: латинізми входили в українську мову й залишалися з наголосом мови-джерела. Інші мови, крім польської та російської як посередників, взагалі не впливали на наголос слів на *-ія* в українській мові. У французькій мові ці утворення, як і інші слова, мають наголос на кінцевому голосному основи (*autonomie, dynastie, fantaisie, philosophie, theorie*), так само переважна більшість німецьких (*Demokratie, Phantasie, Philologie, Sinfonie, Theorie*), тому, входячи раніше через польську, вони підсилювали вплив латинської моделі наголошування, пізніше через російську — грецької. Окремі з них змінювали наголос ще в російській мові, пор.: *аварія* з іт. *avaria* чи фр. *avarie*, *феєрія* з фр. *féerie*.

На другу половину XIX ст., коли розпочалося відродження української лексикографії, наголос іменників на *-ія* не був актуальним, як і самі ці утворення. Ось усі слова на *-ія*, зафіксовані в творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потебні та з наголосами, проставленими ученим: *у... Бібліи* (II, 281), *зъ гамазіи, гамазію* — зн., *по магазіям* (I, 159), *зъ гамазіивъ* (I, 165), *до губерныи* (II, 66, 170), *у губерныю* (II, 66, 86), *у губерныи* (II, 311), *по... губерныямъ* (I, 172), *зъ канцелярыи* (II, 244), *квытанцью* — зн. (II, 53), *кумѣдыя* (I, 7, 29), *кумѣдыю* — зн. (I, 25, 214), *кумѣдыи* — наз. — зн. (II, 193, 77), *зъ... парэхвию* (I, 131), *писля парляціи* (II, 9), *реввізія* (II, 96), *описля... турбации* (I, 208). Вони є показовими в тому плані, що автор намагався фонетично адаптувати їх якомога ближче до народної вимови. Наведемо ще пару прикладів з двох російсько-українських словників, що вказують на пріоритети в лексикографії того періоду: *генеолѳгія* = *родовѳд*, *родѳво* (Ум., I, 145), *генеалогія* = *родѳвидъ* (Тимч., I, 74), *географія* = *землѳпис* (Ум., I, 145), *експедиція* = *вѳпрѳва* (Ум., IV, 221), *експедиція* = *вѳпрѳва* (Тимч., II, 256). Це, до речі, й застереження від надміру ревного ставлення до чистоти рідної мови, бо одна справа дібрати чи навіть створити український відповідник як синонім до іншомовного слова (ідеться про інтернаціоналізми), а зовсім інше — нехтувати ним.

Якщо в кінці XIX — на початку XX ст. українська лексикографія подавала слова на *-ія* лише частково, і, як підкреслювалося, уникала запозичень, які в російській мові характеризувалися наголосом на другому від кінця складі, то у 20-х роках XX ст., коли виникла потреба в цих словах у зв'язку з українізацією, лексикографи опинилися перед складним вибором стосовно їхнього наголошення. З одного боку, у словникарстві вже існувала традиція акцентування цих іменників за латинським зразком, що була підкріплена багатьма староукраїнськими текстами і польським усним впливом, а з другого — використовувалися російські лексикографічні праці, у яких при акцентуванні грецизмів та нових за-

позичень із західноєвропейських мов перевага надавалася наголошуванню на другому від кінця складі, та наголос у самій мові-джерелі — грецькій. Звідси акцентуаційне хитання в словниках першої половини ХХ ст., у яких, крім цього, при виборі наголошення спостерігається ще й уподобання лексикографів. Більшість утворень увійшла до українського лексикону з властивим для російської мови наголосом, у якій процес переходу від однієї моделі наголошення до іншої також ще перебував у активній фазі, пор.: *буржуазія* (Ожегов 49, 49), *деспотія* (Ожегов 49, 150), *полиграфія* (Ожегов, 49, 576) і *буржуазія* (Ожегов 60, 61), *деспотія* (Ожегов 60, 157), *полиграфія* (Ожегов, 60, 543). Відповідно і в українських словниках: *деспотія* (СЧС, 137) з гр. *δεσποτεία*, *десмургія* (Голоск., 94) від гр. *δεσμός* + *ἔργον*, *полиграфія* (Голоск., 302) від гр. *πολύς* + *γράφω* тощо.

У російській лексикографії при виборі акцентного типу слів на -ія, де спостерігається хитання наголосу, й надалі перевага надається грецькому зразку акцентуації. Така тенденція поширилася й на українську мову. Особливо це стосується медичної термінології, яка в загальномовних словниках фіксувалася лише частково, тому спеціальні видання базувалися на російських зразках, крім того, медична галузь і в навчальних закладах, і в медичних установах була, як правило, російськомовною, що значно вплинуло й на українську вимову розглянутих утворень, а відтак на лексикографію, пор.: *асфі́ксія* (ОС 94, 29; ОСУМ, I, 56) і *асфі́ксія* (УОС, 32), *диспéнсія* (СЧС, 144) і *диспенсі́я* (ОС 94, 181), *дозимéтрія* (ОС 94, 189; ОСУМ, I, 400) і *дозимéтрія* (УОС, 214), *емпі́рія* (СЧС, 161) і *емпі́рія* (ОС 94, 210), *ізомéтрія* (ОС 94, 285; ОСУМ, I, 604) та *ізометрі́я* (УОС, 316), *міопія* (СЧС, 264) і *міопія* (ОС 94, 375), *онтогéнія* (Голоск., 259) і *онтогені́я* (ОС 94, 466), *філогéнія* (Голоск., 419) і *філогені́я* (ОС 94, 806).

Зміни наголосу можуть бути цілком виправданими, як-от: *зоофі́лія* (ОС 94, 279; ОСУМ, I, 593) → *зоофілі́я* (УОС, 309), що зумовлено потребою уніфікації наголошування слів з компонентом -**філія** (*анемофілі́я*, *анізофілі́я*, *гемофілі́я*, *спазмофілі́я*), однак більшість із них — лише наслідування російської лексикографії. Скажімо, чим викликано перенесення наголосу в словах з компонентом -**генія** або -**метрія**? Якщо у першому випадку змінено наголошення всіх лексем з цим коренем, що не вплинуло на їх акцентуаційне засвоєння й запам'ятовування носіями мови, то в другому — порушено акцентну систему й самі принципи кодифікування наголошування, бо абсолютна більшість слів з -**метрія** має наголос на голосному *е*. Завданням кодифікатора є, по можливості, уніфікація наголосу іншомовних слів з однаковими фіналями, незалежно від того, чи це корені, суфікси, чи просто кінцеві елементи, які мають однакове звучання і морфологічно ніяк не виділяються. Такі слова з різних мов об'єднуються у групи, і в них діє закон акцентуаційної аналогії. Ми проаналізували тенденції в наголошенні слів з фіналлю -**ія**, але в цій дуже великій групі виділяються підгрупи, зокрема на -**ція**, що об'єднує латинізми, галліцизми й характеризується пропарокситонезою, так само всі на -**логія**, також на -**графія**, а слова на -**скопія**, -**термія** — наголосом на другому від кінця складі тощо. Словам, які акцентуаційно випадають зі своїх груп, в усному мовленні властиве хитання наголошування, наприклад, *симéтрія* й *асимéтрія*, тому поряд з *аксономéтрія*, *алкалімéтрія*, *антропомéтрія*, *аргентомéтрія*, *астрофотомéтрія*, *аудіомéтрія* та іншими неологізмами нововведення з наголосом *анізометрі́я*, *колометрі́я* видаються алогічними, як і наголос залучених одночасно *анемохóрія* (УОС, 24) і *гідрохорі́я* (УОС, 172), *зоохорі́я* (УОС, 309), особливо нове *арефлексі́я* (УОС, 29) при усталеному *рефлексі́я* (УОС, 716).

Отже, іншомовні слова на -ія входили в українську мову книжним шляхом і з наголосом мови-джерела, зокрема грецизми з наголосом на другому від кінця складі, латинізми — на третьому. З другої половини XVI ст. під впливом великої кількості надходжень з латини безпосередньо та через польську мову виникла тенденція до акцентної уніфікації всіх запозичень за латинським зразком на третьому від кінця складі. У результаті дії цієї тенденції вже до середини XVII ст. у словах на -ія відбулося вирівнювання акцентуації. З таким наголосом вони функціонували в книжній мові, поки українське книгодрукування не було заборонено. У другій половині XIX ст., коли знову почала виходити література українською мовою, ці утворення вживаються дуже рідко, а у відродженій українській лексикографії кінця століття — обмежено. Західноукраїнські лексикографічні видання фіксують розглядані лексеми традиційно з латинським наголосом, у київських зрідка трапляється парокситонеза. З 20-их років XX ст. під впливом російської лексикографії поширилося акцентування нових слів за грецьким зразком, що з часом вплинуло на наголос незначної кількості давніх запозичень і набуло ознак тенденції. Тепер наголошення іншомовних слів не залежить від їхнього походження. Склалася практика акцентуаційного уодноманітнення в межах груп іменників з однаковими кінцевими компонентами. З метою вирівнювання акцентуації в таких за формальними показниками групах, тобто наведення акцентного ладу, що значно полегшить засвоєння наголосових особливостей слів на -ія носіями мови, цього принципу варто дотримуватися при залученні до словника нових слів та кодифікації слів з акцентним хитанням.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Бар. — *Баранович Л.* Меч духовный.— К., 1666 (стародрук).
 Бер. — *Лексикон словенороський Памви Беринди* / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука.— К., 1961.— 272 с.
 Букв. — *Букварь народного руского языка.*— Перемышль, 1838.
 Гал. — *Галатовскій І.* Ключ разумѣнія.— 1659 (стародрук).
 Голоск. — *Голоскевич Г.* Правописний словник.— 20-е вид.— Нью-Йорк ; Л., 1994.— 460 с.
 Грінч. — *Словарь української мови* : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка.— К., 1907–1909.
 Даль — *Толковый словарь живого великорусского языка* : В 4 т. / 3-е изд. испр. и доп.— М., 1903.
 Єв. — *Євангеліє учителное.*— Єве, 1616 (стародрук). Цифровим індексом (?) позначається другий рахунок.
 Євх. — *Євхаристиріон, або вдячність ... Петру Могилѣ.*— К., 1632 (стародрук).
 Желех. — *Желеховскій С., Недільскій С.* Малорусько-німецький словар : В 2 т.— Л., 1886.
 Зиз. Гр. — *Зизаній Л.* Грамматика словенска.— Вилно, 1596 / Підгот. до вид. і вступ. стаття В. В. Німчука.— К., 1980 (стародрук, факсим. вид).
 Зиз. Л. — *Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская* / Підгот. текстів і вступ. статті В. В. Німчука.— К., 1964.— 202 с.
 Коп. Ом. — *Копистенскій З.* Омїлія.— К., 1625 (стародрук).
 Кузеля — *Кузеля З., Рудницький Я.* Українсько-німецький словник.— Берлін, 1943.— 1494 с.
 Лім. — *Лімонар сирѣч цвѣтник.* — К., 1628 (стародрук).
 Мог. — *Требник Петра Могилы.* — К., 1646 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
 Ожегов 49 — *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / Гл. ред. С. П. Обнорский.— М., 1949.— 968 с.
 Ожегов 60 — *Ожегов С. И.* Словарь русского языка : 4-е изд. испр. и доп.— М., 1960.— 900 с.
 ОС 77 — *Орфографічний словник української мови* / За ред. С. І. Головапука і В. М. Русанівського.— К., 1977.— 856 с.

- ОС 94 — Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пешак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко.— К., 1994.— 864 с.
- ОСРЯ — Орфоэпический словарь русского языка : Произношение, ударение, грамматические формы / Под ред. Р. И. Аванесова.— М., 1985.— 704 с.
- Остр. зб. — Сборник Острожский.— Острог, 1588 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
- ОСУМ — Орфоепічний словник української мови : В 2 т. / За ред. В. М. Русанівського.— К., 2001.
- Рад. — *Радивилівський А.* Огородок.— К., 1676 (стародрук).
- РУС — Російсько-український словник / Гол. ред. А. Є. Кримський.— К., 1924.— Т. 1.— 290 с.
- РУСНТ — Російсько-український словник наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина / С. П. Вассер, І. О. Дудка, В. І. Єрмоленко та ін.— К., 1996.— 660 с.
- Синопс. — Синопис.— К., 1680 (стародрук).
- СІС — Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука.— 2-е вид. випр. і доп.— К., 1985.— 968 с.
- Сл. — Службеник.— Стратин., 1604 (стародрук).
- Слав. — Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон слов'яно-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1973.— 541 с.
- См. Гер. — *Смотрицкий Г.* Ключ царства небесного и наше христианское духовное власти нерешимый узел.— Острог.— 1587 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
- См. Мел. — *Смотрицкий М.* Грамматика словенския правильное счнтагма.— Све, 1619 / Підгот. вид. і вступ. стаття В. В. Німчука.— К., 1979 (стародрук, факсим. вид). При документуванні з цієї пам'ятки перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
- ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка : В 17 т.— М. ; Ленинград, 1948.— 1965.
- ССО — Справочный словарь орфографический, этимологический и толковый русского литературного языка / Под ред. А. Н. Чудинова.— СПб., 1901.— 2208 с.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- СЧС — *Бойків І., Ізюмов О. та ін.* Словник чужомовних слів : Препринт з 2-го перероб. вид. 1955 р.— К., 1996.— 532 с.
- Тимч. — Русско-малороссийский словарь : В 2 т.— К., 1899.
- Тріодь — Тріодіон.— К., 1631 (стародрук).
- ТСРЯ — Толковый словарь русского языка : В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова.— М., 1935.—1940.
- Ум. — *Уманець М., Спілка А.* Словарь російсько-український : В 4 т. — Л., 1993–1998.
- УОС — Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Складенка.— 7-е вид. перероб. і доп.— К., 2007.— 983 с.
- Філ. — *Філялет Х.* Апокрисис.— Острог, 1598 (стародрук). Перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
- LPGL — *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.* — Vindobona, 1862–1865.— 1171 s.
- SL — *Linde S. B.* Słownik języka polskiego : 2-e wyd.— Lwyw, 1854–1860.— Т. 1–6.
- SP — *Słownik polszczyzny XVI wieku.*— Wrocław etc., 1966–1976.— Т. 1–10.
- SS — *Słownik staropolski.*— Warszawa, 1953–2001.— Т. 1–11.

I. Yu. HALCHUK

THE HISTORY OF ACCENTUATION OF BORROWINGS ENDING IN -ІЯ IN UKRAINIAN

The author focuses on the history of stress in loanwords in -ія in Ukrainian from the end of the 16 th. till nowadays, establishing directions of accentuation changes and factors influencing modern stress standard.

Key words: Ukrainian stress, loanwords, accentuation tendencies, Ukrainian lexicography.

ЛІНГВІСТИЧНА ПРАГМАТИКА: СПРОБА ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМНОГО ПОЛЯ І ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ОДИНИЦІ

---

4 травня 2009 року виповнюється шістдесят років відомому українському лінгвістові, доктору філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри загального мовознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка Флорієві Сергійовичу Бацевичу. Його наукові інтереси пов'язані із загальним мовознавством, філософією мови, комунікативною лінгвістикою, семантикою і прагматикою спілкування. Колектив журналу щиро вітає ювіляра, бажає йому міцного здоров'я, здійснення всіх творчих ідей і пропонує нову наукову розвідку вченого.

У статті розглядаються проблеми організації лінгвістичної прагматики як нового напрямку досліджень живої природної мови, а також специфіки її термінологічного апарату. Вважається доцільним поділ лінгвістичної прагматики на мікро-, макро- і мегапрагматику, а також прагматику комунікативних невдач зі своїми класами термінів.

Ключові слова: сучасна лінгвістика, лінгвістична прагматика, дискурс, мовленнєвий акт, мікропрагматика, макропрагматика, мегапрагматика, комунікативний смисл.

У структурі сучасної функціонально-комунікативної, антропо- і когнітивно зорієнтованої науки про мову лінгвістична прагматика (лінгвопрагматика, прагмалінгвістика) посідає особливе місце, будучи одним із найдинамічніших напрямів її розвитку. Кількість праць, присвячених проблемам прагматики мови, мовлення і спілкування, з кожним роком зростає: видаються спеціальні журнали, існують періодичні й неперіодичні видання, створюються огляди літератури¹, усе частіше з'являються підручники і хрестоматії, а також спеціальні словники термінів лінгвістичної прагматики² тощо. Сучасна лінгвістична прагматика тісно пов'язана з філософією мови, соціолінгвістикою, психолінгвістикою, теорією мовленнєвих актів, функціональним синтаксисом, лінгвістикою тексту, дискурсивним аналізом, конверсаційним аналізом, етнографією мов-

---

¹ Див., напр.: Journ. of Pragmatics.— 1971.— N 1 (видання продовжується); Pragmatics.— 1982.— N 1 (видання продовжується); Pragmatics and natural language.— New York, 1971.— 345 p.; Verschueren J. Pragmatics: an annotated bibliography.— Amsterdam, 1978.— 186 p.; Pragmatics and beyond.— Amsterdam, 1980.— 348 p.

² Див., напр.: Маслова А. Ю. Введение в прагмалінгвистику: Учеб. пособие.— М., 2007.— 150 с.; Handbook of Pragmatics Manual / Ed. by J. Verschueren, J.-O. Östman, J. Blommaert.— Amsterdam; Philadelphia, 1995.— 498 p.; Moeschler J., Reboul A. Dictionnaire encyclopédique de pragmatique.— Paris, 1994.— 234 p.; Skudrzykowska A., Urban K. Mały słownik terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej.— Kraków; Warszawa, 2000.— 170 s.; Cruse A. A Glossary of Semantics and Pragmatics.— Edinburgh, 2006.— 198 p.

лення, когнітивною лінгвістикою, дослідженнями у сфері штучного інтелекту, комунікативною лінгвістикою та деякими іншими напрямками сучасної науки про мову.

Аналіз спеціальної літератури засвідчує, що сучасна лінгвістична прагматика постає як сфера знань з нечітко окресленим проблемним полем, невизначеною оперативною дослідницькою одиницею, несформованими методами, методиками і прийомами аналізу і неопрацьованою метамовою опису своїх об'єктів. Як зазначає, наприклад, Л. П. Рижова, «прагматика ще не стала наукою справді впорядкованою і, тим більше, достатньо описаною. Ще не досягнуто взаєморозуміння між дослідниками стосовно її меж, гіпотез і навіть термінології. Ведуться дискусії про те, чи є прагматика наукою внутрішньо цілісною, єдиною, чи існує декілька прагматик, що являють собою різні наукові дисципліни з різними методами дослідження мовної дійсності»³. Зокрема, дослідники говорять про існування *соціопрагматики*, яка вивчає соціальні й культурні умови використання мовних засобів для виконання певних функцій, *контрастивної прагматики*, яка досліджує вияви прагматичного чинника, насамперед функції і побудову мовленнєвих актів, у різних мовах, *міжкультурної прагматики*, предметом дослідження якої є подібність, відмінність і варіативність у вираженні прагматичних значень у різних культурах в їх зумовленості культурними цінностями й уявленнями, *інтермовної прагматики*, що вивчає особливості формування прагматичної компетенції в процесі вивчення іноземної мови, *історичної прагматики*, яка досліджує мовні явища в межах мовленнєвого акту (тексту, дискурсу, мовленнєвого жанру) з позицій виявлення намірів адресанта в діячості та деякі інші різновиди прагматичного підходу до мови. У концепціях інших дослідників згадані напрями прагматики розглядаються як складники саме лінгвістичної прагматики⁴. Зважаючи на таку невизначеність, мовознавці жартують, що лінгвістична прагматика нагадує кошик для сміття: що не визнається семантикою і не охоплюється синтаксисом, те «скидається» в прагматику. Інакше кажучи, на кожному з етапів розвитку науки про мову необхідно проводити «ревізію», «інвентаризацію», «переоблік» її окремих напрямів, підходів, категорій, одиниць, методів і методик тощо з позицій її цілісності й відповідності сучасним провідним науковим парадигмам. Це передусім стосується нових напрямів досліджень, лінгвістичної прагматики зокрема.

Не претендуючи на будь-яке «остаточне» розв'язання цієї надскладної проблеми, усе ж спробуємо бодай приблизно окреслити контури проблемного поля сучасної лінгвістичної прагматики з урахуванням найважливіших (на думку автора) пройдених нею етапів розвитку, а також обґрунтувати її дослідницьку одиницю.

Межі проблемного поля лінгвістичної прагматики постійно уточнювались і продовжують уточнюватись. Так, під впливом концепції мовних ігор і значення як уживання Л. Вітгенштейна в 60–70-х роках минулого століття прагматична проблематика зводилась до вивчення аспектів індексальності, референції, дослідження мовних значень у контекстах їх уживання⁵; під кінець цього етапу —

³ Рижова Л. П. Французская прагматика. — М., 2007. — С. 4.

⁴ Див., наприклад, розуміння предмета прагматики в концепції Н. Д. Арутюнової та Є. В. Падучевої: Арутюнова Н. Д. Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 389–390; Арутюнова Н. Д., Падучева Е. В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16. — С. 3–43.

⁵ Див., напр.: Азнаурова Э. С. Прагматика художественного слова. — Ташкент, 1988. — 186 с.; Ці ідеї не відкидаються також і в наш час, див., напр.: Формановская Н. И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. — М., 1998. — 244 с.; Формановская Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. — М., 2002. — 256 с.

«мови в контексті» в цілому⁶. У 70–80-х роках проблематика лінгвопрагматики визначалася вивченням впливів контексту на функціонування мовних одиниць у комунікації, передусім мовленнєвих актів⁷, вивченням неконвенціональних засобів мовленнєвої діяльності людей⁸, схем інтерпретаційної діяльності учасників інтеракції⁹ та деякими іншими проблемами. Можна твердити, що саме в цей час лінгвістична прагматика ввела в опис мови акціональний (діяльнісний) аспект. Кінець 80 — початок 90-х років ознаменувався значним розширенням проблематики лінгвістичної прагматики. Остання починає асоціюватися зі студіями над дискурсом у плані вивчення формування і розуміння дискурсивного значення¹⁰; зв'язками між мовними формами і їхніми користувачами (зокрема, врахування наміру мовця, контекстного значення висловлення, розуміння невисловленого й обсяг спільних знань)¹¹; успішністю взаємодії між мовцем і слухачем, зокрема успішністю інтерпретації індексальних, анафоричних і референційних засобів мовлення, імплікацій та імплікатур живого спілкування¹²; депо пізніше — ці самі проблеми, але із залученням широкого соціального контексту¹³, використанням мовних засобів у комунікації в межах дискурсу¹⁴.

Зміни в структурі лінгвістичної прагматики постійно супроводжуються спробами окреслення меж її проблемного поля. Одна з таких спроб представлена в енциклопедичному словнику з прагматики Й. Мешлера і А. Ребу 1990 року¹⁵. У ньому автори подають схему проблемного поля прагматики, охоплюючи її психолінгвістичний і соціолінгвістичний складники поняттям контексту і поділяючи погляди Н. Хомського щодо необхідності розмежування мовної компетенції мовця та її реалізації в мовленнєвій діяльності¹⁶ (див. рис.).

Ця схема засвідчує розмежування авторами «лінгвістичної» і «нелінгвістичної» прагматики, яке значною мірою буде поставлене під сумнів на пізніших етапах розвитку мовознавчої думки, коли найістотнішим чинником у розширенні лінгвопрагматичної проблематики стане врахування всіх без винятку складників комунікативного акту. В цьому плані чи не найповніше проблемне поле лінгвістичної прагматики окреслила Н. Д. Арутюнова¹⁷. У неї лінгвістична

⁶ Див.: *Dijk T. A. van. Studies in the Pragmatics of Discourse.*— Mouton, 1981.— 12.— P. 27.

⁷ Див., напр.: *Богданов В. В. Речевое общение: прагматический и семантический аспекты.*— Ленинград, 1990.— 88 с.; *Сусов И. П. Семантика и прагматика предложения.*— Калинин, 1980.— 80 с.; *Сусов И. П. К предмету прагмалингвистики // Содержательные аспекты предложения и текста.*— Калинин, 1983.— С. 3–15; *Ылим Х. Я. Прагматика речевого общения // Теория и модели знаний. Труды по искусственному интеллекту : Учен. зап. Тартус. ун-та.*— Тарту, 1985.— Вып. 714.— С. 196–207.

⁸ Див. напр.: *Булыгина Т. В. О границах и содержании прагматики // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.*— 1981.— Т. 40. № 4.— С. 333–342.

⁹ Див.: *Демьянков В. З. Прагматические основы интерпретации высказывания // Там же.*— С. 376.

¹⁰ Див.: *Cook G. Discourse.*— Oxford, 1989.— P. 157.

¹¹ Див.: *Yule G. Pragmatics.*— Oxford, 2007.— P. 4.

¹² Див.: *Green G. M. Pragmatics and Natural Language Understanding.*— Hillsdale ; New Jersey ; London, 1989.— 180 p.

¹³ Див.: *Mey J. L. Pragmatics : An Introduction.*— Cambridge, Mass., 1993.— P. 5, 42.

¹⁴ Див., напр.: *Макаров М. Л. Основы теории дискурса.*— М., 2003.— 278 с.; *Dijk T. A. van. Studies in the Pragmatics of Discourse.*— The Hague ; Paris ; New York, 1992.— 331 p. Надзвичайно широке дослідницьке поле лінгвістичної прагматики окреслюється в широковідомій хрестоматії «*Handbook of Pragmatics Manual*».

¹⁵ *Moeschler J., Reboul A. Op. cit.*

¹⁶ *Ibid.*— P. 35. Див. також: *Минкин Л. М. Аспекты синтезированной теории прагматики // Вісн. Київ. лінгвіст. ун-ту. Сер. філол.*— 1998.— Т. 1. № 1.— С. 23.

¹⁷ Див.: *Арутюнова Н. Д. Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь.*— М., 1990.— С. 389–390.

прагматика постає як міжпредметна сфера досліджень, а також розділ науки про мову, який вивчає функціонування мовних знаків у мовленні¹⁸, вживання мови мовцями в комунікативних ситуаціях з урахуванням тісної взаємодії комунікантів¹⁹. Близькою до такого розуміння слід визнати концепцію лінгвістичної прагматики як вивчення умов використання мови комунікантами в актах мовленнєвого спілкування²⁰. Ці умови включають контекст (лінгвальні умови), конситуацію (екстралінгвальні умови) і коємпірію (рівень лінгвістичних та енциклопедичних знань комунікантів)²¹.

Рис. Схема проблемного поля прагматики

Таким чином, найважливішими напрямками дослідження лінгвістичної прагматики слід уважати сфери, пов'язані з суб'єктом мовлення (іллокутивні сили, мовленнєві тактики, правила ведення діалогу, різні настанови, референцію мовця, прагматичні пресупозиції, емпатію тощо), адресатом мовлення (правила виведення непрямих смислів, перлокутивні ефекти, типи мовленнєвого реагування тощо), пов'язані зі стосунками між учасниками спілкування (форми мовленнєвого спілкування, соціально-етикетний бік мовлення та ін.), а також пов'язані з ситуацією спілкування (інтерпретація дейктичних знаків, вплив мовленнєвої ситуації на тематику спілкування тощо).

Отже, можна твердити, що дослідне поле сучасної лінгвістичної прагматики (принаймні з кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст.) включає в себе всі ті умови, за яких людина використовує мовні засоби у спілкуванні. Це передусім умови адекватного добору й використання одиниць і категорій мови з урахуванням усіх конститутивних чинників з метою досягнення найефективнішого впливу на партнера (аудиторію, читачів) по комунікації.

Нині в лінгвістичній прагматичі сформувалося кілька потужних напрямів досліджень. Один із них пов'язаний з теорією мовленнєвих актів Дж. Остіна та його послідовників (Дж. Серля, Д. Вандервекена, Дж. Вершурена, Д. Вундерліха, Т. ван Дейка, О. В. Падучевої, І. П. Сусова та ін.). Другий напрям ґрунтується на теорії правил і конвенцій мовленнєвого спілкування (Г. П. Грайс, Дж. Ліч, Е. Гофман та ін.). У межах третього напрямку розглядаються проблеми, пов'язані з характером знань та інтерпретаційних потреб комунікантів (М. Макаров, І. Кобозева та ін.). Цей напрям безпосередньо взаємодіє з когнітивною лінгвістикою, психолінгвістикою та іншими розділами сучасної науки про мову²².

¹⁸ Там же. — С. 389.

¹⁹ Там же. — С. 390.

²⁰ Див., напр.: Богданов В. В. Лингвистическая прагматика и ее прикладные аспекты // Бондарко Л. В., Вербицкая Л. А. и др. Прикладное языкознание. — СПб., 1996. — С. 268–275.

²¹ Там же. — С. 268.

²² Там же. — С. 268–270.

Незважаючи на значну розбудову свого проблемного поля, до цього часу залишається дискусійним, на наш погляд, найважливіше питання: що слід уважати *предметом* лінгвістичної прагматики Ця невизначеність не в останню чергу викликана значним розширенням об'єктів дослідження комунікативної лінгвістики, зокрема введенням у лінгвістичний обіг таких її засадничих категорій, якими є дискурси і мовленнєві жанри²³. Уважаємо, що з метою отримання лінгвістичною прагматикою своєї підставової категорії, яка б визначала предмет її дослідження, варто звернутися до статті Ю. С. Степанова²⁴. У ній, спираючись на ідеї Е. Бенвеніста, учений сформулював думку, згідно з якою основною категорією лінгвістичної прагматики слід уважати категорію *суб'єктивності* в її зв'язках з одиницями і категоріями мови. Зрештою, про це саме писав Р. С. Столнейкер, говорячи, що «прагматика — це наука, яка вивчає мову в її відношенні до тих, хто її використовує»²⁵. Категорія суб'єктивності охоплює широке проблемне поле, до якого, крім чинників, сформульованих Н. Д. Арутюновою та іншими дослідниками, які сповідують комунікативну природу прагматики, повинна ввійти низка інших, пов'язаних із виявом суб'єктивності в мові: конотативних складників засобів, що сформувалися під впливом особистісних чинників спілкування; тональності й атмосфери спілкування; умов успішності дискурсів, мовленнєвих жанрів і мовленнєвих актів та багатьох інших. Так, наприклад, тезу, згідно з якою суб'єктивні аспекти значень мовних одиниць — це складники прагматики, обстоював ще в 80-х роках минулого століття Ю. Д. Апресян, наголошуючи, що мовна прагматика — це насамперед «закріплені в мовній одиниці (лексемі, афіксі, графемі, синтаксичній конструкції) ставлення мовця: 1) до дійсності, 2) до змісту повідомлення, 3) до адресата»²⁶. Усі згадані та деякі інші чинники (в нашому випадку — екстрапольовані на процеси міжособистісного спілкування) повинні бути доповнені низкою комунікативних категорій, зокрема контекстних, узагальнено-ситуативних, залежних від каналів комунікації тощо, які також значною мірою виявляються небайдужими до суб'єктивного чинника в мові.

Зазначимо, що сформульоване таким чином розуміння основної категорії прагматичного аспекту дискурсів виявляє низку теоретичних ризиків, пов'язаних передусім із розмежуванням семантики і прагматики мови в цілому, а також семантичних і прагматичних аспектів одиниць абстрактного модусу існування мови (тобто Мови на протизага Мовлення і Комунікації)²⁷.

Спроби розмежування семантичних і прагматичних явищ мови здійснювалися протягом усієї історії формування семантики і прагматики як напрямів дослідження²⁸. Остаточного розв'язання це питання не можна вважати й зараз. Стосовно співвідношення семантичних і прагматичних чинників одиниць Мови

²³ Деякі прагматичні аспекти мовленнєвих жанрів розглянуто в праці: Бацевич Ф. С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи.— Л., 2006.— 264 с.

²⁴ Див.: Степанов Ю. С. В поисках прагматики (проблема субъекта) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.— 1981.— Т. 40. № 4.— С. 325–332.

²⁵ Столнейкер Р. С. Прагматика // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1985.— Вып. 16.— С. 419.

²⁶ Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография // Апресян Ю. Д. Избранные труды : В 2 т.— М., 1995.— Т. 2.— С. 136.

²⁷ Детальніше про необхідність розмежування цих модусів існування явищ живої природної мови див.: Бацевич Ф. Нариси з комунікативної лінгвістики.— Л., 2003.— С. 49–59.

²⁸ Огляд цієї проблеми, якою вона здавалася в середині 80-х років XX ст., див. у праці: Арутюнова Н. Д., Падучева Е. В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1985.— Вып. 16.— С. 3–43.

зазначимо, що, наприклад, виділення значеннєвих аспектів «свій / чужий», «добре / зле» тощо для низки лексичних одиниць, зафіксованих у системі Мови (розвідник — ‘наш’, шпигун — ‘чужий’; демократія — ‘добре’, тоталітаризм — ‘зле’ тощо), вимагає їх кваліфікації як семантичних, оскільки вони є фактом Мови, а не Мовлення чи Комунікації. Разом з тим чітко виявляється їхнє прагматичне «минуле»: вони виникли в результаті суб’єктивного ставлення носіїв мови до певної особи, поняття, явища, події, факту тощо. На нашу думку, подібні випадки можна кваліфікувати так: те, що «народилося» як явище прагматичне, але стало постійною, структурно релевантною значеннєвою рисою конкретної мовної одиниці, слід уважати семантичним. Інакше кажучи, у певному розумінні сучасна мовна семантика аксіологічного характеру — це значною мірою колишня прагматика.

Ураховуючи те, що фактично в межах лінгвістичної прагматики досить чітко виявляються дві тенденції, одна з яких зорієнтована на вивчення прагматичного потенціалу мовних одиниць (морфем, слів, речень, текстів), а друга — на вивчення взаємодії комунікантів у процесах мовного спілкування, а також трансформувавши ідею Дж. Мея щодо можливості членування лінгвопрагматики на мікро-, макро- і метапрагматику зі своїми проблемами і аспектами²⁹, виділяємо такі розділи сучасної лінгвістичної прагматики: мікропрагматику, макропрагматику, мегапрагматику і прагматику комунікативних девіацій. Нижче коротко визначимо коло дослідницьких проблем, яке формують згадані складники сучасної лінгвістичної прагматики.

Мікропрагматика як прагматика одиниць мовного коду в спілкуванні включає в своє проблемне поле питання, пов’язані з суб’єктивним чинником, наявним у семантико-прагматичній структурі лексичних і граматичних одиниць; дискурсивними словами, особливостями їх функціонування та системної організації; імплікаціями та імпліатурами дискурсу; пресупозиціями у висловленні; інференціями; проблемами суб’єктивності референції та анафори; модальністю і сферами її вияву; прагматичними аспектами дейксису, мовленнєвого жанру і мовленнєвого акту. Що ж до останнього із згаданих аспектів, то однією з найактуальніших проблем слід уважати проблему виділення, опису і типології так званих прагматичних перформативів у їх співвідношенні з перформативами семантичними³⁰, а також прагматичну за своїм походженням категорію умов успішності дискурсів, мовленнєвих жанрів і мовленнєвих актів³¹.

Макропрагматика, або прагматика категорій міжособистісного спілкування, звернена до таких понять: інтенціональність, емпатія і прагматика фокусу й погляду учасників комунікації; прагматичні аспекти стратегій і тактик спілкування; принципи, максими і постулати спілкування; прагматика ввічливості. До цього розділу лінгвістичної прагматики, на нашу думку, варто також зарахувати прагматику категорій контексту міжособистісного спілкування, зокрема регістру, тональності, атмосфери і стилю спілкування.

Мегапрагматика зосереджена на проблемах специфіки соціального контексту і його впливу на всі складники комунікативного акту, зокрема дискурси. До цього типу прагматики варто долучити прагматичні аспекти конверсаційного аналізу, а також прагматику міжкультурної комунікації в її зв’язках із проблемами організації дискурсів, мовленнєвих актів і мовленнєвих жанрів.

²⁹ Див.: *Meu J. L. Pragmatics : An Introduction.*— Cambridge, Mass., 1993.— 357 p.

³⁰ Див.: *Бацевич Ф. С. Прагматичні перформативи: спроба обґрунтування* // *Мовознавство.*— 2008.— № 1.— С. 31–34.

³¹ Див.: *Бацевич Ф. С. Умови успішності мовленнєвого жанру: спроба типології* (у друці).

Особливою сферою прагматичних досліджень дискурсів слід уважати аналіз причин і механізмів комунікативних невдач (девіацій), які виявляються безпосередньо пов'язаними з проблемами мікро-, макро- і мегапрагматик, тобто широким полем проблем, що мають зв'язки як з прагматичними аспектами одиниць і категорій мовного коду, так і з іншими (регістровими, тональними тощо складниками інтеракції особистостей).

Розглядаючи комунікацію як процес, можна твердити, що межевою (мінімальною, підставовою) дослідною одиницею лінгвістичної прагматики слід визнати *комунікативний смисл*. Свого часу Д. Ліч зазначав, що «завдання прагматики — пояснення стосунків між смислом (який часто описується як “буквальне” або таке, що лежить на поверхні, значення) та ілюкутивною силою (тобто скерованим мовленнєвим впливом мовця на слухача)»³². У реальній комунікації «тет-а-тет» мовець, будуючи дискурс або його фрагменти (мовленнєві жанри, мовленнєві акти, висловлення), спирається на свої внутрішні неповторні особистісні комунікативні смисли як складні психо-когнітивно-емотивні утворення. З метою оперування ними в комунікації адресант (мовець, автор) утілює їх в узуалізовані мовні значення, формуючи відповідні конкретній конситуації спілкування конфігурації смислів, які і слід уважати комунікативними смислами. У деяких працях³³ наявна спроба визначити сфери вияву комунікативних смислів у спілкуванні й відповідні цим сферам підтипи смислів. Комунікативний смисл у них визначається як інформаційний компонент спілкування, що формується як результуюча домінанта комунікативних стратегій усіх учасників кооперативного спілкування в межах певного контексту і ситуації із застосуванням вербальних, невербальних і паравербальних засобів; це явлена інтенція учасників спілкування. Комунікативний смисл може бути апіорним і апостеріорним. Апіорний комунікативний смисл — це смисл, наявний у свідомості учасників спілкування як потенційний складник; апостеріорний комунікативний смисл — смисл, який безпосередньо формується в процесах «тут і тепер» спілкування.

Найважливішими сферами втілення обох типів смислів є мовленнєві акти, мовленнєві жанри і дискурси (тексти). Зокрема, в межах дискурсу (тексту) апіорний комунікативний смисл виявляється в умовах побудови (адресант) і звичного сприйняття (адресат) дискурсу (тексту), який відповідає контекстним і ситуативним умовам, тобто очікуваним макростратегіям. Апостеріорний комунікативний смисл у дискурсі (тексті) виникає, як правило, на рівні підтексту, часто супроводжується «вчитуванням» адресатом неіснуючих пресупозицій, опертям його на неправильно витлумачені імплікатури тощо.

У межах мовленнєвого жанру апіорний комунікативний смисл виявляється в межах комунікативних навичок побудови типового мовленнєвого жанру з типовою для нього інтенцією у конкретній конситуації спілкування (адресант) і звичного сприйняття саме цього комунікативного смислу адресатом. Порушення першої або другої умови стають причиною комунікативних девіацій, тобто насамперед «вчитування» комунікативного смислу, який у мовленнєвий жанр адресантом не вкладався. Порівняймо неузгодження типової форми мовленнєвого жанру «вдячність» з актуальною формою, яка перетворює його в інший тип мовленнєвого жанру — «погрозу»:

³² Leech D. N. Principles of Pragmatics. — London ; New York, 1983. — P. 30.

³³ Див., напр.: Бацевич Ф. Смисл: сутність і сфери вияву в мові // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. — 2004. — Вип. 34. Ч. 1. — С. 346–353; Бацевич Ф. С. Прагматичні перформативи... — С. 31–34.

«— Та що ти, Варко,— одмагалася від тієї вдячності вчителька.— Головиха і сама має розум і серце, їй підказувати не треба.

— Розум і серце має, так... Але вашого добра я вам не забуду, як хочете.

“Варка немов погрожує своєю майбутньою вдячністю”,— подумалось Олені Левківні, й вона усміхнулася» (Є. Гуцало).

Апостеріорний комунікативний смисл, пов’язаний із «невпізнанням» звичного мовленнєвого жанру, виявляється передусім у випадках його непрямого вживання в конкретному дискурсі. Наприклад:

«[Савка:] — Сховай, козаче, свій тютюнець, бо не буде діла.

[Тиміш:] — Як саме?

— А так: дочку в хату загнав, а воза в клуню закотив.

— Якого воза? Що це ви кажете?

— А як лягаю спати, то ще й дрюка кладу коло себе.

— Про що це ви?

— Про те ж таки, що й ти знаєш.

— Щось ви говорите таке, що ніяк не врозумію...» (С. Васильченко).

Тут спостерігаємо мовленнєвий жанр «застереження» у формі мовленнєвого жанру «розповідь про подію».

Однак, на нашу думку, крім описаних підтипів комунікативні смисли виявляють неоднорідність також в інших вимірах. Зокрема, в їхній структурі досить виразно простежуються складники, які стосуються зображуваного мовцем стану речей (у широкому розумінні) в об’єктивній (чи мислимій як об’єктивна) дійсності, тобто *семантичні*, а також такі, що стосуються власне внутрішнього світу особистостей, тобто «власне» *прагматичні*, суб’єктивні. Так, прагматичні аспекти дискурсу лежать в основі, наприклад, «вчитування» адресатом іронічного ставлення до себе або натяків на свою особу у випадках, коли адресант не має подібних макростратегічних намірів, як це спостерігаємо, наприклад, в анекдоті: *Мій начальник хоче мене задушити! Як тільки я в черговий раз запізнююсь на роботу, він суворо каже: «Ти молилась на ніч, Дездемоно?»*. Інакше кажучи, можемо говорити про *комунікативні семантичні смисли* і *комунікативні прагматичні смисли*. Наприклад, у висловленні *Я повернуся ввечері* можна виділити семантичний комунікативний смисл ‘особа Х каже, що Р’, комунікативний прагматичний смисл (залежно від конкретної комунікативної ситуації) – ‘особа Х інформує (обіцяє, погрожує, попереджає тощо), що Р’. Загальний комунікативний смисл цього висловлення може мати, наприклад, таку «результуючу» залежно від контексту і ситуації спілкування: *Петро обіцяє повернутися ввечері*. Саме прагматичний комунікативний смисл варто розглядати як дослідницьку одиницю лінгвістичної прагматики. Однак у реальній комунікації обидва типи смислів, як правило, нерозривно злиті, тому слід говорити про єдиний комунікативний смисл у спілкуванні, який і лежить в основі загального процесу смислопородження дискурсу, плину комунікації в цілому.

Отже, лінгвістична прагматика — важлива складова частина сучасної науки про мову. Вона ґрунтується на антропологічній гносеології, яка розглядає людину як джерело мовленнєвої активності, динамізму мови в цілому. Лінгвістична прагматика охоплює мовленнєву діяльність людини як діалектичну єдність мовної системи і комунікативної діяльності особистості, що використовує ідіоетнічну мову в конкретному вимірі «тут і тепер» міжособистісного, групового, масового та інших типів спілкування. Саме це дозволяє твердити, що предметом лінгвістичної прагматики слід уважати комунікативну (мовну і мовленнєву) особистість, яка є джерелом вияву суб’єктивного в Мові, Мовленні й Комуніка-

тивній діяльності. Незважаючи на певну невизначеність предмета дослідження, лінгвістична прагматика має значний евристичний потенціал; вона стає синтезатором великої кількості проблем сучасної багатопредметної науки про мову.

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

LINGUISTIC PRAGMATICS: AN ATTEMPT AT DEFINING THE PROBLEMATIC FIELD AND THE UNIT OF RESEARCH

The article dwells upon the problems of organising linguistic pragmatics as a new branch of research of the living natural language and the specificity of its terminological apparatus. We consider it relevant to subdivide the linguistic pragmatics into micro-, macro- and megapragmatics as well as the pragmatics of communicative failures with its classes of terms.

Key words: modern linguistics, linguistic pragmatics, discourse, speech act, micropragmatics, macropragmatics, megapragmatics, communicative sense, pragmatic communicative sense.

ТИПОЛОГІЯ РЕЧЕНЬ З ДІЕСЛІВНО-АД'ЕКТИВНИМИ ПРЕДИКАТОРАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ В ЗІСТАВЛЕННІ З ЧЕСЬКОЮ

---

26 березня 2009 р. виповнюється 70 років докторові філологічних наук, професору, завідувачеві відділення україністики кафедри славістики Оломоуцького університету (Чеська Республіка) Йосипові Фрідріховичу Андершу, фахівцеві в галузі типології слов'янських мов, зіставної граматики чеської й української мов, українсько-чеських мовних зв'язків, який у 1988–1992 рр. був заступником головного редактора журналу «Мовознавство».

Щиро вітаючи ювіляра, пропонуємо читачам його нову розвідку.

У статті аналізуються речення з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові в зіставленні з чеською.

Ключові слова: речення, синтаксична структура, предикатор, ад'єктивні предикатори.

Метою нашої статті є схарактеризувати валентно-інтенційні моделі тих реченневих структур в українській і чеській мовах, які конститууються на базі дієслівно-ад'єктивних предикаторів.

Предикатор як центральний компонент валентно-інтенційних моделей речення, за якими утворюються мінімальні, але граматично й інформаційно повні конкретні речення-висловлення, характеризується двома складниками — предикатним і предикативним. Предикатний складник предикаторів відбиває різні дії і стани, на основі яких формуються відношення між учасниками позамовної ситуації, а предикативна — актуалізує їх у модально-часовому плані. Предикатори можуть бути синтетичними й аналітичними; до перших із них належать, наприклад, повнозначні дієслова, які в одному слові мають усі необхідні засоби для вираження обох складників предикатора — предикатного і предикативного, а до інших — дієслівно-іменні сполучення, які складаються з дієслівної зв'язки, наприклад, *бути / být*, що забезпечує вираження модальності і часу, та субстантива чи ад'єктива, які виражають предикатну семантику.

Предикатор становить основу моделі мовного відображення позамовної ситуації: завдяки своїй предикатній семантиці він здатний відкривати функціональні позиції для учасників дій і станів. Цю здатність предикатора називатимемо інтенцією, а самих учасників — партиципантами; останні можуть мати різні семантичні ролі, а саме: субстанційні (агенси, носії, пацієнти, реципієнти, бенефіцієнти, інструменти та ін.) і ситуативні, або пропозитивні (ідеться про партиципанти, виражені підрядними реченнями, віддієслівними іменниками, інфінітивами тощо).

Для опису валентно-інтенційних моделей реченневих структур і встановлення їх типології важливо з'ясувати питання семантичних типів предикаторів. Найчастіше виділяються дві найзагальніші групи — предикатори дії і предика-

тори стану, у межах яких можуть існувати менші підтипи. Предикатори дії означають процеси і є в основному дієслівними, напр.: *ходити, читати, співати* та ін., а предикатори стану означають стан, властивості, відношення тощо і можуть бути як дієслівними, так і дієслівно-іменними, зокрема дієслівно-ад'єктивними, напр.: *мати, бути, містити, мати відвагу, бути у формі, бути веселим, бути схожим* тощо.

Розрізнення двох основних семантичних типів предикаторів показало, що дієслівно-прикметникові предикатори належать до предикаторів стану, а точніше, предикаторів властивості. Цьому сприяє сама природа прикметника, визначальною семантичною особливістю якого є те, що він сигналізує статичну ознаку; прикметники як частина мови виражають статичні, постійні ознаки (властивості) предмета, на відміну від дієслів як назв динамічних процесуальних ознак предметів.

Дієслівно-ад'єктивні предикатори, конституюючи семантичну структуру речення типу: «хтось / щось має / не має якусь властивість»¹, сигналізують про постійну, стабільну ознаку предмета, «яка постає такою властивістю, з якою пов'язуються типова своєрідність предмета, його відмінність від інших предметів»². Вони формуються на основі всіх семантичних груп прикметників — якісних, відносних і присвійних, що передають різні властивості предметів: якість, смак, колір, розмір, температуру, відношення, відповідність, належність, фізичні й психічні властивості істот, різні властивості неживих предметів тощо, напр.: *солодкий / sladký, коричневий / hnědý, великий / velký, красивий / hezký, бути певним / být si jist* та ін.

Характерною особливістю дієслівно-ад'єктивних предикаторів, що формуються на основі якісних прикметників, є їх здатність виражати ступінь вияву ознаки (пор.: *сіруватий / šedavý, здоровенний / velikánský, надто малий / příliš malý, дуже добрий / velmi dobrý*) та співвідносну міру ознаки (пор.: *більший / větší, набагато більший / mnohem větší, менш важливий / méně důležitý*): у першому випадку на основну семантику властивості предикаторів нашаровується відтінок більшої чи меншої інтенсивності, а в другому — відтінок зіставлення й порівняння. Між обома видами дієслівно-ад'єктивних предикаторів існує і формальна відмінність: предикатори, що виражають ступінь вияву ознаки, формують одновалентну модель речення, а предикатори зі значенням співвідносної міри ознаки — двовалентну. Про це І. Р. Вихованець пише так: «Предикати із семантикою співвідносної міри якості вирізняються додаванням позиції правобічної валентності, де використовуються іменникові компоненти у функції об'єкта порівняння, напр.: *Син вищий за батька; Дівчина була красивіша від подруги; Вони досвідченіші від нас*. Поширення валентної рамки предикатів є свідченням семантичних зрушень у них і у свою чергу закріплює їх семантичну видозміну. У подібних предикатів зберігається значення якості, наявне у вихідних для них предикатів якості, і набувається значення зіставлення, порівняння, що впливає безпосередньо на збільшення валентних позицій предиката. Тому двовалентні предикати, що вимагають двох іменникових синтаксем — суб'єктної і об'єктної, формують окремий різновид предикатів якості. Їх можна назвати предикатами якості-відношення»³.

¹ Grepl Ě., Karlík P. Skladba češtiny.— Olomouc, 1998.— S. 61.

² Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови.— К., 1992.— С. 102.

³ Там же.— С. 104.

Релевантною рисою предикаторів властивості є їхня обов'язкова сполучуваність з лівоінтенційним партиципантом — носієм властивості, якому на валентному рівні відповідає актантна позиція підмета. При цьому предикатори властивості не лише інформують про те, яку властивість має лівоінтенційний партиципант, а й відповідно оцінюють, кваліфікують і характеризують його. Деякі предикатори властивості, як було показано вище, здатні відкривати також конститутивну позицію для правоінтенційного партиципанта, яка може бути реалізованою або потенційною.

Уживаючись у функції присудка, предикатори (як дієслівні, так і дієслівно-іменні) потребують відповідно до своїх семантико-функціональних позицій (партиципантів) відкриття певних формально-синтаксичних позицій та заповнення їх певними морфологічними формами. Здатність предикаторів відкривати формально-синтаксичні позиції називається валентністю, а самі формально-синтаксичні позиції — членами речення, або актантами (вони можуть бути обов'язковими або потенційними).

За кількістю актантів предикатори можна поділити на такі групи:

одновалентні предикатори з одним актантом — *спати / spát, дощити / pršet, бути холодно / být chladno, бути розумним / být rozumný* та ін., напр.: *Дитина спить — Dítě spí, В Оломоуці дощить — V Olomouci prší, У кімнаті холодно — V pokoji je chladno, Хлопчик розумний — Chlapec je rozumný*;

двовалентні предикатори з одним актантом лівим і одним правим або тільки з двома актантами правими — *опинятися / ocitát se, вестися / dařít se, бути ідентичним / být identický* та ін., напр.: *Турист опинився на роздоріжжі — Turista se ocitl na rozcestí, Нам ведеться добре — Daří se nám dobře, Особа ідентична зі зниклим — Osoba je identická s pohřešovaným*;

тривалентні предикатори з одним актантом лівим і двома правими — *адресувати / adresovat, дати / dát, відрізнити / odlišit* та ін., напр.: *Син адресував лист матері — Syn adresoval dopis matce, Брат дав сестрі яблуко — Bratr dal sestře jablko, Спеціаліст відрізняв оригінал від репродукції — Odborník odlišil originál od reprodukce*;

чотиривалентні предикатори з одним актантом лівим і трьома правими — *покласти / položit, послати / poslat, повідомити / sdělit* та ін., напр.: *Марія поклала йому руку на плече — Marie mu položila ruku na rameno, Студент послав дипломну роботу керівникові поштою — Student poslal diplomovou práci školiteli poštou*.

Виділені валентні типи предикаторів є в українській і чеській мовах основними. Можна було б виділити ще п'яти- і шестивалентні предикатори, але вони живаються рідко.

Перелік основних валентних груп предикаторів показав, що дієслівно-ад'єктивні предикатори є головним чином одно- і двовалентними. На рівні абстрактного синтаксико-семантичного моделювання їх можна представити двома загальними валентними структурами: $A_1 - Vf_{\text{cop}} + \text{Adj}$ і $A_1 - Vf_{\text{cop}} + \text{Adj} - A_2^4$, у

⁴ Пояснення символів, прийнятих у цій статті: A_1 — лівовалентний актант; A_2 — правовалентний актант; Adj — прикметник; S_{cas} — безприйменникові відмінки іменника; S_n — іменник у формі називного відмінка; S_g — іменник у формі родового відмінка; S_d — іменник у формі давального відмінка; S_a — іменник у формі знахідного відмінка; S_i — іменник у формі орудного відмінка; ргаер S_{cas} — прийменникові відмінки іменника; *від, для, до* S_g — іменник у формі родового відмінка з прийменниками *від, для, до*; *к / ke* S_d — іменник у формі давального відмінка з прийменником *к / ke*; *на, на* S_a — іменник у формі знахідного відмінка з прийменником *на, на*; *з, з* S_i — іменник у формі орудного відмінка з прийменником *з, з*; *в, по* S_i — іменник у формі місцевого відмінка з прийменниками *в, по*; Vf_{cop} — особова форма дієслівної зв'язки *бути / být*.

яких A_1 означає лівовалентний актант, $Vf_{\text{cop}} + \text{Adj}$ — дієслівну зв'язку + ад'єктив і A_2 — правовалентний актант. Ураховуючи морфолого-синтаксичне вираження актантів, загальні валентні структури можна значно конкретизувати, що важливо для аналізу конкретного мовного матеріалу, зокрема, актант A_1 (підмет) реалізується називним відмінком субстантива (S_n), а актант A_2 (додаток чи обставина) — непрямыми відмінками субстантива (S_{cas}), причому як з прийменниками (праер S_{cas}), так і без них (S_g, S_d, S_a, S_i, S_l). Це дозволяє виділити на морфолого-синтаксичному рівні синтаксико-семантичного моделювання такі три основні валентні моделі речення з дієслівно-ад'єктивними предикаторами: 1) $S_n — Vf_{\text{cop}} + \text{Adj}$, 2) $S_n — Vf_{\text{cop}} + \text{Adj} — S_{\text{cas}}$ і 3) $S_n — Vf_{\text{cop}} + \text{Adj} — \text{праер } S_{\text{cas}}$.

Розглянемо кожну з цих моделей, відзначаючи особливості їх граматичної і лексико-семантичної реалізації в чесько-українському зіставно-типологічному плані.

1. Валентна модель $S_n — Vf_{\text{cop}} + \text{Adj}$. У позиції підмета цієї структурної моделі виступають іменники (займенники) у формі називного відмінка, які означають живі істоти і предмети, а присудка — дієслівно-ад'єктивні предикатори, що мають у своєму складі прикметники всіх лексико-семантичних розрядів, напр.: *високий / vysoký, низький / nízký, красивий / krásný, брудний / špinavý, осінній / podzimní, університетський / univerzitní, керамічний / keramický, батьків / otcův, материн / matčín* та ін.

За моделлю $S_n — Vf_{\text{cop}} + \text{Adj}$ утворюються конкретні речення, які виражають семантичну структуру: носій властивості — властивість, напр.: *Дім високий — Dům je vysoký, Дівчина красива — Dívka je krásná, День був осінній — Den byl podzimní, Бібліотека університетська — Knihovna je univerzitní, Автомобіль батьків — Auto je otcovo*. Деякі речення цього типу синонімічні реченням, утвореним за моделлю $S_n — Vf$, пор.: *Діти нустотливі — Děti jsou darebné і Діти нустують — Děti darebačí, Кінь полохливий — Kůň je plašivý і Кінь полохається — Kůň se plaší*.

2. Валентна структура $S_n — Vf_{\text{cop}} + \text{Adj} — S_{\text{cas}}$. У позиції підмета цієї валентної структури виступають іменники (займенники) у формі називного відмінка, які означають живі істоти і предмети, а присудка — дієслівно-ад'єктивні предикатори, що мають у своєму складі якісні прикметники, які вимагають доповнення своєї семантики об'єктом у формі непрямого відмінка іменника чи займенника без прийменника.

На базі структурної моделі $S_n — Vf_{\text{cop}} + \text{Adj} — S_{\text{cas}}$ конституюються речення, які виражають семантичну структуру: носій властивості — властивість — об'єкт властивості.

Залежно від типу дієслівно-ад'єктивного предикатора й характеру відмінкової форми правовалентного компонента S_{cas} аналізована валентна структура виявляється в різних елементарних структурних моделях. Наведемо ці моделі, зазначивши предикатори, на основі яких вони реалізуються, і приклади до них:

$S_n — Vf_{\text{cop}} + \text{Adj} — S_g$: *бути вартим / být hoden, бути гідним / být hoden, бути годним / být hoden, бути далеким / být vzdálený, бути достойним / být hoden, бути певним / být si vědom, бути повним / být plný, бути свідомим / být si vědom, бути сповненим / být plný* та ін. Наприклад: *Ця справа варта уваги — Ta věc je hodna pozornosti, Розум був далеким розуміння — Rozum byl vzdálený pochopení, Ця жінка не достойна такої честі — Ta žena není hodna té cti, Студент певний своїх завдань — Student si je vědom svých úkolů, Лесині очі повні дрібного піску — Lesyní oči byly plné drobného písku, Письменник свідомий свого обов'язку —*

Spisovatel si je vědom svého závazku. Аналізована модель добре представлена як в українській, так і в чеській мовах.

S_n — Vf_{cop} + Adj — S_d : *бути близьким / být blízký, бути вірним / být věrný, бути властивим / být vlastní, бути дорогим / být drahý, бути корисним / být užitečný, бути необхідним / být nezbytný, бути покірним / být poslušen, бути потрібним / být potřebný, бути цікавим / být zajímavý* та ін. Наприклад: *Це йому близьке — To je mu blízké, Моє серце вірне правді — Moje srdce je věrné pravdě, Це властиве жіночій статі — Je to vlastní ženskému pohlaví, Кожна мить життя вам буде дорога — Každý okamžik života vám bude drahý, Батьківська порада була мені корисна — Otcovská rada mi byla užitečná, Цей прилад необхідний студентам — Tento přístroj je nezbytný pro studenty, Хлопець покірний батькам — Chlapec je poslušen rodičům, Хворому потрібен спокій — Nemocný potřebuje klid, Книга цікава дітям — Kniha je zajímavá pro děti.* Валентні можливості українських і чеських дієслівно-ад'єктивних предикаторів цього типу в основному збігаються. Однак є випадки, коли безприйменниковому давальному відмінку в українській мові відповідає інший безприйменниковий відмінок, наприклад родовий, або прийменниково-відмінкова конструкція, наприклад «про + S_d » — у чеській, пор.: *Хлопець покірний батькам — Chlapec je poslušen rodičům, Книга цікава дітям — Kniha je zajímavá pro děti, Цей прилад необхідний студентам — Tento přístroj je nezbytný pro studenty*, або українське речення, побудоване за моделлю S_n — Vf_{cop} + Adj — S_d , перекладається чеською конструкцією, в основі якої лежить інша модель, пор.: *Йому потрібні гроші — On potřebuje peníze, Нам потрібен спокій — My potřebujeme klid.*

У групі дієслівно-ад'єктивних предикаторів, що конституюють модель S_n — Vf_{cop} + Adj — S_d , можна виділити предикатори, у яких на основну семантику властивості нашаровується відтінок кореляції між лівовалентним і правовалентним компонентами. Це такі дієслівно-ад'єктивні предикатори, як *бути аналогічним / být analogický, бути ідентичним / být identický, бути співзвучним / být shodný, бути тотожним / být totožný* та деякі інші: *Конструкція А аналогічна конструкції Б — Konstrukce A je analogická konstrukci B, Переклад ідентичний оригіналові — Překlad je identický s originálem, Творчість Шевченка співзвучна мистецтву нашого часу — Tvorba Ševčenka je shodná s uměním naše doby, Моя думка тотожна твоїй — Moje myšlenka je totožná s tvou.* З наведених прикладів видно, що чеські дієслівно-ад'єктивні предикатори властивості, виражаючи семантичний відтінок кореляції, вимагають щодо правовалентного компонента головним чином форми орудного відмінка іменника (займенника) з прийменником *s*.

S_n — Vf_{cop} + Adj — S_i : *бути багатим / být bohatý, бути бідним / být chudý, бути близьким / být si blízký, бути вірним / být věrný, бути гордим / být hrdý, бути зайнятим / být zaujat, бути насиченим / být nasycený, бути переобтяженим / být přetížený, бути повним / být plný* та ін. Наприклад: *Надра України багаті на корисні копалини — Hlubiny Ukrajiny jsou bohaté užitečnými nerosty, Ця країна бідна мінералами — Tato zem je chudá na nerosty, Слова близькі за змістом — Slova si jsou obsahem blízká, Ми серцем і любов'ю вірні — My jsme věrní srdcem a láskou, Учений був гордий результатами дослідження — Vědec byl hrdý na výsledky výzkumu, Син був зайнятий собою — Syn byl zaujat sám sebou, Повітря було насичене пахоцями цвіту — Vzduch byl nasycený vůněmi květu, Батько переобтяжений роботою — Otec je přetížený prací, Хлопець був повний юними днями — Chlapec byl plný mladických dnů* тощо. Як свідчать приклади, валентність українських і чеських дієслівно-ад'єктивних предикаторів, що конституюють струк-

турну модель $S_n - Vf_{cop} + Adj - S_i$, може різнитися, пор.: *бути бідним на що, чим — být chudý na co, бути гордим з чого, чим — být hrdý na co, бути повним чим, чого — být plný čeho*. Крім того, трапляються випадки, коли еквівалентами до українських речень є чеські реченнєві структури іншої будови, пор.: *Вони різні характером — Oni se liší zevnějšket, Він розумом бистрий — On má bystrý rozum*.

3. Валентна структура $S_n - Vf_{cop} + Adj - \text{праер } S_{cas}$. Дієслівно-ад'єктивні предикатори, що конституюють цю валентну структуру, мають у своєму складі якісні прикметники, які вимагають доповнення своєї семантики об'єктом у формі непрямого відмінка іменника чи займенника з прийменником.

Залежно від типу дієслівно-ад'єктивного предикатора й характеру відмінкової форми правовалентного компонента праер S_{cas} аналізована валентна структура може реалізуватися в різних елементарних структурних моделях, які виражають семантичну структуру: носій властивості — властивість — об'єкт властивості. Найпродуктивнішими є такі моделі:

$S_n - Vf_{cop} + Adj$ — для S_g : *бути аномальним / být abnormální, бути невідомим / být neznámý, бути важливим / být důležitý, бути дорогим / být drahý, бути знайомим / být známý, бути необхідним / být nutný, бути обов'язковим / být závazný, бути потрібним / být potřebný, бути придатним / být vhodný, бути стомливим / být únavný, бути характерним / být charakteristický, бути цікавим / být zajímavý, бути чужим / být cizí, бути шкідливим / být škodlivý* та ін.: *Умови для нас були аномальні — Podmínky pro nás byly abnormální, Країна для нас була невідома — Krajina byla pro nás neznámá, Грошова допомога була важливою для вченого — Peněžní pomoc byla důležitá pro vědce, Ваша думка для мене дорога — Váš názor je pro mě drahý, Моє життя для тебе незбагненне — Můj život je pro tebe nepochopitelný, Рішення обов'язкове для всіх — Rozhodnutí je závazné pro všechny, Праця стомлива для людини — Práce je pro člověka únavná, Така риса характерна для неї — Takový rys je pro ni charakteristický, Книжка цікава для дітей — Kniha je zajímavá pro děti, Ти для нас чужа — Ty jsi pro nás cizí, Недосипання шкідливе для організму — Nedostatečný spánek je škodlivý pro organizmus, Погода підхожа для мандрівки — Počasí je vhodné k cestování, Для відповіді був потрібен час — K odpovědi byl potřebný čas, Машина придатна для використання — Stroj je vhodný k použití*. У трьох останніх прикладах керування українських і чеських прикметників не збігається, пор.: *підхожа для мандрівки — vhodné k cestování, потрібний для відповіді — potřebný k odpovědi, придатна для використання — vhodný k použití*.

$S_n - Vf_{cop} + Adj$ — до S_g : *бути аналогічним / být analogický, бути байдужим / být lhostejný, бути ввічливим / být zdvořilý, бути вибагливим / být náročný, бути готовим / být připraven, бути запонадливим / být dychtivý, бути звичним / být zvyklý, бути здатним / být zdatný, бути однаковим / být stejný, бути поблагливим / být shovívavý, бути подібним / být podobný, бути привітним / být přátelský, бути придатним / být schopen, бути рівним / být přímý, бути уважним / být pozorný, бути упадливим / být horlivý, бути хтивим / být chtivý* та ін.: *Конструкція А аналогічна конструкції Б — Konstrukce A je analogická s konstrukcí B, Він був байдужим до життєвих негод — On byl lhostejný k životním neúspěchům, Марія ввічлива до кожного — Marie je zdvořilá ke všem, Рослина вибаглива до світла — Rostlina je náročná na světlo, Студенти були готові до іспитів — Studenti jsou připraveni ke zkouškám, Він запонадливий до науки — On je dychtivý po učení, Ольга була звична до праці — Olga je zvyklá na práci, Вона була здатною*

до всякого діла — *Ona byla zdatná na veškerou činnost*, Оксана до всіх однакова — *Oksana je ke všem stejná*, Професор поблажливий до студентів — *Profesor je shovívavý ke studentům*, Син подібний до батька — *Syn je podoben otci*, Вона уважна до гостей — *Ona je pozorná k hostům*, Сусід жадібний до грошей — *Soused je chtivý peněz*. Як свідчать приклади, ця валентна модель представлена тільки в українській мові, у чеській їй відповідають інші моделі, у яких правова-лентний актант має іншу форму, пор. до S_g — $s S_i$, $k / ke S_d$, на S_a , по S_l , S_g .

S_n — $Vf_{cop} + Adj$ — від S_g : бути віддаленим / *být vzdálený*, бути відмінним / *být odlišný*, бути далеким / *být dalek*, бути залежним / *být závislý*, бути невіддільним / *být neoddělitelný*, бути паралізованим / *být paralyzovaný*, бути протилежним / *být protilehlý*, бути шкарубким / *být ztvrdlý* та ін.: Село віддалене від міста — *Vesnice je vzdálená od města*, Вона відмінна від інших — *Ona je odlišná od jiných*, Син далекий від родинних традицій — *Syn je dalek rodinných tradic*, Діти залежні від батьків — *Děti jsou závislé na rodičích*, Шевченко невіддільний від української культури — *Ševchenko je neoddělitelný od ukrajinské kultury*, Сусідка паралізована від страху — *Sousedka je paralyzovaná strachem*, Сорочка шкарубка від поту — *Košile je ztvrdlá potem*. Ця валентна модель представлена як в українській мові, так і в чеській, однак у деяких випадках українському компоненту від S_g відповідають у чеській мові компоненти S_g , на S_l , S_i .

S_n — $Vf_{cop} + Adj$ — на S_a : бути багатим / *být bohatý*, бути готовим / *být připraven*, бути жадібним / *být chtivý*, бути здатним / *být schopen*, бути сердитим / *být zlý*, бути скvapним / *být náchylný*, бути схожим / *být podobný*, бути чуйним / *být citlivý* та ін.: Область багата на події — *Kraj je bohatý na události*, Він готовий на все — *On je připraven na vše*, Сусід жадібний на гроші — *Soused je chtivý peněz*, Босць здатен на подвиг — *Vojín je schopen hrdinského činu*, Батько був сердитим на дочку — *Otec byl zlý na dceru*, Хлопець був скvapним на крадіжку — *Chlapec byl náchylný ke krádeži*, Син схожий на батька — *Syn je podobný otci*, Саша був чуйним на образи — *Sáša byl citlivý na urážky*. Наведена модель є продуктивною в обох мовах, у деяких випадках українському компоненту на S_a відповідають чеські S_g , $ke S_d$, S_d .

S_n — $Vf_{cop} + Adj$ — з S_l : бути відвертим / *být otevřený*, бути дружним / *být družný*, бути ідентичним / *být identický*, бути паралельним / *být paralelní*, бути суворим / *být přísný* та ін.: Микола відвертий з товаришами — *Mykola je otevřený ke kamarádům*, Брат дружний зі своєю сестрою — *Bratr je družný ke své sestře*, Копія ідентична з оригіналом — *Kopie je identická s originálem*, Віку поезії паралельні з віками народу — *Léta poezie jsou paralelní s léty národa*, Професор був суворий із студентами — *Profesor byl přísný ke studentům*. Дана модель реалізується тільки в кількох чеських реченнях, у позиції присудка яких виступають предикатори типу *být identický*, *být paralelní*.

S_n — $Vf_{cop} + Adj$ — в S_l : бути відомим / *být známý*, бути певним / *být si jist*, бути рівним / *být si rovni*, бути упевненим / *být přesvědčen* та ін.: Цей колектив відомий у танцювальному світі — *Tento kolektiv je známý v tanečním světě*, Він певний у своїх силах — *On si je jist ve svých silách*, Ми рівні в думках — *My si jsme rovni v myšlenkách*. У цих прикладах аналізована модель реалізується повністю.

Ряд українських і чеських дієслівно-ад'єктивних предикаторів, на яких базуються аналізовані структурні моделі, можуть керувати синонімічними формами, пор.: бути аналогічним чому, до чого / *být analogický čemu, s čím*; бути певним чого, у чому / *být jist čím, v čem* тощо.

Таким чином, аналіз конкретного мовного матеріалу показав, що реченнєві структури з дієслівно-ад'єктивними предикаторами конституюються в україн-

ській і чеській мовах на базі семантичних предикатів властивості, які виділяються в рамках предикатів стану. Конститутивним партиципантом семантичної структури дієслівно-ад'єктивних предикаторів є носій властивості, а також правоінтенційний партиципант, якщо він зумовлений семантикою прикметника. Дієслівно-ад'єктивні предикатори реалізуються головним чином у валентній структурі «субстантив у формі називного відмінка + дієслівно-ад'єктивний компонент», виражаючи інтенційну структуру «носіїв властивості — властивість».

Якщо в складі дієслівно-ад'єктивного предикатора виступає якісний прикметник, семантика якого вимагає доповнення правоінтенційним партиципантом, реалізація дієслівно-ад'єктивного предикатора відбувається на базі валентних структур з правовалентними компонентами, вираженими безприйменниковими та прийменниково-відмінковими формами. У цьому випадку як в українській, так і в чеській мовах дієслівно-ад'єктивні предикатори конституують дві основні валентні структури: підмет — присудок — додаток у формі безприйменникового відмінка іменника чи займенника та підмет — присудок — додаток у формі прийменника з відмінком іменника чи займенника, виражаючи інтенційну структуру «носіїв властивості — властивість — об'єкт властивості».

Залежно від характеру відмінкової і прийменниково-відмінкової форми валентні структури з дієслівно-ад'єктивними предикаторами поділяються на валентні моделі, які в основному подібні в обох мовах. Однак у ряді випадків на базі валентних моделей в українській мові утворюються речення, яким у чеській відповідають речення іншої будови, що пояснюється або відмінністю у валентній структурі деяких українських і чеських дієслівно-ад'єктивних предикаторів, або відтворенням українських дієслівно-ад'єктивних предикаторів еквівалентними чеськими дієслівними предикаторами.

(Оломоуць, Чехія)

J. F. ANDERSH

THE TYPOLOGY OF SENTENCES WITH VERBAL-ADJEKTIVAL PREDICATORS IN UKRAINIAN IN COMPARISON TO CZECH LANGUAGE

The article focuses on the study of sentence with verbal-adjektival predicates in ukrainian in comparison to czech language.

Key words: sentence, syntactic structure, predicator, adjective predikators.

TERTIUM COMPARATIONIS У МІЖМОВНОМУ ЗІСТАВЛЕННІ ДІЕСЛІВНИХ СИСТЕМ _____

У статті з'ясовується проблема вибору *tertium comparationis* (основи зіставлення) при двосторонньому порівняльному аналізі дієслівних систем української та англійської мов. Обґрунтовується можливість застосування семантико-граматичної категорії «процесуальність» як основи зіставлення при встановленні міжмовних співвідношень між досліджуваними системами.

Ключові слова: міжмове зіставлення, *tertium comparationis* (основа зіставлення), дієслово, категорія процесуальності.

Зіставне мовознавство (контрастивна лінгвістика) в останні десятиліття стрімко набуває статусу автономної дисципліни з визначеними, відмінними від інших напрямів мовознавства, ключовими позиціями, принципами та прийомами дослідження, метамовним апаратом. Активізація наукових досліджень у сфері міжмовного зіставлення спричинила появу низки розвідок, що мають на меті виявити загальне та специфічне в системах як споріднених, так і неспоріднених мов. До міжмовного, зокрема українсько-англійського, зіставлення залучають одиниці різних рівнів мовних систем, а самі дослідження мовних явищ проводять у ракурсі теорій генеративної, референційної, ідеографічної, когнітивної, функціональної лінгвістики, семіотики, соціолінгвістики, психолінгвістики тощо.

У розмаїтті лінгвістичних парадигм та виборі в їхніх межах об'єктів дослідження слово як універсальний мовний знак продовжує залишатися в центрі уваги. Як слушно зауважує О. О. Тараненко, «слово — основна одиниця лексики і центральна структурно-семантична одиниця мови в цілому, оскільки різними своїми аспектами воно входить до різних структурних рівнів мови»¹.

Актуальним з огляду на це видається міжмове зіставлення дієслова, частини мовний характер якого в теоріях семантики та синтаксису увиразнює сукупність різнорівневих параметрів, провідне місце з-поміж яких посідають лексико-семантичні та граматичні. Попри значні здобутки у витлумаченні лінгвістичної природи дієслова в славистиці, германістиці, зіставному мовознавстві, коло проблемних питань, у центрі дослідження яких перебувають дієслівні одиниці та їхні системи, не перестає зменшуватися. Зокрема, у науковому доробку компаративістів — дослідників дієслова ще не знайшли системного вивчення парадигматичні (лексико-семантичні) та синтагматичні (формально-синтаксичні) параметри цього лексико-граматичного класу в неспоріднених мовах,

¹ Тараненко О. О. Слово // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. — К., 2000. — С. 565.

які можуть слугувати підґрунтям для встановлення комплексних міжмовних співвідношень у сфері дієслівних систем української та англійської мов.

Мета пропонованої статті полягає в обґрунтуванні можливості надання дієслівній категорії «процесуальність» статусу *tertium comparationis* (основи зіставлення) при встановленні лексико-семантичних та формально-синтаксичних співвідношень між дієслівними системами української та англійської мов.

Визначаючи об'єктом дослідження частиномовні (дієслівні) системи як множинності, утворювані дієсловами зіставляваних мов, вважаємо за необхідне зупинитися на сучасному розумінні частиномовної стратифікації слів і пов'язаних із цим можливих шляхах міжмовного зіставлення.

Частини мови, на переконання Л. В. Щерби, — це не зовнішня стосовно структури мови класифікація, не наукова фікція, а жива й об'єктивна реальність, закладена власне мовною системою². «Частини мови, — як слушно наголошує О. С. Кубрякова, — належать до найбільш повно описаних розрядів слів, бо кожна граматика і кожен словник окремої мови базується на прийнятому рішенні щодо кількості й номенклатури представлених у ній частин мови»³. На об'єктивні причини частиномовної стратифікації вказують і дослідники англійської мови⁴.

Історія розвитку гомогенних чи гетерогенних частиномовних класифікацій, побудованих відповідно на логічному, логіко-семантичному, формально-граматичному, психологічному, синтаксичному, лексико-граматичному, функціональному принципах чи певному їх поєднанні, — це окреме питання в граматичних теоріях мов, яке, незважаючи на давню традицію, і досі є дискусійним.

Попри складність виокремлення частин мови, а почасти саме через суперечливість цього питання, екстрапольовану на неможливість створення «однакової для всіх мов частиномовної системи»⁵, теоретичне осмислення таких класів не залишається поза увагою дослідників, особливо коли до аналізу залучають дві чи більше мов. Зіставляваність частин мови як лексико-граматичних класів слів, а отже й правомірність їхнього вивчення в зіставному аспекті, у більшості мовознавців не викликає заперечення. Частини мови можна зіставляти завдяки «наявності в їхній основі певного універсального принципу внутрішньої організації складної сукупності властивостей — кореляції між узагальненими, категорійними значеннями частин мови», — наголошує Л. І. Шкарбан⁶. Незаперечною видається теза А. Є. Супруна про «універсальність категорії частин мови», а отже і про можливість міжмовного зіставлення семантичних і граматичних характеристик окремої частини мови, зумовленої тотожністю категорій мислення, так чи інакше відображених у частинах мови⁷.

Водночас «різні мови характеризуються неоднаковими потенціями щодо частиномовної категоризації світу»⁸. Така нетотожність інтерпретації дійсності

² Щерба Л. В. О частях речи в русском языке // Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. — М., 1957. — С. 6.

³ Кубрякова Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке : Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. — М., 2004. — С. 29.

⁴ Див.: Quirk R. A comprehensive grammar of the English language. — London, 1985. — P. 86–110; Fries Ch. The Structure of English. — New York, 1952. — P. 34–48; Levin B. English Verb Classes and Alternations. — Chicago, 1993. — P. 12–18.

⁵ Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. — К., 2000. — С. 301.

⁶ Шкарбан Л. И. К вопросу о типологии систем частей речи (на материале языков Юго-Восточной и Восточной Азии / Лингвистическая типология / Отв. ред. В. М. Солнцев. — М., 1983. — С. 159.

⁷ Супрун А. Е. Грамматические свойства слов и части речи // Вопр. теории частей речи (на материале языков различных типов). — Л., 1968. — С. 217.

⁸ Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства. — К., 2006. — С. 175.

в межах частиномовних класів дає підстави говорити про наукову перспективність міжмовного зіставлення частиномовних систем, особливо в контексті сучасного парадигмального простору лінгвістики, представленого як традиційними лінгвістичними напрямками з відносно усталеним категорійно-поняттєвим апаратом, так і новими «маргінальними галузями мовознавства»⁹. Зіставлення частиномовних (дієслівних, іменникових, прикметникових тощо) систем з метою встановлення передусім їхніх специфічних ознак на фоні спільних рис є дієвим способом поглибленого пізнання системно-функціональних закономірностей мов. Більше того, важко не погодитися з думкою лінгвістів про те, що зіставне вивчення частин мови може дати цінний матеріал для дослідження мовних картин світу, «оскільки розподіл слів за частинами мови є одним із способів категоризації й інтерпретації навколишнього світу»¹⁰.

«Привілейоване» місце в міжмовних зіставних розвідках, зорієнтованих на встановлення різного роду співвідношень між частиномовними системами, відводять дієслову. Більше того, дієслово кваліфікують як центральну частину мови, «що найчіткіше протиставляється іменникові — класові слів на позначення предметів»¹¹. Вказуючи на універсальність цих двох частин мови (імені та дієслова), Е. Сепір зауважував: «Який би невловимий характер не мало в окремих випадках розрізнення імені й дієслова, немає такої мови, яка б нехтувала цим розрізненням»¹².

О. О. Потебня кваліфікував дієслово як «найвищу, найбільш абстрактну, найбільш гнучку і конструктивну категорію людської мови»¹³. Подібні міркування про універсальність та центральність дієслова як частини мови зустрічаємо в більшості граматичних розвідок як у славістиці, зокрема україністиці, так і в германістиці, якою б частиномовною класифікацією не оперували автори цих досліджень¹⁴.

Однак така універсальність частиномовного статусу дієслова в мовних системах світу не розв'язує цілої низки суперечливих питань його лінгвістичної природи, особливо в аспекті поєднання традиційних і нових підходів до аналізу міжрівневих зв'язків і відношень мовних явищ. Ще В. Гумбольдт писав, що «...всі інші слова схожі на мертвий матеріал, який чекає на своє поєднання, і лише дієслово становить з'єднувальну ланку, яка містить у собі життя і поширює його»¹⁵.

Водночас варто зазначити, що мовознавці сходяться на думці про дієслово як «найскладнішу частину мови» хоча б через те, що з-поміж інших частин мови воно, з одного боку, має «найбільший набір морфологічних категорій»¹⁶, кожна

⁹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. — Полтава, 2008. — С. 7.

¹⁰ Кочерган М. П. Основи... — С. 176.

¹¹ Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 217.

¹² Сепір Э. Язык : Введение в изучение речи // Сепир Э. Избр. тр. по языкознанию и культурологии. — М., 1993. — С. 23.

¹³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : В 4 т. — М., 1977. — Т. 4. Вып. 2. — С. 65.

¹⁴ Поп.: «Verb is the only part of speech in present-day English that has a morphological system based on a series of categories» (Ilyis B. The structure of Modern English. — London, 1971. — P. 76); «Іменник і дієслово виступають ядерними частинами мови через їх предикативну й аргументну спеціалізованість» (Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. — Донецьк, 1996. — С. 8); «Дієслово є центральною частиною мови передусім тому, що воно як основний клас ознакових слів найчіткіше протиставляється іменникові — класові слів на позначення предметів» (Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Зазнач. праця. — С. 217) та ін.

¹⁵ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. — М., 1984. — С. 60.

¹⁶ Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Зазнач. праця. — С. 218; Ilyis B. Op. cit. — P. 76.

з яких може бути об'єктом спеціального вивчення, особливо в зіставному аспекті, а з другого, — вихідна парадигма дієслова в українській та англійській мовах охоплює різні за кількістю та лексико-граматичною природою «докатегорійні утворення»¹⁷.

Саме складність лінгвістичної природи дієслова зумовила різноаспектність його дослідження в площинах морфології, словотвору, синтаксису, лексичної семантики тощо, які в контексті сучасних лінгвістичних парадигм набувають нових обрисів і перспектив. Підтвердженням цього є численні наукові розвідки, присвячені теоретичному витлумаченню дієслівної природи як в окремих мовознавствах, так і в розвідках із контрастивістики (О. О. Потебня, О. М. Пешковський, Ю. О. Жлуктенко, Н. Ю. Шведова, Г. О. Золотова, Л. М. Васильєв, Ю. Д. Аפרсян, В. М. Русанівський, В. С. Перебийніс, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, І. В. Арнольд, А. П. Муховецький, В. М. Манакін, І. М. Арібжанова, С. М. Сухорольська, В. С. Огоновська, Є. М. Уздинська, Ш. Р. Басиров, С. В. Шепітько, Н. Г. Мілих, Н. В. Єфремова, Ч. Хоккет, Р. Стоквелл, Р. Яндор, С. Ульман, Д. Кристал, Х. Хіддоусан, Р. Джекендорф, Е. Найда та ін.).

Ефективність зіставних досліджень будь-яких мовних явищ, як слушно зауважує М. П. Кочерган, залежить від коректності їхнього представлення, що передбачає відповідь принаймні на два основних питання: «що зіставляється» і «як зіставляється?»¹⁸. Зрозуміло, що відповідь на перше питання буде визначати шляхи розв'язання другого. Тому при зіставленні дієслівних систем української та англійської мов вибір шляху контрастивного аналізу є ключовим моментом у проведенні такого дослідження.

Відомо, що в теорії зіставного мовознавства розрізняють односторонній і двосторонній (багатосторонній) зіставний аналіз¹⁹. Необхідно наголосити на тому, що кожен із зазначених підходів, безперечно, має свої позитивні та негативні, як і проблемні, сторони, про що неодноразово зазначалося в контрастивних розвідках. За словами М. П. Кочергана, «перевага одностороннього підходу в тому, що він обходить без метамови, а недоліком у ньому є те, що зіставлення може проводитися тільки в одному напрямку (маємо образ другої мови як віддзеркалення першої)»²⁰. Зовсім протилежні проблеми виникають при двосторонньому підході: відсутність єдино визнаної метамови при рівноцінному статусі порівнюваних мов.

Обрання того чи іншого підходу до зіставлення мов зумовлюють передусім теоретичні та практичні настанови дослідника, сам матеріал дослідження, очікувані результати тощо. Навряд чи можна говорити про неефективність одностороннього підходу в лінгводидактиці, теорії перекладу та інших галузях прикладного мовознавства. Проте застосування одностороннього підходу в теоретичному мовознавстві стикається із цілою низкою перешкод, що ведуть до отримання менш ефективних результатів дослідження. Пріоритетним сьогодні видається двосторонній підхід до міжмовного зіставлення, цінність якого полягає насамперед у тому, що зіставлявані мови отримують статус рівноцінних, і це дає змогу уникнути «образу мови А в образі мови Б»²¹ та відійти від «етно-

¹⁷ Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія // Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.— К., 1993.— С. 157; Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Зазнач. праця.— С. 220; Ilyis В. Op. cit.— Р. 130.

¹⁸ Кочерган М. П. Основи...— С. 35.

¹⁹ Штернеманн Р. и др. Введение в контрастив. лингвистику // Новое в зарубежной лингвистике : Контрастив. лингвистика.— М., 1989.— Вып. 25.— С. 153.

²⁰ Кочерган М. П. Основи...— С. 37.

²¹ Манакін В. Н. Сопоставительная лексикология.— К., 2004.— С. 104.

центризму, за якого опис інших мов та культур відбувається лише крізь призму своєї власної мови»²².

Водночас ми свідомі того, що «результати двостороннього зіставлення мають певну відносність» через те, що залучені до аналізу мовні засоби виявляють відмінність, зумовлену як специфікою системної та структурної організації зіставляваних мов, так і деякою відносністю самого поняття *tertium comparationis* (t. c.) («третього члена порівняння»)»²³.

З огляду на це при двосторонньому підході до міжмовного зіставлення відповідь на питання «як зіставляти?» передбачає передусім установаження об'єктивного, точного й адекватного щодо завдань дослідження *tertium comparationis*, який у контрастивістиці розуміють як «об'єктивну, не належну до жодної із зіставляваних мов одиницю»²⁴, «систему ознак і правил, що існує незалежно від конкретних мов і прийнята гіпотетично-евристично»²⁵, «еталонну мову як суму абстрагованих дефініцій, що пояснюють будову всіх мов без їхніх типологічних відмінностей»²⁶, «спільну платформу, щодо якої визначають відмінні риси»²⁷. Попри визнання необхідності й значущості такого поняття в контрастивістиці, лінгвісти у своїх поглядах стосовно його сутнісної наповненості не однастайні. Неоднозначність тлумачення *tertium comparationis*, різновекторність кінцевих цілей зіставлення, методологічне підґрунтя тощо змушують дослідників оперувати різними термінологічними одиницями (пор.: мова-еталон, метамова, основа порівняння (зіставлення), «третій член порівняння»), надаючи їм або синонімічних, або специфічних смислів та обсягів.

Слідом за М. П. Кочерганом ми схилиємося до думки, що термін *tertium comparationis* ширший за поняття «мова-еталон», «оскільки охоплює не тільки природну чи штучно сконструйовану мову, а й вужчі, конкретніші об'єкти як основу порівняння»²⁸, і вважаємо за доцільне при двосторонньому міжмовному зіставленні дієслівних систем використання таких синонімічних понять, як «*tertium comparationis*» і «основа зіставлення».

Слід зауважити, що встановлення основи зіставлення нерозривно пов'язане з колом теоретико-методологічних засад, на які спирається дослідник. Як справедливо зауважує Р. Штернеманн, «формуючи t. c., слід прагнути до високого ступеня точності». Цитуючи Р. Конрада, Т. Левандовського, Г. Клауса та У. Бера, вчений зауважує, що позамовний характер t. c. відмінний від об'єктів зіставлення»²⁹. Інакше кажучи, оскільки t. c. не тотожний жодній із зіставляваних мов, але містить дані про мови, він повинен якомога точніше відбивати і формулювати особливості зіставляваних мов.

З огляду на зазначене, у контрастивістиці поширене розуміння *tertium comparationis* (основи зіставлення) як гіпотетично встановленої сукупності інваріантних ознак, у яких чітко «простежуються погляди на теорію лінгвістики і теорію пізнання»³⁰. Нерідко, визначаючи основу зіставлення, ми отримуємо допоміжну конструкцію, яка по суті має авторське, відносно обмежене і парадиг-

²² Везжицькая А. Семантические универсалии и описание языков.— М., 1999.— С. 48.

²³ Штернеманн Р. и др. Знач. праця.— С. 146.

²⁴ Там же.— С. 144.

²⁵ Helbig G. Zu einigen Problemen der konfrontativen Grammatik und der Interferenz in ihrer Bedeutung für den Fremdsprachenunterricht.— Berlin, 1973.— H. 3.— S. 173.

²⁶ Рождественский Ю. В. Типология слова.— М., 1969.— С. 40.

²⁷ Krzeszowski T. P. Contrasting Languages : The Scope of Contrastive Linguistics.— Warszawa, 1990.— S. 15.

²⁸ Кочерган М. П. Основи...— С. 84.

²⁹ Штернеманн Р. Знач. праця.— С. 148.

³⁰ Там же.— С. 148.

мально спрямоване лінгвістичне підґрунтя. Проте практична цінність використання позамовного абстрактного поняття як основи зіставлення в міжмовному дослідженні видається високою, оскільки виправдовує себе тими завданнями, які ставить дослідник для досягнення мети.

Вибір основи зіставлення певною мірою зумовлений самою природою поняття «зіставлення», сутність якого досліджують загалом у колі інших наук, передусім у логіці та філософії. «Будь-яке зіставлення можна вважати результативним за умови дотримання необхідних логічних вимог до порівняння об'єктів», — стверджують логіки³¹. Зрозуміло, що такі об'єкти повинні бути однорідними, тобто віднесеними до одного природного чи логічного класу, а ознака, за якою вони порівнюються, — увиразнена належністю до класу ознак, що формують їхню якісну віднесеність. Із погляду філософських узагальнень, встановлення відношень зіставлення має сенс лише тоді, коли між одиницями множинності існує хоч яка-небудь подібність, здатна розчленувати цю множинність на класи абстракції (еквівалентності), у межах (в інтервалі абстракції) яких два будь-яких об'єкти виявляють тотожність щодо порівняння. Тим самим клас абстракції узагальнюють за ознакою, властивою всім предметам цього класу, яка, в свою чергу, ототожнюється з будь-яким конкретним предметом-носієм цієї ознаки³². Отже, в основі зіставлення є ознака, за якою співвідносяться об'єкти. При зіставленні вицленовується набір семантичних ознак, які в сукупності й утворюють *tertium comparationis*. Така основа забезпечує можливість зіставного дослідження об'єктів у визначеному обсязі ознак.

Зазначене вище певною мірою притаманне і лінгвістичним зіставним дослідженням, що дає підстави контрастивістам вважати основою зіставлення «позамовне поняття, не належне до жодної із зіставляваних мов явище, дедуктивно сформульоване метамовою»³³, яке практично може бути представлене найрізноманітнішими засобами: лінгвістичною (граматичною, семантичною тощо) категорією, певними диференційними ознаками, функціонально-семантичним полем, семантичним полем, окремими концептами, пропозиціями та ін.³⁴

Правомірність вибору будь-якого із наведених засобів, вибраних і використаних як основа зіставлення, може бути обґрунтована й зумовлена багатьма факторами: лінгвістичною природою зіставляваних одиниць, їхнім місцем у системі мов, аспектами порівняння, конкретними завданнями, методологічним підґрунтям, ступенем спорідненості зіставляваних мов тощо.

Переходячи до проблеми встановлення *tertium comparationis* при двосторонньому порівнянні дієслівних систем української та англійської мов, зазначимо, що в нашому випадку на вибір основи зіставлення впливало, з одного боку, визнання об'єктом дослідження дієслівних систем, елементами множинності яких виступають дієслова як носії категорійної частиномовної ознаки, а з другого — обмеження виявлення різного роду міжмовних парадигматичних та синтагматичних відношень лексико-семантичними та формально-синтаксич-

³¹ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. — М., 1985. — С. 568.

³² Новиков М. М. Принципы абстракции // Философская энциклопедия : В 5 т. — М., 1987. — Т. 4. — С. 365–366.

³³ Кочерган М. П. Основи... — С. 82.

³⁴ Див., зокрема, праці з контрастивного вивчення лексичної семантики української та англійської, іноді із залученням російської або німецької, мов (І. С. Подолян, І. О. Гаценко, Г. Л. Крищенко, А. М. Барабуля, Н. М. Кислицина, О. С. Скубашевська), терміносистем зіставляваних мов (С. М. Кришталь, А. М. Ляшук, Е. Р. Брагіна), концептів (О. С. Бондаренко), функціонально-семантичних категорій (С. І. Терехова, В. А. Ригованова, Г. Г. Дрінко, О. В. Клименко, О. В. Боброва), морфологічних категорій (В. П. Березинський), морфолого-синтаксичних утворень (Ю. О. Лоскова), лінгвокультурологічних одиниць (К. Л. Бондаренко) тощо.

ними параметрами. Відповідно пошук основи зіставлення передбачав використання в ролі *tertium comparationis* такого позамовного поняття, яке б стало надійним підґрунтям для встановлення адекватного співвідношення між одиницями зіставлення на обраних нами парадигматичній та синтагматичній вісях аналізу.

На нашу думку, основою зіставлення в такому разі може бути узагальнена дієслівна семантико-граматична категорія процесуальності, семантичні та граматичні ознаки якої в їхній взаємодії і взаємозв'язках є її лінгвальною сутністю і загальною основою втілення й експлікації складної системи категорійних виявів дієслова в зіставлюваних мовах.

Надання процесуальності статусу узагальненої дієслівної категорії в нашому дослідженні потребує певних роз'яснень і уточнень. Відомо, що категоризація є одним із найфундаментальніших понять людської свідомості, теоретичним відображенням того, як людина сприймає та осмислює навколишній світ і як її досвід пізнання реалізується в значеннях мовних виражень. Категорія взагалі, як і мовна категорія зокрема, — це найзагальніше поняття, що утворюється як кінцевий результат абстрагування від предметів та їхніх визначальних ознак. Для такого поняття «не існує більш загального, родового поняття, разом з тим воно має мінімальний зміст, тобто фіксує мінімум ознак. Такий зміст відображає фундаментальні, найсуттєвіші зв'язки та відношення об'єктивної дійсності та пізнання»³⁵.

Істотно, що в сучасній лінгвістиці категорію розглядають як «одну із центральних мовних домінант» (поряд із формою, значенням та функцією)³⁶. Феномен категоризації охоплює всі рівні мовної системи, у межах яких виділяють різні за природою категорії. В основі виокремлення категорій лежать неоднакові за ступенем абстрагування та характером відношення до множинності мовних одиниць ознаки, що отримали назву категорійних. Номенклатура лінгвістичних категорій у сучасному мовознавстві є досить широкою за обсягом. Так, за типологічною класифікацією А. П. Загнітка, категорійну систему формують загальні (універсальні, стратифікаційні та орієнтаційні) категорії та «категорійні категорії», чи власне-категорії, представлені клюзивними (конклюзивними / деклюзивними), маніфестаційними (експліцитними / імпліцитними) та диференційними (класифікувальними / модифікувальними) категоріями³⁷. Традиційно в лінгвістиці розрізняють також граматичні (морфологічні та синтаксичні), лексичні, семантичні, словотвірні, гносеологічні, концептуальні, когнітивні та інші категорії, які розглядають у межах зазначених глобальних підсистем мовних категорій.

Перспективним видається дослідження категорійних ознак при міжмовному зіставленні, оскільки узагальнена, абстрактна природа категорійної ознаки, яка в більшості випадків має універсальний характер, може слугувати надійною основою зіставлення, забезпечуючи ефективний двосторонній аналіз мовних явищ. Підтвердженням цього є низка праць із зіставного мовознавства, концептуально зорієнтованих на встановлення мовних засобів вираження певної лінгвістичної категорії³⁸.

³⁵ Новейший философский словарь. — Минск, 2003. — С. 481.

³⁶ Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії. — Донецьк, 2007. — С. 13.

³⁷ Там же. — С. 13–14.

³⁸ Див., наприклад, дисертаційні дослідження І. Г. Воротникової, Л. О. Дорошенко, В. А. Ригованової та ін.

Категорійна ознака «процесуальність» постійно домінує у визначеннях дієслова, поданих у теоретичних розвідках, словниках чи в підручничково-посібній літературі як у славістиці, так і в германістиці³⁹.

Виокремлюючи процесуальність як інтегральну дієслівну категорію, доцільно згадати думки І. І. Мещанинова стосовно основних ознак дієслівності (саме дієслівності, а не присудковості): «В основному вони (ознаки) зводяться до вираження процесу, ступеня його результативності, спрямованості, протяжності (в часі, в русі) і деталізації процесу в модальних, видових та інших відтінках»⁴⁰. Виходячи у своєму розумінні лінгвальної сутності дієслова як частини мови із синтаксичних позицій (синтаксичних функцій) предиката-присудка, І. І. Мещанинов кваліфікує процесуальність як визначальну рису слів цієї частини мови: «Зміст процесу запозичується дієсловом із речення й переноситься на дієслово як частину мови. У такий спосіб утворюється лексична виокремленість дієслова як самостійної групи слів»⁴¹. Зауважимо, однак, що в лінгвістиці існує й інше, звужене розуміння терміна «процес». Так, У. Чейф визначав процес як зміну стану⁴². Г. Г. Сильницький характеризує процес як певну зміну самого суб'єкта або таку, що зазнає перебігу всередині суб'єкта⁴³. Проте в більшості розвідок знаходимо підтвердження того, що процесуальність визначають як категорійну ознаку дієслова.

Застосування дієслівної категорії процесуальності як *tertium comparationis* у міжмовному зіставленні дієслівних систем передбачає з'ясування її лінгвістичної природи, яку можна потрактувати, взявши до уваги передусім характер ознаки, що категоризує. Безперечно, у тлумаченні процесуальності як категорійної ознаки дієслівного класу є низка суперечливих питань як частиномовної класифікації взагалі, так і виокремлення дієслова в частину мови зокрема. Мова йде про існування в сучасному мовознавстві діаметрально протилежних поглядів на «кількість і якість критеріїв»⁴⁴, які необхідно застосувати при виділенні частин мови, у тому числі й дієслова, сукупність яких визначатиме сутність категорійної ознаки процесуальності.

Відомо, що прихильники гомогенної класифікації наголошують на дотриманні єдиного принципу класифікації. Відповідно характер ознаки, покладеної в основу виокремлення дієслова, визначатиме і природу категорії процесуальності, надаючи їй лексичного (поняттєвого, семантичного) (Ш. Баллі, О. О. Шахматов, І. К. Кучеренко), морфологічного (А. М. Мухін, П. Ф. Фортунатов) або синтаксичного (О. М. Пешковський, О. О. Потєбня, І. І. Мещанинов, Л. Блумфілд, Ч. Фріз, К. Бюлер) статусу.

³⁹ Див., зокрема: *Вихованець І. Р., Городенська К. Г.* Зазнач. праця.— С. 218.; *Ilyish B.* Op. cit.— С. 31; *Кубрякова Е. С.* Части речи...— С. 76; *Бавдер А. Я.* Части речи — структурно-семантические классы слов в современном русском языке.— Таллин, 1982.— С. 37; *Сентенберг И. В.* Семасиологическое основание глагола как части речи (на материале английского языка) // Семантические отношения внутри словосочетания и предложения : Сб. научн. тр.— Волгоград, 1984.— С. 86.; *Слюсарева Н. А.* Проблемы функциональной морфологии современного английского языка.— М., 1986.— С. 194; *Levin B.* Op. cit.— Р. 24; *Leech G.* Meaning and the English Verb.— London, 2004.— Р. 14.

⁴⁰ *Мещанинов И. И.* Глагол.— Ленинград, 1982.— С. 220.

⁴¹ Там же.— С. 229.

⁴² *Чейф У. Л.* Значение и структура языка.— М., 1975.— С. 118.

⁴³ *Сильницкий Г. Г.* Семантические классы глаголов и их роль в типологической семасиологии // Структурно-типологическое описание современных германских языков : Сб. науч. тр.— М., 1996.— С. 252.

⁴⁴ *Безтояско О. К.* Зазнач. праця.— С. 10.

Більш поширеним у сучасному мовознавстві є гетерогенний підхід до виділення частин мови, який, на противагу гомогенному, охоплює комплекс мовних показників і в такий спосіб забезпечує відносну об'єктивність частиномовного поділу. Відносність такої стратифікації визначають кілька чинників, найпоказовішими з яких є, по-перше, неоднорідний набір класифікаційних ознак і, по-друге, визнання чи невизнання ієрархії класифікаційних критеріїв та встановлення в цьому аспекті основної, домінуючої ознаки.

У славистиці, зокрема русистиці та українистиці, поширеним є застосування щербівської концепції виокремлення частин мови, за якої при частиномовній класифікації необхідно враховувати три найпоказовіші ознаки: лексико-семантичну (поняттєву), морфологічну та синтаксичну. Традиційно з трьох ознак на перше місце ставлять морфологічну. Так, В. М. Русанівський зазначав: «Найбільш доцільною і “спокійною” є класифікація, в основу якої покладено морфологічний принцип, що доповнюється синтаксичним і лексико-семантичним»⁴⁵.

Існують й інші міркування щодо визначення основного критерію частиномовної стратифікації, якому підпорядковують решту ознак. Зокрема, І. Р. Вихованець ієрархію принципів частиномовної стратифікації вбачає такою: «... роль базового критерію виконує семантичний критерій, що зумовлює граматичну спеціалізацію слова в реченні або словосполученні; синтаксичний критерій, у свою чергу, є базовим для морфологічного критерію»⁴⁶.

Варто зауважити, що останнім часом на роль єдиної сутності, яка характеризує всі частини мови, висувають їхню ономазіологічну властивість — здатність бути номінативними знаками, знаками-назвами⁴⁷. У такому разі основним, домінуючим принципом виділення дієслова як частини мови постає ономазіологічний (у пізніших розвідках — когнітивний) принцип, який дає змогу зрозуміти витоки цього граматичного класу слів, «пояснити диференціацію перцептуально сприйманого світу й виокремлення в ньому певних цілісностей, їхніх частин і атрибутів»⁴⁸ та реконструювати на цій підставі шляхи можливого розвитку виділеного класу. У такому разі дієслівна категорія процесуальності потрактовується як ономазіологічна (поняттєва, когнітивна), яка, в свою чергу, підпорядкована загальній «ономазіологічній категорії ознаки»⁴⁹. Зразки когнітивно-ономазіологічного аналізу частин мови представлені в працях М. Докуліла, Дж. Лайонза, Дж. Лакоффа, Р. Ренекера, О. О. Кубрякової, В. П. Даниленко, С. А. Жаботинської та ін.

Перетин і взаємозв'язок певних принципів логічної семантики, ономазіології, когнітології та функціональної граматики дають підставу деяким дослідникам кваліфікувати категорію процесуальності як функціонально-семантичну, представлену системою елементів, об'єднаних спільним смисловим інваріантом на позначення дії в широкому (абстрактному) смислі слова⁵⁰. За такого підходу функціонально-семантичне поле процесуальності охоплює не лише дієслівні лексеми, а й неоднослівні найменування дій, що відповідає концептуальним положенням теорії функціонально-семантичних полів як альтернативи й доповненню до традиційної рівневої моделі мови. Як функціонально-семантич-

⁴⁵ Там же. — С. 10.

⁴⁶ Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Зазнач. праця. — С. 15.

⁴⁷ Кубрякова Е. С. Части речи... — С. 19.

⁴⁸ Селиванова О. О. Зазнач. праця. — С. 439.

⁴⁹ Кубрякова Е. С. Язык и знание... — С. 46.

⁵⁰ Див., наприклад, Сидорец В. С. Неоднословные наименования в украинском и белорусском языках. — К., 1997. — 132 с.

ну називає категорію процесуальності й М. П. Кочерган у контексті аналізу проблем традиційної частиномовної класифікації⁵¹.

Безсумнівно, що когнітивний, як і прагматичний (комунікативно-функціональний), підхід (про кореляцію та зв'язок яких наголошує ряд дослідників)⁵² до частиномовної класифікації відкриває широкі перспективи для наукових пошуків у сфері мовної номінації та функціоналізму, особливо в аспекті сучасних наукових досліджень у галузі лінгвоконцептології, психолінгвістики, етнолінгвістики та лінгвокультурології.

Англійська та американська граматичні традиції представлені різними як гетерогенними, так і гомогенними частиномовними класифікаціями, відповідно до яких дієслово як частину мови визначають за неоднорідними щодо кількості та якості ознаками. Так, засновник класичної наукової граматики англійської мови Г. Суїт як базовий виділяв функціональний (синтаксичний) критерій, якому підпорядковані формальний і семантичний⁵³. Американський дослідник Р. Лонг основними визнавав два синтаксичні критерії: функцію та модифікатори слів, залишаючи семантичний критерій як неоднозначний для використання⁵⁴. Інші дослідження, які стосуються частиномовної класифікації, а отже і встановлення в цьому контексті характеру категорійної ознаки дієслова, представлені різновекторними поглядами на означену проблему. Порівняймо, наприклад, визнання функції як основної і єдиної ознаки виділення частин мови (Л. Рорабейкер, Г. Клерк, С. Грінбаум, Дж. Ліч, Я. Свартвік та ін.), урахування семантичних та синтаксичних критеріїв (Р. Пенс, Д. Емері), семантичних та функціональних (Дж. Граттан, П. Беррі) чи одночасне застосування формальних, функціональних і значеннєвих ознак (О. Єсперсен та ін.).

У радянському мовознавстві вчені-англісти здебільшого послуговувалися щербівським підходом до виділення частин мови, в тому числі й англійського дієслова, вказуючи при цьому на складність застосування морфологічного критерію до класифікації дієслова (пор., наприклад, викладені в теоретичних граматиках англійської мови міркування щодо цього Л. І. Іванової, В. В. Бурлакової, Г. Г. Почепцова, М. Я. Блоха, Б. О. Ільїша, О. І. Смирницького та ін.). Водночас існують й інші погляди, представлені, зокрема, у працях І. Б. Хлебникової, яка відстоює семантико-морфологічний підхід до частиномовної класифікації, В. С. Бархударова, який визнає за можливе виділення частин мови на синтаксично-морфологічний (ширше — граматичний) основі, та ін.

Природно, що за умови встановлення різного роду ієрархічних відношень у системі гетерогенних класифікаційних ознак дієслова, узагальнена категорійна ознака «процесуальність», як і сама дієслівна категорія процесуальності, може отримати неоднозначні характеристики і бути потрактована як морфолого-синтаксична, семантико-синтаксична, семантико-граматична, лексико(семантико)-функціональна тощо.

Варто зауважити, однак, що встановлення однієї послідовної, стрункої і не суперечливої ієрархічної схеми класифікаційних ознак, сукупність яких визначає характер узагальненої частиномовної категорійної ознаки дієслова в українській та англійській мовах, видається справою малопродуктивною, а почасти і

⁵¹ Кочерган М. П. Вступ...— С. 301.

⁵² Див, зокрема: Загнітко А. П. Сучасні функційно-лінгвістичні теорії // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Сер. «Лінгвістика»: 36. наук. пр.— Херсон, 2006.— Вип. 4.— С. 17; Селиванова О. О. Значч. праця.— С. 439.

⁵³ Sweet H. A new English Grammar. Logical and Historical.— Oxford, 1955.— P. 35.

⁵⁴ Long R. B. The Sentence and the Parts. A Grammar of Contemporary English.— Chicago, 1961.— P. 35.

неможливою, передусім через флективність української мови та переважну аналітичність англійської. Зокрема, якщо морфологічний критерій є незаперечним для частиномовної класифікації в україністиці, то для англійської мови зі слабо розвиненою морфологічною системою, він видається майже непридатним.

Тому ми не маємо на меті теоретичного узагальнення й обґрунтування ієрархії критеріїв частиномовної (зокрема дієслівної) стратифікації як передумови лінгвістичного осмислення процесуальності. Натомість 1) надаючи узагальнений дієслівній категорії «процесуальність» статусу *tertium comparationis* (основи зіставлення) в міжмовному зіставленні дієслівних систем, 2) визнаючи об'єктом дослідження однорівневі мовні одиниці, 3) проводячи міжмовний аналіз на емічному рівні, 4) дотримуючись принципу системності контрастивних розвідок, 5) враховуючи набутки славістики (русистики та україністики) й германістики (зокрема англістики) у витлумаченні категорійної ознаки процесуальності, 6) застосовуючи двосторонній підхід до зіставлення дієслівних систем української та англійської мов та 7) спрямовуючи міжмовне зіставлення на встановлення співвідношень між дієслівною лексико-семантичною парадигматикою та формально-синтаксичною синтагматикою, вважаємо за правомірне визнання узагальненої дієслівної категорії «процесуальність» як семантико-граматичної.

Таке трактування характеру ознаки, що категоризує дієслово з-поміж інших частин мови, з одного боку, відбиває сучасне розуміння лінгвістичної сутності цієї частини мови, а з другого — створює підґрунтя для встановлення відповідних міжмовних співвідношень між дієслівними системами української та англійської мов, які, перебуваючи в певному відношенні щодо ознаки «процесуальність», набувають у міжмовному вивченні ознак компарабельності.

Зауважимо, що визнання дієслівної категорії процесуальності як семантико-граматичної дає можливість провести міжмовне зіставлення засобів її вираження на двох мовних рівнях: лексичному та граматичному, визначивши загальні тенденції (в межах окреслених аспектів зіставлення) щодо вираження та взаємозв'язку лексичної та граматичної семантики дієслівних одиниць. На думку І. Р. Вихованця, «постійна спрямованість граматики на лексику, яка, з одного боку, свідчить про семантичне підґрунтя формування граматичних категорій і, з другого боку, розкриває закономірності граматичної спеціалізації кожного (особливо показовим щодо цього є становлення новостворених лексичних одиниць) слова, уможливорює функціонування мови і її взаємопов'язаних ярусів у процесі мовленнєвої реалізації»⁵⁵.

Визначаючи дієслівну категорію процесуальності як основу міжмовного зіставлення української та англійської мов, ми свідомі того, що адекватне трактування її лінгвальної сутності можливе лише за умови врахування взаємозв'язку узагальненої дієслівної семантики та властивих цьому розряду слів власне-дієслівних та невластивих-дієслівних (термінологія українських граматистів) граматичних категорій, які по-різному характеризують перебіг процесуальної ознаки. Найповніше семантико-граматичну природу дієслова відбивають категорії часу та способу, яким надають статусу визначальних у системі граматичних категорій дієслова, та категорія виду як більш периферійна щодо зазначених категорій. Функціонування інших граматичних категорій дієслова, на думку дослідників, залежить від зв'язків і відношень з іншими словами, що дало підставу тлумачити такі категорії як невластиві-дієслівні, зарахувавши до них зумовлені відповідними категоріями іменника категорії особи, числа та (в українській мо-

⁵⁵ Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — С. 12.

ві) роду. Як морфолого-словотвірно-синтаксичні останнім часом розглядають категорії перехідності / неперехідності та стану, а до семантико-синтаксичних категорій дієслова зараховують міжрівневу категорію валентності.

У різних мовах, у тому числі в українській та англійській, поєднання цих морфологічних категорій є специфічним. Одні з них виразніше (в плані формалізованих виражень значенневих варіантів) представлені в українській мові, наприклад, категорія виду, яка дотична до семантичних параметрів процесуальності, інші мають меншу значеннєву наповнюваність, як і типізовані форми вираження.

Так, наприклад, в українській мові, на відміну від англійської, досить розвинений синтетизм дієслівних словоформ, на тлі якого постає взаємопов'язана система аспектуальних, вужче — видових, різного роду значенневих варіантів відповідних категорій.

Спробуємо, наприклад, потрактувати категорійну процесуальність, виражену дієслівною словоформою *почитувати* (пор.: *читати*). Така форма відсутня в англійській мові. На інтуїтивному рівні процес, виражений цим словом, сприймається як: а) зумовлена певним суб'єктом дія, пов'язана з вольовим, розумовим напруженням, скерованим на зорове сприйняття інформації; б) така дія дещо послаблена на фоні дії, вираженої дієсловом *читати*; в) вона є дією повторюваною; г) повторюваність дії є нерегулярною, неперіодичною.

Отже, якщо процесуальність дієслів укр. *читати* — англ. *to read* можна обмежити лише першою визначальною характеристикою (а), яка чітко співвідносить слово з простим денотатом в обох мовах, то осмислити процесуальність, виражену українським дієсловом *почитувати*, можна лише в сукупності всіх виділених характеристик.

Підсумовуючи, зауважимо, що процесуальні дієслівні (вербальні) граматичні ознаки, сума цих ознак, які виділяють дієслово з-поміж інших повнозначних слів у різних мовах, є величиною непостійною. Проте всі чи хоча б частина таких ознак повинна бути експлікованою для виділення категорійної процесуальності, а отже, й дієслівних найменувань загалом.

Виходячи із загальноновизнаного тлумачення категорії як сутності, що «1) має як мінімум два елементи, 2) які повинні вступати у відношення та 3) що можуть утворювати спільну властивість»⁵⁶, дієслівну категорію процесуальності розглядаємо як систему протиставлених одна одній менших за ступенем абстракції величин, представлену трьома підкатегоріями: «процесуальність — дія», «процесуальність — стан» та «процесуальність — відношення»⁵⁷. Очевидно, що в межах кожної з підкатегорій як родового поняття виділяють протиставлені поняття видового характеру — мікрокатегорії, сформовані відповідними значенневими варіантами. Істотно, що кількість мікрокатегорій, як і їхніх значенневих варіантів, визначається ступенем абстракції та узагальнення, якими керується дослідник, та метою і завданнями, які окреслюються при встановленні відповідних міжмовних співвідношень. Так, наприклад, підкатегорію «процесуальність — дія» утворюють такі можливі мікрокатегорії: «дія — рух, переміщення в просторі» (пор.: укр. *відходити, доходити, входити, переходити, відбігати, вибиратися, добиратися, викарбкуватися, відскакувати, злітати*

⁵⁶ Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні... — С. 13.

⁵⁷ Окремі міркування щодо цього див.: Іваницька Н. Б. Система значенневих варіантів семантичного макрокомпонента категорії процесуальності українських та англійських дієслів // Мовознавство. — 2007. — № 3. — С. 62–68; Іваницька Н. Б. Співвідношення дієслівних найменувань процесуальних денотатів в українській та англійській мовах // Українська мова. — 2007. — № 3. — С. 44–53.

та ін.; англ. *to go (out, away, from), to turn (off, aside, from), to ride (to), to move (out of), to rush (out), to dash (out)*); «дія — каузація на об'єкт» (пор.: укр. *спричиняти, руйнувати, зв'язувати, палити, спалювати* та ін.; англ. *to damage, to destroy, to expose, to burn, to arrest, to detain, to punish etc.*); «дія — інтелектуальна діяльність» (пор.: *розуміти, сприймати*; англ. *to understand, to perceive, to meet, to look (through), to distinguish*); «дія — мовна діяльність» (пор.: укр. *вимовляти, доповідати, бажати, зачитувати, заявляти, коментувати, називати, обговорювати, відмовлятися*; англ. *to utter, to report, to announce, to proclaim, to declare, to report, to swear, to commentate*) тощо.

Підкатегорія «процесуальність — стан» може охоплювати менші за ступенем абстракції мікрокатегорії: «стан — початкова стадія буття (існування)» (пор.: укр. *виникати, відроджуватися, закрадатися, зароджуватися, наставати*; англ. *to arise, to spring (up), to revive, to originate, to appear, to breed*); «стан — власне буття (існування)» (пор.: укр. *бути, полягати, коротати, виявлятися, існувати, співіснувати*; англ. *to be, to exist, to consist (in), to lie (in), to experience, to survive (on), to last*); «стан — кінцева стадія буття (існування)» (пор.: укр. *гинути, вмирати, звершуватися, закінчуватися, замирати, замовкати*; англ. *to perish, to die, to finish, to desert, to stop, to cease*) тощо.

Підкатегорію «процесуальність — відношення» формують такі ймовірні мікрокатегорії, як «відношення — володіння» (пор.: укр. *володіти, брати, отримувати, губити, втрачати*; англ. *to obtain, to receive, to get, to pass*); «відношення — частина / ціле» (пор.: укр. *ділити, поділяти, розщеплювати, розподілятися, членувати, роздвоїтися, розполовинитися* та ін.; англ. *to divide (in, into), to separate, to part, to syllabify, to syllabicate, to separate, to set apart, to detach*); «відношення — міжособистісні стосунки» (пор.: укр. *балувати, вірити, ворогувати, заздрити, жаліти, кохати*; англ. *to love, to hate, to detest, to adore, to envy*) тощо.

Визначені підкатегорії узагальненої дієслівної категорії процесуальності в основі своїй мотивуються онтологічними чинниками, їхньою глибинною семантикою, на якій ґрунтується вся сукупність дієслівних найменувань в обох мовах. Так, англійське дієслово *to arrest* є виразником мікрокатегорії «дія — каузація на об'єкт» підкатегорії «процесуальність — дія». В основі онтології цього найменування лежить активна дія суб'єкта, спрямована на об'єкт, який є результатом дії. Англійське найменування цієї дії має розгалужену сітку словесних українських відповідників: *to arrest (a thief) — арештовувати, to arrest (progress) — призупинити, to arrest (smb's career) — перешкоджати, to arrest (smb's eyes) — концентрувати, затримувати*. Отже, дієслово *to arrest* яскраво відтворює роль предметного (суб'єктного) каузатора, що спричиняє виникнення процесуальної ознаки останнього. Онтологію цієї ознаки пояснює процесуальний денотат, існування (виникнення) якого зумовлене каузативними можливостями відповідних суб'єктних субстанцій.

Типовим носієм значення мікрокатегорії «дія — фізична дія» підкатегорії «процесуальність — дія» є українське дієслово *будувати*, глибинна семантика якого спроектована на денотат із значенням «створювати щось нове, що є результатом активної дії суб'єкта» (*споруджувати, виготовляти, складати, організовувати, утворювати* та ін.). Відповідником українського дієслова *будувати* є англійське дієслово *to build*, що охоплює широке коло найменувань, диференційованих залежно від об'єкта як результата дієслівної каузації: *to build (a house, a cottage, a church) — будувати, to build (foundations) — закладати, to build (a railway) — прокладати, to build (a nest) — вимити, to build (a fire) — розпалювати, to build (a coat) — шити* тощо. Отже, каузацію стосовно інваріантного дено-

тата в межах усієї системи його варіативних реалізацій в обох мовах можна розглядати як глибинну з властивою їй здатністю більшою чи меншою мірою виявлення й називання в обох мовах.

У такий спосіб видається можливим дослідити дієслівну наповнюваність спільних для зіставляваних української та англійської мов підкатегорій, мікрокатегорій та їхніх значеннєвих варіантів, встановивши спільні та відмінні семантичні й формальні засоби їхньої мовної репрезентації. Ці засоби вираження розглядаємо в межах співвідносних лексико-семантичних полів та мікрополів, міжмовний аналіз яких дає змогу виявити кореляційні та лакунарні зони у вираженні тих чи інших мікрокатегорій, підкатегорій і, зрештою, узагальненої дієслівної категорії «процесуальність».

Загалом дієслівна категорія «процесуальність», підкатегорії «процесуальність — дія», «процесуальність — стан», «процесуальність — відношення», їхні мікрокатегорії та значеннєві варіанти останніх, лінгвістичну сутність яких виявляють взаємопов'язані семантичні та граматичні ознаки, притаманна дієслівним системам обох мов, хоч вияв, як і їхня формалізація виражальними засобами, безперечно, є специфічними в зіставляваних мовах, що й становить науковий інтерес для контрастивістики.

Перспективність міжмовного зіставлення дієслівних систем, зокрема української та англійської мов, можлива за умови двостороннього підходу до контрастивного дослідження. При цьому в ролі *tertium comparationis* (основи зіставлення) виступає узагальнена дієслівна категорія процесуальності, обґрунтування можливості та ефективності застосування якої підтвердимо такими міркуваннями.

Процесуальність — це своєрідна теоретична модель, репрезентована в мові дієсловом, сукупністю його семантичних та граматичних ознак. Ця узагальнена дієслівна категорія засвідчує вияв людського чинника в мові, є продуктом його мисленнєво-психологічних потенцій, що забезпечує можливість мовної номінації відповідних фрагментів картини світу.

Представлене розуміння семантико-граматичної природи категорії процесуальності відображає сучасні погляди лінгвістів на виокремлення дієслова як частини мови і дає підстави використовувати цю категорію як основу зіставлення при міжмовному дослідженні дієслівних систем у різних аспектах, зокрема лексико-семантичному та формально-синтаксичному.

Основними ознаками категорії процесуальності як *tertium comparationis* (основи зіставлення) можна вважати її належну теоретичну експлікацію, позамовну, абстрактну, узагальнену природу поняття, відмінну від об'єкта дослідження, можливість проектувати релевантні для зіставлення ознаки дієслівних систем і забезпечувати в такий спосіб зіставляваність об'єктів дослідження, а також здатність виступати об'єднувальним параметром при встановленні лексико-семантичних та формально-синтаксичних співвідношень у межах досліджуваного матеріалу.

(Вінниця)

N. B. IVANYTSKA

TERTIUM COMPARATIONIS IN THE CONTRASTIVE STUDY OF VERB SYSTEMS

The article deals with the choice of *tertium comparationis* in the two-way contrastive analysis of the Ukrainian and English verbs. The author gives proofs of using the semantic-grammatical category «verbality» as the effective base of comparison to ascertain the interlanguage correlation between the verbs' systems.

Key words: interlanguage comparison, *tertium comparationis* (the base of comparison), parts of speech systems, verb, the category «verbality» .

СТРАТИФІКАЦІЯ КОНЦЕПТУ

У статті проводиться стратифікація концепту у зв'язку зі структурою комунікативної особистості. З'ясовуються особливості вербалізації концепту, причини її відсутності.

Ключові слова: концепт, структурний компонент, вербалізація, комунікативна особистість, рівні комунікативної особистості.

Ключове поняття когнітивної лінгвістики — концепт — сьогодні найчастіше розглядається у двох напрямках — лінгвокультурологічному (Ю. Степанов, В. Жайворонок, В. Кононенко, Р. Кісь, В. Карасик, Г. Слишкін, С. Воркачов, В. Маслова, В. Колесов, А. Вежбицька, Є. Бартмінський та ін.) та семантико-когнітивному (З. Попова, Й. Стернін, І. Голубовська, О. Бабушкін, М. Болдирев, О. Лукашевич, Є. Рахіліна, Г. Бикова та ін.). Головна мета першого підходу передбачає дослідження дискурсу (мовлення) у зв'язку з культурою (матеріальною, духовною) народу, що дозволяє виявити культурну значущість фрагмента позамовної дійсності, а відтак — національні особливості культури. Основний зміст другого — семантико-когнітивного — напряму полягає в дослідженні кореляції семантичного простору мови з концептосферою народу, яка є інформаційною базою його свідомості й мислення, менталітету взагалі. Показовою є семантична еволюція терміна *когнітивний*: маючи базове значення «пізнавальний», він усе більше набуває значень «внутрішній», «ментальний», «інтеріоризований»¹. Можна твердити, що семантико-когнітивний підхід з його параметрами дії «від культури до свідомості» є продовженням лінгвокультурологічного з його параметрами «від мови до культури». Ці параметри об'єднані в когнітивно-дискурсивному напрямі, квінтесенцією якого є те, що «кожне явище може вважатися адекватно описаним і роз'ясненим тільки в тому випадку, якщо воно розглянуте на перехресті когніції і комунікації»².

Хоча зміст поняття «концепт» досить помітно варіює в різних напрямках когнітивної лінгвістики (крім названих, існують ще лінгво-логіко-філософський, психолінгвістичний, лінгвопсихологічний напрями³, межі між якими, звичайно, умовні) та в дослідженнях деяких учених, можна виділити спільні погляди на природу цього утворення: концепт є основною одиницею свідомості; його зміст репрезентується в семантиці мовних знаків, хоча вербальна репрезентація апіорі є обмеженою: як глобальна одиниця мисленнєвої діяльності концепт має

¹ Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопр. когнитив. лингвистики. — 2004. — № 1. — С. 9.

² Там же. — С. 16.

³ Іващенко В. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології). — К., 2006. — С. 7–47.

і невербалізовану частину змісту; упорядкована сукупність ментальних одиниць, що відтворюють пізнану суб'єктом дійсність, тобто синтез концептів, формує концептосферу; зафіксована в системних значеннях слів інформація про позамовний світ є одним із шляхів проникнення в концептосферу народу, а беручи до уваги й стереотипи його свідомості, — у когнітивну картину світу⁴; будучи вмістищем культурного знання, концепт слугує одиницею культури.

Що ж до стратифікації концепту, яку розуміємо як внутрішню структурну організацію компонентів, що формують його зміст, то поширеною в лінгвоконцептології є думка про трикомпонентну структуру концепту: «образ, певне інформаційно-поняттєве ядро і деякі додаткові ознаки»⁵. Якраз оці «деякі додаткові ознаки» є найбільш дискусійними і зумовлюють ряд питань, пов'язаних із проблемою стратифікації концепту, а саме: які існують принципи структурування концепту; які компоненти формують структуру концепту у двоєдиній іпостасі — як психоментального утворення і як одиниці культури; як пов'язана стратифікація концепту зі структурою комунікативної особистості; як взаємодіє слово (політичний термін) і концепт; які причини вербальної лакунності концепту?

Концепт структурують за двома принципами — польовим і рівневим (ієрархічним). Польова модель охоплює образ (перцептивний і когнітивний), інформаційний зміст (мінімум когнітивних ядерних ознак, що ідентифікують денотат концепту), інтерпретаційне поле, що об'єднує різні ділянки периферійних когнітивних ознак: оцінну, енциклопедичну, регулятивну, соціально-культурну та пареміологічну зони⁶.

Оскільки формування концепту здійснюється передусім через індивідуальну діяльність людини, зокрема комунікативну, природно розглядати структуру концепту в органічному зв'язку зі структурою комунікативної особистості. У сучасній теорії комунікації комунікативна особистість трактується не лише як окремий мовець, але й як певний, культурно зумовлений тип комуніканта. Послугуючись трирівневою моделлю мовної особистості Ю. Караулова⁷, у моделі комунікативної особистості також можна виділити три рівні: прагматико-мотиваційний (охоплює наміри, мотиви), когнітивний (його одиницями є поняття, що формують «картину світу» як результат когніції, пізнання, позамовної дійсності), вербально-семантичний (вербальний досвід комуніканта, комунікативна компетенція). Кожному рівню, на нашу думку, відповідає певний структурний компонент: образ, поняття, аксіологічний складник. Впадає в око певна структурна подібність польової та рівневої моделей концепту. Така синхронність зумовлена іманентним розвитком концепту, типологічно схожим структуруванням знань у свідомості людини. У мовленнєвому акті вербалізується лише комунікативно релевантна частина цього дискретного утворення, яка, певна річ, не вичерпує всього його змісту. Адже значна частина концепту (і, можливо, більша) залишається за «вербальним кадром».

⁴ Карасик В. И., Стернин И. А. «Антология концептов» как попытка создания лингвоконцептологической энциклопедии // Лингвоконцептология. — Воронеж, 2008. — Вып. 1. — С. 33.

⁵ Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. — М., 2007. — С. 105; Колесов В. В. Язык и ментальность. — СПб., 2004. — С. 19–20; Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода // Науч. тр. Центроконцепта. — Архангельск, 1977. — Вып. 1. — С. 16–18.

⁶ Там же. — С. 106–114.

⁷ Караулов Ю. Н. «Четыре кита» современной лингвистики, или о предпосылках включения «языковой личности» в объект науки о языке : От содержания науки к её истории // Соотношение частнонаучных методов и методологии в филологической науке. — М., 1984. — С. 68.

Відсутність вербалізації стосується передусім образу — репрезентанта мотиваційного рівня. Цей рівень є опорним і визначальним у структурі комунікативної особистості. Його значущість пов'язана з тим компонентом у психічній структурі особистості, у якому ніби зосереджений досвід соціуму і який при народженні через структури мозку передається індивіду, регулюючи його життєву поведінку. В аналітичній психології К.-Г. Юнга цей компонент кваліфікується як колективне несвідоме⁸. За Юнгом, зміст колективного несвідомого не набувається в індивідуальному досвіді — він існує в *душі* уже від народження у вигляді архетипів, які успадковуються від предків⁹. З цим положенням юнгіанської концепції перегукується висловлена дещо раніше (1898) теза І. Франка про «ті сугестії... в яких чоловік вбирає в себе здобутки многотисячлітньої культурної праці всього людського роду»¹⁰. При цьому кожен індивід є носієм колективного несвідомого через свою належність до певної культури.

У контексті певної культури архетипи наповнюються етнокультурним змістом і виявляються в образах. Будучи завжди чуттєвим за своєю формою, образ як психічне явище може бути за змістом як чуттєвим, так і мисленнєвим (когнітивним). Таким він постає і в структурі концепту. У перцептивному образі відображено ті ознаки, що сформовані з допомогою відчуттів (зорових, слухових, нюхових, смакових, дотикових та ін.). Найбільш поширеними й інформативними є зорові образи. Когнітивний образ формується тими ознаками, що породжені метафоричним осмисленням предмета або явища (так званою когнітивною чи концептуальною метафорою¹¹). Когнітивний образ «прив'язує» абстрактний концепт до матеріальної навколишньої дійсності, яка часто в давньому народному світосприйманні набувала анімістичних ознак. Цьому сприяла анімістична віра предків, що сповідувала культ одухотвореної природи. Він і став, зауважує В. Жайворонок, основою первісного світогляду, релігійного за своїм характером¹². Для давнього народного світосприймання — «душею й тілом» — органічним було злиття духовного й матеріального. Це підтверджує формування змісту абстрактних концептів внутрішнього світу людини, до яких належить, наприклад, концепт «душа». Прикметною ознакою українського концепту «душа» є його концептуалізація через асоціативний потенціал метафори *собор*: у соборі можна *звіряти душу*, *відвести душу*, *душею чути*. Оскільки душа — це Боже створіння, то застерігають «не кривити душею», оберігати її від спокуси (про грішників кажуть: *Продав чортів душу*, *Душа в нього рогата*¹³, звідки і лайливі вирази: *проклята (чортова, ірродова та ін.) душа*). Коли, за християнськими уявленнями, душа відділялася від тіла, людина *віддавала Богові душу*. Душа — це ті духовні цінності, які людина оберігає (за крилатим висловом О. Гончара, «собори наших душ») і заради чого жертвує (*віддавати душу (життя)*, *положити душу (життя)*, *душею наложити*)¹⁴. Такий когнітивний образ дає підстави говорити про складні психічні процеси, які відбуваються на домовному рівні і є імпульсом для зародження так званої архетипної семантики. Наявність архетипної семантики, яку еманують когнітивні чи чуттєво-наочні образи, підтверджують типові асоціації: народні збори — *віче*, дзвін (дзвеніння) — *церк-*

⁸ Див.: Психологічна енциклопедія / Автор-упоряд. Степанов О. М. — К., 2006. — С. 275.

⁹ Там же. — С. 397.

¹⁰ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1991. — Т. 31. — С. 61.

¹¹ Пименова М. В. Душа и дух: особенности концептуализации. — Кемерово, 2004. — С. 14.

¹² Жайворонок В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. — К., 2006. — С. 3.

¹³ Там же. — С. 209.

¹⁴ Словник української мови : В 11 т. — К., 1971. — Т. 2. — С. 445–447.

ва, національно-визвольні змагання — *козак, кобзар — Т. Шевченко*. Вони є своєрідним ключем до етнокультурної ідентифікації. Показовими у цьому контексті є філософські роздуми І. Ільїна: «Ми встановили, що національність людини визначається не довільно, а укладом її інстинктів і її творчого акту, укладом її безсвідомого і, більш за все, укладом її безсвідомої духовності. Покажи мені, як ти віруєш і молишся, як виявляються в тебе доброта, геройство, почуття честі й обов'язку; як ти співаєш, танцюєш і читаєш вірші; хто твої улюблені вожді, генії і пророки, — скажи мені все це, а я скажу тобі, якої нації ти син; і все це залежить не від твого свідомого вибору, а від духовного укладу твого несвідомого»¹⁵. Так чи інакше, у психічному житті людини колективне несвідоме існує поряд зі свідомістю, воно живить її. Ідеться про вплив так званого механізму каузальної атрибуції на поведінку комунікативної особистості у стереотипних ситуаціях, її уявлення про дійсність. Не маючи достатньо інформації про людину, один комунікант намагається розкодувати поведінку іншого комуніканта шляхом приписування йому певних намірів, мотивів, думок і почувань — того, що є серцевиною національного менталітету. Звідси випливає, що спосіб поведінки, зокрема комунікативної, визначається передусім укладом колективного несвідомого. Така теза певною мірою полемізує з досить логічним твердженням, що «менталітет формується під впливом економічних умов, політичних змін, соціально-політичних процесів, природних явищ, контактів з іншими етнічними групами і т. д.»¹⁶, у якому недооцінюється вплив архетипів на формування внутрішнього стану комунікативної особистості. На думку українського філософа Ю. Вассіяна, розрив між ланками тріади, які формують національний менталітет — спосіб почування, мислення і дій, — призводив в історичному вимірі до поразок українства: «Не думаємо так, як почуваємо, і не хочемо так, як думаємо, — ось форма українського душевного неладу, що його причиною є саме згадана посередність почуття, що створила сприймально-індивідуальний людський тип, який нездатний перемогти власну безвладність динамікою волі як способом чинного життя»¹⁷. Тому важливо, щоб структура концепту попри її нежорсткий характер мала стійку основу. Адже саме на ранніх етапах етногенезу закладаються ті знання, які формують центральну зону культури (або культурне ядро), що залишається незмінною протягом усього історичного буття народу¹⁸. Якраз ця зона (внутрішній образ «нас») забезпечує цілісність когнітивних стереотипів народу, а на особистісному рівні (образ «себе») — бути своїм для своїх.

Найбільш структурованою частиною концепту є поняття. Воно сигналізує про еволюцію концепту від образного компонента до власне мисленнєвого (раціонально-логічного). Поняттєвий складник концепту є основою значення слова. Поняття охоплює той мінімум когнітивних ознак, що є найважливішими, базовими для концептуалізації денотата на логіко-раціональному рівні. Цей інформаційний мінімум ознак конститує ядро значення слова (сигніфікат), навколо якого формуються його прагматична (конотативна) і периферійна частини. Адже людина, пізнаючи певний предмет чи явище, водночас передає своє став-

¹⁵ Ильин И. А. Путь духовного обновления // Путь к очевидности. — М., 1993. — № 1. — С. 237.

¹⁶ Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. — М., 2007. — С. 60.

¹⁷ Див.: Баган О. Філософ-воїн // День. — 2008. — 10 жовт. — С. 8.

¹⁸ Уфимцева М. В. Власть и авторитет в языковом сознании русских // Русское слово в русском мире. 2005 / Под ред. Ю. Н. Караулова, О. В. Евтушенко, И. В. Ружницкого. — М., 2006. — С. 238.

лення до них. Семи лексичного значення є носіями тих ознак, що формують зміст концепту в межах мовної картини світу. Маючи спільну когнітивну природу, значення і концепт є продуктами діяльності різних видів свідомості — відповідно мовної і ментально-мовної, тобто частини й цілого.

Для поняття, що втілюється у значенні слова вербально-логічними засобами, не характерне етновне варіювання. Звідси виникає питання: якщо поняття — результат логічного мислення, а концепт — ще й лінгвокреативного, це лінгвокультурний феномен узагалі, то чи можна в лінгвокультурному аспекті говорити про поняття, що позначаються термінами?

Сучасні мовознавці звертають увагу, що основною тенденцією в розвитку мови науки, семантичний каркас якої формують терміни, є втрата «жорсткості», «строгості логіки» і набуття «м'якості». Це дає підстави характеризувати мову науки як явище поліморфне¹⁹. Поліморфність мови науки можна пояснити різними чинниками: відходом від характерного для неї панлогізму, іманентної герметичності, суперечливості і мінливості наукового простору, виникненням інтегральних дисциплін тощо. Поліморфність мови науки виявляється, зокрема, в її тяжінні до загальнонародної мови, лексичні одиниці якої є субстратом терміна, у процесах термінізації / детермінізації тощо. Така зрошеність дає підстави вважати, що межа між науковим і побутовим поняттями є умовною, оскільки «у свідомості людини немає двох світів — світу строгих, глибоких наукових понять і поверхових, бідних понять про речі, достатніх для їх розмежування. Наука, звичайно, висуває підвищені вимоги до значення своїх термінів, але принципової різниці між науковим і побутовим поняттями не повинно бути»²⁰. В усякому разі, спільний сигніфікат, що об'єднує загальноповсякденне слово і термін на логіко-раціональному рівні, сприяє синкретизму їх змістових структур. Тому суперечливим видається прагнення розкрити природу терміна на основі чи то дескриптивного, чи логічного (нормативного) підходів. В основі першого, дескриптивного, підходу — часто цитована думка Г. О. Винокура, що в ролі терміна може виступати будь-яке слово, яким би тривіальним воно не було, і що терміни — це не особливі слова, а тільки слова в особливій функції²¹. Згідно з логічним (нормативним) підходом, терміни розглядалися як особливі слова чи слова з особливим (термінологічним) значенням, для яких були «сконструйовані» цілі системи вимог, яким нібито повинні відповідати «справжні терміни»: однозначність терміна, лаконічність, точна співвіднесеність з поняттям, відсутність синонімії, омонімії і т. д.»²². Зазначені нормативні вимоги «спрацьовували», якщо термін розглядався у сфері фіксації — у статичній терміносистемі. Звідси випливало, що поза певною термінологією (термінологічним полем) «слово втрачає свою характеристику терміна»²³. Так чи інакше, названі нормативні вимоги створили підґрунтя для упорядкування і стандартизації термінології, її свідомого регулювання, результатом чого стали свого часу державні, галузеві й міжнародні стандарти і терміни, їх визначення, збірники рекомендованих термінів, десятки термінологічних словників, багато з яких, як відомо, виконували нормативну функцію.

¹⁹ Нализов В. В. Вероятностная модель языка. — М., 1974. — С. 102.

²⁰ Никитин М. Ф. Основы лингвистической теории значения. — М., 1988. — С. 44.

²¹ Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Тр. Моск. ин-та истории, философии и литературы. — 1939. — Т. 4. — С. 5.

²² Головин Б. М., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. — М., 1987. — С. 5.

²³ Реформатский А. А. Что такое термин и терминология. — М., 1969. — С. 51.

Однак абсолютизація принципу уніфікації термінів виявляє закладену в ньому суперечність: якщо використання цього принципу було закономірним і необхідним у технічній термінології, то його застосування, наприклад, у політичній сфері з її різними системами цінностей та ідеологій означало б штучно препарувати політичну культуру на догоду жорстко-однозначному лінійному детермінізму. Інакше кажучи: якщо *комп'ютер* і в Африці *комп'ютер*, то семантизація, наприклад, політичних термінів (політонімів) *державна, нація, свобода, диктатура, демократія* та ін., їх розуміння є нетотожними не те що в різних етноспільнотах, але й у межах єдиної мовної спільноти (між різними політичними партіями, соціальними групами, індивідами). Тому ми є свідками поступового переходу від світоглядно моністичної, спрощеної, лінійної політичної картини світу, породженої монопольним пануванням офіційної ідеології, до менш зраціоналізованої, плюралістично суперечливої і водночас реалістичнішої картини світу. Мовною реакцією на оцінку політичних реалій є виникнення у значенні політоніма поряд із сигніфікативним (логічним) компонентом супровідного конотативного варіативного компонента. Адже характерною рисою свідомості людини є здатність не лише осмислювати пізнані предмети чи явища, а й оцінювати їх відповідно до системи цінностей. Саме на інтерпретаційному, ймовірністному характері значення наголошують лінгвокогнітологи, які вбачають у ньому відображення не стільки об'єктивних ознак предмета, скільки тих властивостей, які важливі з погляду того чи іншого етносу²⁴. Тут виявляється одна із семантичних універсаль, коли слова різних мов, що позначають один і той самий денотат, збігаються за сигніфікативним компонентом, але різняться за конотативним. Цього не позбавлені навіть слова-інтернаціоналізми, багато з яких належить до розряду «хибних друзів перекладача» через певні розбіжності в їхньому значенні, що є причиною неточностей і викривлень під час перекладу²⁵. Ще однією мовною реакцією на неоднорідну оцінку політичних реалій є розширення дослідницької парадигми — від мовоцентричної (лінгвістики іманентної, «в самій собі і для себе») до антропоцентричної. За таким розширенням постає потреба розмежовувати два типи значень: 1) лексикографічне, яке зафіксоване у словнику згідно з принципом редукціонізму (мінімуму ознак, включених у дефініцію), і 2) психолінгвістичне (психологічно реальне), у якому сфокусовано той обсяг ядерних і периферійних семантичних ознак, що їх актуалізує окремо взяте слово у свідомості мовців²⁶. Звичайно, психолінгвістичне значення значно ширше і глибше, ніж його лексикографічний варіант. Разом вони співвідносять з концептом як комунікативно релевантна частина і психоментальне ціле.

Розмежування значень на лексикографічне і психолінгвістичне ґрунтується на ідеї О. О. Потебні про «ближче» значення слова, загальновідоме, спільне для всіх мовців, і «далше» значення, особистісне, яке охоплює, зокрема, емоційно-оцінні ознаки. Прихильники потебнянської традиції в сучасній семасіології мовному (лексикографічному) значенню протиставляють зміст слова — величину ситуативну і контекстуально зумовлену. При цьому відбулася корекція в погляді на відношення між значенням і смислом: якщо цей зв'язок донедавна здебільшого розглядався тільки в одному напрямку — від значення до смислу (значення в системі мови і його реалізація в мовленні), то А. В. Бондарко слушно

²⁴ Вежбицкая А. Семантика грамматики.— М., 1992.— С. 5; Bartmiski J. Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji // Konotacja.— Lublin, 1993.— S. 170.

²⁵ Вережгагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура.— М., 1976.— С. 6.

²⁶ Попова З. Д., Стернин И. А. Знач. праця.— С. 94–97.

загострює увагу на здатності цих одиниць «до взаємних переходів, до перекодування»²⁷ — індивідуального в соціальне, на ґрунті якого знову проростає індивідуальне. У такій моделі взаємопереходів неважко побачити генетичні відношення між цими корелятивними категоріями, де генетично первинним буде смисл як вияв певного, варіативного ставлення до дійсності, а мовне значення — як вторинне, узагальнене, інваріантне відображення предмета чи явища. На думку дослідників, у структурі змісту варто розмежовувати два вияви: об'єктивно-суспільний і суб'єктивно-особистісний²⁸. Об'єктивно-суспільний смисл визначається тією спільною семантикою слова, що усвідомлюється всім етномовним колективом, репрезентантом якого виступає комунікативна особистість. Тому за своїм характером він узуальний. Суб'єктивно-особистісний смисл визначається ставленням індивіда до усвідомлюваних предметів дійсності крізь призму індивідуальної концептосфери. Будучи залежним від рівня культури, життєвого досвіду індивіда, він має okazіональний характер. Звичайно, така стратифікація змісту умовна, тому що межі між об'єктивно-суспільним і суб'єктивно-особистісним розмиті через дифузність і водночас органічність відношень між концептуальною сферою спільноти й індивідуальною концептосферою. Така взаємодія надає слову синергетичної властивості, коли воно стає засобом не лише пізнання світу, а й, за словами О. О. Потебні, «засобом розуміння самого себе. Розуміти себе можна різною мірою; чого я в собі не помічаю, те для мене не існує і звичайно не може бути виражене мною у слові. Тому ніхто не має права вкладати в мову народу того, чого сам народ у своїй мові не знаходить»²⁹. Звідси випливає, що народ (людина) «омовлює» те, що вважає для себе світоглядно, а відтак — комунікативно значущим.

Когнітивно-комунікативна діяльність мовця не може не зазнавати етнокультурного впливу, бути соціально відстороненою — вона завжди більшою чи меншою мірою аксіологічна, навіть коли позірно аполітична. Будучи культурно, соціально детермінованою, ця діяльність є джерелом для виникнення у значенні, наприклад, терміна-політоніма додаткових конотацій — лінгвокультурних смислів. Вони актуалізуються у психологічному значенні і поглиблюють зміст концепту. Національно-культурна маркованість конотацій як у лексикографічному, так і в психолінгвістичному значеннях є будівельним матеріалом для утворення у структурі концепту ще одного компонента — аксіологічного. Саме аксіологічний компонент з лінгвокультурологічного погляду є стрижневим в «омовленій» частині концепту.

Але яким би концептуально глибоким, проникливим і всебічним не було дослідження живих комунікативних процесів (дискурсу) у зв'язку з культурою (матеріальною, соціальною) народу, лінгвокультурологія може проникнути в концептосферу народу настільки, наскільки вона є вербально вираженою. Але ж, як відомо, значна частина концепту може й не мати об'єктивації мовними засобами. Якщо комунікацію порівняти з айсбергом, то «омовлена» частина концепту видається лише верхньою і, можливо, не найвагомішою його частиною. Іноді невидима частина айсберга може бути важливішою для взаєморозуміння (або відіграє важливішу роль у його порушенні), ніж вербальна³⁰. Більше того, вербальна комунікація (зовнішнє, діалогічне мовлення) може бути засобом комунікативної мімікрії мовця, підтверджуючи таким чином відому максиму

²⁷ Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. — Ленинград, 1978. — С. 39.

²⁸ Алефуренко Н. Спорные проблемы семантики. — М., 2005. — С. 80.

²⁹ Потебня А. А. Мысль и язык. — К., 1993. — С. 102.

³⁰ Кашкин В. Б. Основы теории коммуникации. — М., 2007. — 247 с.

Талейрана: «Мова дана людині, щоб приховувати свої думки». «Свої думки» людина розкриває у внутрішньому мовленні, формами якого служать потік свідомості, внутрішній монолог, автодіалог, внутрішня реакція. Як вважають психологи, внутрішнє мовлення виникло на порівняно високому рівні еволюції людини як результат її природного бажання пізнати світ і себе у світі. У внутрішньому мовленні виявляється автентичність *буття* людини, яке в екзистенційному вимірі не те саме, що *життя*: «Буття й життя не збігаються. Моє життя завжди буде здаватися мені нетотожним з тим, яке я ношу всередині себе, і яке є справжнім, хоча зовнішні реальності гальмують та вилучають його»³¹. Показово, що в екзистенційно-гуманістичній філософії розмежовують зовнішні для людини знання, і ті, які становлять її внутрішнє єство³² (найособистіші, які умовно назовемо внутрішніми). Внутрішні знання — це те, у чому людина дорівнює сама собі, своїй іманентній сутності, досягає гармонії, зливаючись із своїм «Я».

Внутрішні знання є тим невидимим комунікативним містком, на якому адресант і адресат можуть сходитися або розходитися — залежно від їх світоглядної спорідненості чи віддаленості. Річ у тім, що в процесі внутрішньої еволюції людини істинні знання перетворюються на переконання, якими людина дорожить і керується в повсякденній когнітивно-комунікативній діяльності. На відміну від інформації, ці знання не можна купити, продати, взяти чи вкрати. Світоглядна суголосність є необхідною умовою досягнення між комунікантами консенсуальної взаємодії з допомогою слів. Тому в концепції комунікації Умберто Матурані феномен комунікації залежить не від того, що передається, а від того, що відбувається в адресаті. Відтак нікого не можна переконати раціональним шляхом у тому, у що він до цього сам — у неусвідомленій формі — «не вірив»³³. Ніби продовжуючи цю думку, основоположник діалогічної філософії мови М. М. Бахтін підкреслює: «Ми, насправді, ніколи не вимовляємо слова і не чуємо слова, а чуємо істину чи неправду, добре чи зле...»³⁴.

Досліджуючи особливості «омовлення» концепту, варто зазначити, що причини його неадекватної вербалізації (за Л. Костенко, «слово — прізвисько думки..., а найчастіше — її псевдонім»³⁵) чи відсутності вербалізації є не лише, як часто вважають, «суто комунікативними (комунікативна релевантність концепту)»³⁶. Скажімо, виявом імпліцитної поведінки комунікативної особистості може бути свідоме мовчання, точніше, красномовне мовчання. Розмежовуючи категорії *казання* і *мовлення* у своїй філософії мови, М. Гайдеггер зауважує: «Казання і мовлення — це не одне й те ж. Хтось може говорити, говорить без утаву, і все це ні про що не каже. А хтось мовчить, він не говорить, і в немовленні може сказати багато чого»³⁷. Категорію «немовленого» М. Гайдеггер розглядає з позицій екзистенціалізму — невідривно від категорій «адоративного» (втаємниченого) і «увіреного»: «Немовлене — це не лише те, що позбавлене озвучування, а й неказане, ще не показане, те, що ще не сягнуло з'яви. Те, що взагалі му- сить зоставатися немовленим, затримується у неказаному, як непоказувальне

³¹ Марсель Г. Homo viator. — К., 1999. — С. 315–316.

³² Там же. — С. 6.

³³ Матурана У. Биология познания // Язык и интеллект. — М., 1995. — С. 98.

³⁴ Див.: Кашкин В. Б. Основы теории коммуникации. — М., 2007. — С. 11–12.

³⁵ Костенко Л. Відмикаю світанок скрипичним ключем // Вибране. — К., 1989. — С. 8.

³⁶ Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная семасиология и лингвоконцептология // Лингвоконцептология. — Воронеж, 2008. — Вып. 1. — С. 5.

³⁷ Гайдеггер М. Дорогою до мови / Пер. з нім. В. Кам'яця. — Л., 2007. — С. 113.

перебуває у прихованому,— це таємниця. Увірене мовить як присуд у сенсі наданого, мовлення якого навіть не потребує озвучення»³⁸.

Сучасні екзистенціалісти в особі Г. Марселя говорять про реабілітацію поняття, якому «після найретельнішого аналізу» дають назву «потойбіччя»³⁹. Воно передбачає вихід за межі повсякденності, на трансцендентний рівень. Цей рівень дає відчутти, що існує щось таке втаємничене, імпліцитне, що неможливо досягнути розумом, а лише дотиком серця в сакральному значенні цього слова (пригадаймо літургійне: «вгору піднімімо серця»). Виразні екзистенціалістські мотиви звучать у Франковому: «...Знання предавне відчутти треба, серцем зрозуміть. Що темне для ума, для серця ясне й явне...»⁴⁰. Екзистенціалістська межа проведена: там, де закінчується влада розуму, там починається влада духу, серця. Тому будь-якої мови можна навчитися більшою чи меншою мірою — досягнути концепти важче, бо вони не тільки мисляться, але й переживаються. А це потребує активізації не лише розуму, а й духу, внутрішнього голосу.

Згідно з філософією екзистенціалізму, предтечею якого можна вважати Григорія Сковороду, центральним ядром людського «Я» є дух (духовне). Завдяки духові людина відчуває себе і як конкретна неповторна особистість, і як духовна істота. Звичайно, дух як трансцендентний вимір екзистенції не підлягає ні теоретичній, ні практичній об'єктивації, а відтак — пізнанню. Через це йому важко розраховувати на «прописку» у структурі концепту. Однак якщо відійти від «україн вузької спеціалізації, секуляризації, “прив’язування” тільки до інтелекту, і практично повної відірваності від інших способів досягнення світу (інтуїтивного, підсвідомого, містичного)»⁴¹, стане зрозуміло, що йдеться зовсім не про пошук чорної кішки в темній кімнаті. У своїй структурній еволюції концепт приречений на вербальну лакунність, що виявляється на трансцендентному рівні буття людини. Тут людська ідентичність комунікативної особистості набуває цілісності і водночас втаємниченості, що дозволяє називати завершальний компонент структури концепту адоративним (втаємниченим). Він пов’язує комунікативну особистість з вищими смислами буття, лежить за порогом свідомості (це «увірене», за М. Гайдеггером) і не підлягає вербальному декодуванню. Тому можна маніпулювати свідомістю, але не можна маніпулювати духом.

За змістовим наповненням концепту, цілісністю його структури можна судити про рівень психоментальної самореалізації комунікативної особистості. Неврахування чи недооцінка якогось із компонентів редукує структуру концепту, збіднює буття комунікативної особистості.

Проведена вище стратифікація концепту відбиває тенденцію, коли, за спостереженнями В. Манакіна, «у сучасних лінгвістичних дослідженнях, а втім, як і в інших галузях знань, спостерігається повільне й обережне просування до поєднання в одному фокусі власне наукових, філософських і релігійних уявлень про світ і людину»⁴². На думку одного з провідних українських кібернетиків Ю. Белова, «ми стоїмо перед синтезом гуманітарних наук, природничих наук і

³⁸ Там же.

³⁹ Марсель Г. Зазнач. праця.— С. 12.

⁴⁰ Франко І. «Якби ти знав, як много важить слово...» // Франко І. Зібрання творів : У 50 т.— К., 1976.— Т. 3.— С. 172–173.

⁴¹ Бацевич Ф. Божественно-людська природа мови в концепції Олександра Потебні // Зап. наук. тов-ва ім. Шевченка.— Л., 1997.— Т. 224.— С. 297–303.

⁴² Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология.— К., 2004.— С. 24.

релігії, перед синтезом метафізики й культури. Адже інакше феномен людини збагнути неможливо»⁴³.

Таким чином, концепт постає цілісним психоментальним утворенням, що має складну (чотирикомпонентну) рівневу будову. Його структуру формують образний, поняттєвий, аксіологічний та адоративний компоненти, які співвідносяться з відповідними рівнями комунікативної особистості: мотиваційним, когнітивним, вербально-семантичним та трансцендентним. Це дає підстави говорити про взаємодію і взаємовплив концепту і комунікативної особистості, зокрема через їх духовне обрамлення. Адже *духовне* є основою концепту на домовному рівні — у сфері колективного несвідомого; *духовне* є і еволюційним піком концепту на надмовному трансцендентному рівні, де сягає вершини особистості (за «вершинною психологією» Л. С. Виготського). Важко уявити, яка частина концепту набула вербального втілення, а яка залишилась за межами семантичного простору мови.

(Дрогобич)

Y. P. YAREMKO

THE STRATIFICATION OF THE CONCEPT

The article examines the stratification of the concept in connection with the structure of the communicative personality. The peculiarities of the concept verbalization and the reasons of its absence are made clear.

Key words: concept, a structural component, verbalization, levels of the communicative personality.

---

⁴³ Див.: Стріха М. Університетська наука в Україні: спроба діагнозу // Сучасність.— 2007.— № 7.— С. 133–137.

ДО ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИЧНОЇ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглянуто сучасні тенденції літературної норми української мови. На основі аналізу мови сучасної преси, інших стилів літературної мови узагальнено основні напрямки лексичних змін.

Ключові слова: лексична норма, варіантність, синонімія словотворення.

Норма є об'єднувальним і зміцнювальним елементом складної структури літературної мови на всіх етапах її розвитку. Тому основною її ознакою є стабільність, яка спирається на традицію.

У періоди суспільних зрушень, на які особливо реагує лексична система мови, консерватизм літературної норми стає поняттям відносним. Починають діяти вимоги «гнучкої стабільності», визначені ще Празьким лінгвістичним гуртком¹. Особливо активізується *лексична варіантність*, тобто функціональне вживання різних виявів тієї самої сутності, видозміни того слова, що за будь-яких модифікацій залишається самим собою. Але, як вважає більшість лінгвістів (М. Жовтобрюх, С. Єрмоленко, О. Тараненко, К. Сербенська, Л. Струганець, В. Костомаров, К. Горбачевич та ін.)², явище варіантності є природним і невід'ємним атрибутом будь-якої літературної мови, рушієм розвитку її словотвірної системи. Хронологічно обмежена варіантність слова — це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови, зміни мовних смаків. Тому варіанти слова маркуються насамперед за часовою шкалою (зникає — з'являється), потім з погляду критеріїв норми (нормативні — ненормативні) і лише після цього — із соціального і стилісового боку. Явище варіантності зумовлює відкритість і гнучкість, смислове і формальне взаємопроникнення мовних елементів, неоднозначність способів вираження лексичного і граматичного значення. Проблема мовної норми і варіантності була об'єктом лінгвістичних досліджень ще з кінця

---

¹ Матезиус В. О необходимости стабильности литературного языка // Пражский лингвистический кружок. — М., 1987. — С. 381.

² Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кін. XIX — поч. XX ст.). — К., 1970. — С. 3; Українська мова. Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej. — Opole, 1999. — С. 227; Тараненко О. О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство. — 2006. — № 2–3. — С. 55; Сербенська О. А. Мова української преси: стан вивчення, проблеми, завдання // Зб. праць Наук.-дослід. центру періодики. — Л., 1993. — Вип. 1. — С. 192; Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст. — Тернопіль, 2002. — С. 12; Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи (из наблюдений над речевой практикой масс-медиа). — М., 1994. — С. 21; Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. — Ленинград, 1978. — С. 6.

XIX ст. З того часу і поширилася думка про варіантність як надлишковість у парадигматиці мовної системи. Пор. у О. О. Потебні: «Мова зовсім не є таким цілим, в якому немає нічого надлишкового»³.

У період 20–30 рр. XX ст. проблему варіантності широко досліджують українські лінгвісти (праці О. Курило, М. Сулими, М. Гладкого, А. Кримського, І. Огієнка та ін.). Вони розцінюють надлишок у парадигматиці мовної системи як наслідок мовної еволюції, контакту літературної мови і діалектизмів, впливу різноманітних інтралінгвальних чинників. Підкреслюється і стилістичне навантаження варіантних форм лексичних одиниць: «...найменша фонетична зміна повинна надавати вислову нового відтінку»,— стверджує О. Курило⁴.

У 60-ті рр. в українській мовно-літературній практиці виникла дискусія про шляхи відбору лексичних варіантів та їх кодифікації (статті на сторінках газети «Літературна Україна», журналу «Україна» та інших видань Б. Антоненка-Давидовича, М. Пилинського, М. Гурійчука, О. Пономаріва, Є. Кирилюка, Г. Кочура). «Укладачам словників рекомендується добре знати основні лексичні, синтаксичні та фразеологічні норми, вміти розрізнити, що в тому чи іншому тексті є природне, органічне даній мові, а що штучно скальковане»⁵.

Динаміка літературної норми виразно простежується на матеріалі сучасної преси, оскільки інформаційний простір розширюється, і критерієм утвердження літературної норми в сучасному комунікативному просторі виступає мовна практика. Мова преси засвідчує паралельне вживання варіантів, їх розподібнення або зникання.

З погляду мовної норми найбільш репрезентативними є морфологічні суфіксальні варіанти, які виникають унаслідок широкого використання внутрішніх мовних ресурсів, залучення потенціалу словотвірних афіксів.

Функціонування дієприкметників на **-уч-ий (-юч-ий)** — дискусійна проблема останніх десятиліть — була об'єктом аналізу мовознавців ще XIX ст. Ця лексико-граматична категорія досі має різні визначення, кваліфікації й оцінки. Такі форми виникли в системі української мови ще в XIII–XIV ст. Помітне їх уживання в книжній писемній, а потім і в літературній українській мові (мові класиків української літератури, періодиці кінця XIX ст.)⁶. А. Ю. Кримський ще в 1905 р. твердив про невідворотний процес зникання таких штучних форм і про повну їх загибель⁷. О. Синявський називав їх колишніми і такими, що вже зникли⁸. Надлишковими форми на **-уч-ий (-юч-ий)** вважала і О. Курило⁹. Як неоднозначний і складний кваліфікують їх статус у мові сучасні дослідники: «Складність полягає, зокрема, в тому, що ці дієприкметники є незаперечним фактом мови, але в багатьох випадках штучність, книжність їх досить виразна. Крім того, суттєвим фактором є те, що в ряді дієприкметників на **-чий** створюється немилозвучне нагромадження глухих шиплячих **ш** плюс **ч**, повторення **ч** тощо»¹⁰.

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— М. ; Ленинград, 1841.— Т. 4.— С. 142.

⁴ Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю.— К., 1928.— С. 5.

⁵ Антоненко-Давидович Б. Спільно сіяти, спільно полоти // Літ. Україна.— 1965.— 5 берез.— С. 3.

⁶ Жовтобрюх М. А. Зазнач. праця.— С. 93.

⁷ Кримський А. Про нашу літературну мову // Літ.-наук. вісн.— Л., 1901.— Річник 4. Т. 16.— С. 40.

⁸ Синявський О. Норми української літературної мови.— К., 1931.— С. 83.

⁹ Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю.— К., 1928.— С. 12.

¹⁰ Морфологічна будова сучасної української мови.— К., 1975.— С. 175.

Існують у мові і власне українські продуктивні засоби словотворення. Це можна простежити у функціонуванні словотвірних варіантів *протестуючий* — *протестний*. *Протестуючий* (варіант закріплений літературною нормою 70–80-х рр.¹¹) сучасна літературна норма не рекомендує як штучний дублет. Останніми десятиліттями замість нього активно вживається варіант *протестний*. Останній утворено за допомогою поширеного в українському словотворі суфікса -н-: «Наше сьогодні не може обходитись без *протестного* електорату, який є невід’ємним складником демократичного розвитку суспільства» (УМ¹², 2008, 22 квіт.). Проте не в усіх контекстах можлива названа заміна. Варіант *протестуючий* — це дієприкметникова форма, що передає вихідне конкретне дієслівне значення і має традицію вживання в літературній мові: «До стін будинку УР (українського радіо. — Т. К.) на Хрещатику, 26 не прийшло жодної живої *протестуючої* душі» (ЛУ, 2008, 13 берез.).

Форми на -уч-ий (-юч-ий) утримуються часто через відсутність іншого словотвірного варіанта з тим самим лексичним значенням, напр.: *лікуючий лікар* (це значення можемо передати лише підрядною конструкцією: *лікар, який лікує*), *діючий завод* (немає відповідника), напр.: «Не можу не запитати про спиртзаводи. Важко зрозуміти, чому при тій кількості спирту, яку виробляє область, ми маємо єдиний *діючий* горілчаний завод?» (УМ, 2008, 24 квіт.). Функціональна активність зазначеного дієприкметника зумовлена існуванням у мові потенційно можливих спільнокоренових синонімічних прикметників з відмінними значеннями: *діяльний* — «той, який виявляє енергію, силу, завзяття, сповнений активної діяльності», пор. *діяльна людина*, *діяльний комітет*. Іншу лексичну сполучуваність мають прикметники *дійовий* і *дієвий* — «здатний робити вплив на що-небудь» (СУМ, II, 302) — *дієві заходи*, *дійова особа*.

На периферію мовного вжитку відходить дієприкметник *інтегруючий*, про що свідчать поодинокі приклади на зразок: «При цьому під час визначення пріоритетів акцент слід робити не на розвиток платформ, а на створення *інтегруючих* систем у галузі зв’язку, розвідки, систем уповільнення із максимальним розширенням технологічної участі української сторони» (ДТ, 2008, 8–14 берез.).

Таким чином, можна констатувати тотожність семантики слів *інтегруючий* та *інтегровувальний*. Прикметник *інтегровувальний* входить у літературну норму через мову ЗМІ і називає явища, які «самі інтегрують, діють як об’єднувальні чинники»: «*Інтегровувальна* система передбачає ... обприскування не всього поля, а тільки його країв, зменшення доз отрутохімікатів і їх чергування на одних і тих самих площах» (ДТ, 2008, 8–14 берез.). Зауважимо, що сучасними лексикографічними виданнями це слово не кодифіковане, не має традиції вживання в літературній мові. Проте його словотвірна модель відповідає законам української мови, мовна практика засвідчує народження в ньому дещо відмінного лексичного значення, що свідчить про розширення синонімічного ряду, розвиток мови.

Віддієслівний прикметник *інтегрований*, утворений за допомогою продуктивного в українській мові суфікса -н-, має значення: «комплексний; той, що ґрунтується на об’єднанні», тобто той, якого інтегрували, який зазнав дії інтегрування, пор. *об’єднаний*, *об’єднувальний*. Помітне розширення лексичної сполучуваності слова: *інтегрована система управління*, *інтегрований метод*, *інтегроване навчання*, *інтегроване управління*, *інтегрований підсумок*, *інтегро-*

¹¹ Див.: Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980 (далі — СУМ).

¹² Тут і далі застосовуємо такі скорочення періодичних видань: УМ — «Україна молода», ЛУ — «Літературна Україна», ГУ — «Голос України», ДТ — «Дзеркало тижня».

ваний антиінфляційний пакет. Такі вислови поширені в мові сучасної преси: «Систематологія — наука про складні системи — свідчить, що в разі розпаду чи дезінтеграції системи найбільш живучими системами є ті, що меншою мірою були інтегровані в цілісну систему і мали відносно автономний характер» (ДТ, 2008, 8 берез.). Віддієслівний прикметник *інтегрований* частково проникає і в мову художньої літератури: «Останнє відкриття, — *інтегрований* підсумок якого здійснила ЕОМ кілька годин тому, хоч він [Юрій] теоретично й був готовий до нього, потрясло й збентежило» (Ю. Бердник).

Аналіз мови газет засвідчує вживання спільнокореневих поняттєвих синонімів до слова *інтегрований* — відіменникових прикметників *інтегративний*, *інтеграційний*. Усі вони є засобами вираження особливостей загального поняття, тобто передають різні додаткові смислові відтінки.

Як засвідчують лексикографічні видання, слова *інтегративний*, *інтеграційний* не завжди диференціювались, тобто функціонували як варіанти. Лексичне значення, закріплене за словом *інтеграційний* «той, що стосується інтеграції, об'єднувальний», наявне і в слові *інтегративний*, пор.: *інтеграційний процес* і *інтегративний процес*, *інтеграційна роль* і *інтегративна роль*. Наприклад: «Нейтральний статус у принципі не відповідає сучасним світовим *інтеграційним процесам* і курсу України на входження у світове європейське співтовариство» (УМ, 1997, 18 лип.); «*Інтегративні процеси* Європи й Америки знаходять своє поширення і в країнах пострадянського простору» (ЛУ, 1998, 18 верес.).

Інтегративний (фіксується в словниках 90-х рр ХХ ст.) дедалі частіше позначає «суцільний, цілісний предмет або явище»: *інтегративна свідомість*, *інтегративна функція*, *інтегративна інформація*, *інтегративно-синтетичні тенденції*. Наприклад: «До головних цінностей ідеології консерватизму відносять *інтегративну свідомість* і традиційну мораль як основу збереження нації» (УМ, 2004, 19 квіт.); «... в умовах науково-технічної революції *інтегративно-синтетичні* тенденції в пізнанні світу реалізуються з особливою силою і виразністю» (ГУ, 2008, 21 верес.).

На прикладі спільнокореневих слів *інтегративний*, *інтеграційний*, *інтегрований*, *інтегрувальний* можна спостерігати розподібнення словотвірних варіантів, зміну їхнього мовного статусу. На цьому етапі розвитку літературної мови їх можна кваліфікувати як *поняттєві синоніми*, відтінки значення яких перебувають у тісному зв'язку з характером лексичної сполучуваності. Слово *інтегруючий* у цьому словотвірному ряді виявляється надлишковим.

На периферії мовного вжитку перебувають також дієприкметники *управляючий*, *тепловиділяючий*, натомість активізуються закріплені літературною нормою варіанти *керуючий* (також форма на *-юч-ий*), *теплопровідний*. Це свідчить про неможливість зникнення у цей період розвитку літературної мови форм на *-уч-ий* (*-юч-ий*), з одного боку, і про пошуки власне українських засобів вираження — з другого. Ці процеси виразно простежуються на матеріалі мови ЗМІ: «Проте, на думку *керуючого* партнера компанії Astapov Lanyers (Київ) А. Астапова, тепер у компанії немає юридичних шансів оскаржити дії ДКЦПФР, оскільки претензії до реєстратора занадто серйозні» (ДТ, 2008, 8–14 берез.), «Після відкриття комплексу відбулася прес-конференція директора Чорнобильської АЕС Ігоря Грамоткіна, на якій він повідомив про вивантаження останньої *тепловидільної* збірки активної зони третього енергоблоку ЧАЕС» (УМ, 2008, 24 квіт.).

Екстралінгвальні чинники у 50–80-ті роки ХХ ст. сприяли поширенню не лише форм дієприкметника на *-уч-ий (-юч-ий)*, а й на *-ущ-ий* (непродуктивна модель прикметникового словотворення). Ці тенденції відбилися в мові публіцистики, знайшли поширення і в художньому стилі. Однак не вийшли з ужитку і форми *-альк-, -лив-*, пор. у О. Гончара: «Коли він [Росовський] читав, то дивна річ, текст набирив у його вустах якогось мовби додаткового *значливого* змісту» («Берег любові»). У автора було право вибору, адже обидва варіанти — *значливий* і *значущий* були кодифіковані, але часто перемагало природне відчуття мови. Це й сприяє швидкому й безболісному поверненню слів, утворених за допомогою внутрішніх ресурсів мовної системи.

Поява нових реалій життя — це водночас пошук нових та активізація традиційних засобів вираження лексем і словотвірних моделей. Зокрема, сучасні різновиди побутової техніки, її елементи вимагають кодифікації потенційно можливих дієприкметників: *вбудовуваний* (у СУМі є лише *вбудований*), *вмонтовуваний* (у СУМі є лише *вмонтований*), *занурюваний* (у СУМі є лише *занурений*) та ін. Формант *-овуван-* чітко передає значення незакінченої дії: *вбудовувана* (*вмонтовувана*) *мікрохвильова піч*, *вбудовувана* (*вмонтовувана*) *поверхня плити*, *вбудовуваний* (*вмонтовуваний*) *холодильник*. Наприклад: «У магазинах мережі “Фокстрот” можна придбати пральні машини, газові та електричні плити, холодильники, *вбудовувані* холодильники з *вбудованою* морозильною камерою» (УМ, 2008, 1 листоп.). Такі дієприкметники можуть утворюватися лише від дієслів із значенням дії з акцентуванням її результату, неозначена форма яких визначена доконаним і недоконаним видом. Наприклад: *спростувати* → *спростований*, *спростовувати* → *спростовуваний*; *застосувати* → *застосований*, *застосовувати* → *застосовуваний*, *випробувати* → *випробуваний*, *випробовувати* → *випробовуваний* (усі ці форми зафіксовані в СУМі).

Дієприкметників із семантикою незавершеної дії в СУМі є всього шість¹³, але нові реалії сьогодення сприяють значному розширенню цього ряду. Їх функціональна активність зумовлена ще й тим, що вона спрямована на заповнення «ніш», поки що не освоєних номінативним фондом української мови, а не на заміну вже наявного в мові¹⁴.

У 90-ті роки ХХ ст. помітно активізувалися прикметники із суфіксом *-ов-*: *аеропортовий* (пор. *аеропортний*), *оперовий* (пор. *оперний*), *полюсовий* (пор. *полюсний*). Цих форм немає у Словнику української мови, їх не фіксує і «Словарь украинского языка» Б. Грінченка (К., 1907–1909). Проте деякі з них вжито у творах українських класиків, наприклад: «Пливли згадки про модних тенорів і баритонів, сопрано і контральто, критики модних опер і *оперових* будинків, вирази ентузіазму до голосів і для співацьких гонорарів» (М. Грушевський). Слово *оперовий* набуло статусу нормативного прикметника, оскільки кодифіковане сучасними орфографічними словниками¹⁵.

Зважаючи на багатозначність формантів *-ов-*, *-н-* у граматичній структурі прикметників, можна вважати потенційно нормативними й інші відсубстантивні прикметники із суфіксом *-ов-*: *аеропортовий*, *виставковий*, а також прикметники, які в СУМі мають ремарки *рідковживане* або *застаріле*: *парадовий* (пор. *парадний*), *смоловий* (пор. *смолистий*), *гранітовий* (пор. *гранітний*). Це слова з

¹³ Див.: Інверсійний словник української мови. — К., 1985. — С. 327.

¹⁴ Тараненко О. О. Нормативні тенденції в сучасній українській мові і явище варіантності // Українська термінологія і сучасність : 36. наук. праць. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 33.

¹⁵ Див., напр.: Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики. — К. ; Ірпінь, 2003. — С. 673.

абсолютно нейтральною книжною семантикою, яку до 80–90-х рр. ХХ ст. ще передавав суфікс **-ов-**. Високий ступінь функціональної активності суфікса **-ов-** / **-ев-**, характерний для мови науки, виробництва, як засвідчують О. К. Безпояско і К. Г. Городенська, поступово згасає, і словотвірні моделі, у складі яких він наявний, набувають загального літературного вжитку¹⁶.

Мовна кодифікація розглянутих лексичних одиниць є лише питанням часу. Адже відомо, що її основними підставами є: 1) мовний узус (загальне і регулярне використання, відтворення певного способу вираження); 2) відповідність цього мовного вираження можливостям системи літературної мови (з урахуванням її історичних змін); 3) суспільне визнання і схвалення наявного мовного узусу. Входження в літературну норму нових словотвірних варіантів, синонімів, активізація потенційних граматичних, стилістичних ресурсів свідчать про життя і постійний розвиток мови.

T. A. KOTS

ON THE PROBLEM OF LEXICAL NORM

The thesis presents an analysis of contemporary tendencies of the literary norm Ukrainian language. Special attention is paid to the language of contemporary newspapers. The main trends of lexical changes have been generalised.

Key words: lexical norm, variation, synonymy of word-building.

¹⁶ Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови.— К., 1987.— С. 147.

ПРАКТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ КОРЕЙСЬКИХ ІМЕН УКРАЇНСЬКОЮ МООВОЮ: ПОРІВНЯННЯ, ПРОБЛЕМИ І ПРОПОЗИЦІЇ

У статті запропоновано систему транскрипції корейських імен, що ґрунтується на їхньому написанні і, відповідно, вимові в Південній Кореї. Висвітлено проблеми, які існують сьогодні в транскрипції корейських імен, і подано пропозиції щодо їхнього розв'язання.

Ключові слова: транскрипція, корейська мова, кирилиця.

Проблема передавання корейських імен кирилицею існує вже багато років. І якщо корейсти Росії ще за радянських часів почали вивчати її приблизно з 50-х років ХХ ст., то в Україні цій проблемі уваги майже не приділяли, адже корейстика як самостійна наука тут нараховує лише близько 20 років. Оскільки проблеми відтворення корейських назв російською та українською мовами багато в чому подібні, доцільно коротко спинитися на результатах роботи російських учених у цій галузі.

Російська практична транскрипція була розроблена Л. Р. Концевичем на основі наукової транскрипції, запропонованої А. А. Холодовичем у середині 1950-х років. Сьогодні в Росії існують дві школи транскрибування: московська та пітерська. Вони багато в чому подібні, головне ж «яблуко незгоди» — передавання на письмі одзвінченого (чи маємо писати *Пак Мі-Джі* чи *Пак Мі-Чжі*?).

Можна багато сперечатися про те, наскільки досконалою є система А. А. Холодовича. Адже це система транскрибування з елементами транслітерації, що робить її не зовсім зручною як для тих, хто зовсім не знайомий з корейською мовою і кому необхідно передати звучання слова якомога ближче до оригіналу (наприклад, для туристів), так і для вчених-корейстів, для яких важливо знати, як саме писалося слово корейською мовою. Проте важливо, що росіяни прийняли більш-менш уніфіковану систему написання корейських імен¹, у той час як в Україні такої системи не існує зовсім; у кращому випадку ми знову ж таки звертаємося до системи А. А. Холодовича.

Проте навіть у російській мові система написання корейських імен та назв до кінця не усталена. Це засвідчують і нормативні документи, що стосуються перекладу. Наприклад, у 2004 р. у Росії Спілкою російських перекладачів було ви-

---

¹ На жаль, не всі ознайомлені з цією системою, що приводить до досить різного написання одного й того самого імені. В основному це стосується журналістів, які передають корейські імена за власним розсудом, замість того щоб звернутися до розробленої системи транскрипції чи до науковця-корейста.

дано «Письмовий переклад — рекомендації перекладачу та замовнику». Цей документ був розроблений на основі досвіду російських перекладачів, ГОСТів, посібників і методичних рекомендацій відомчих цільових програм та системи перекладів торгово-промислових палат тощо. Стосовно перекладів з корейської мови у рекомендації зазначається: «Японські, корейські, в'єтнамські, індонезійські, бірманські прізвища та імена пишуть окремо і з великої літери в кожній частині, наприклад: *Хо Ши Мін, У Тан*»².

Якщо про відтворення японських та китайських власних назв детальніше говориться в додатку № 5 цієї рекомендації, то пояснення щодо перекладу з корейської обмежуються наведеною вище цитатою. Отже, на відміну від, скажімо, китаїстики, ні в Росії, ні тим більше в Україні, корейисти ще не розробили усталеної системи передавання імен та прізвищ.

Для того щоб певною мірою систематизувати написання корейських імен українською мовою, розглянемо методи передавання імен з мови оригіналу мовою перекладу та основні проблеми, які виникають при цьому.

Правильне відтворення звучання іноземних слів українською мовою є важливим завданням у сфері налагодження комунікації. Завдяки цьому ми можемо впізнавати імена людей, назви міст, організацій тощо. Існує кілька методів передавання імен з мови оригіналу мовою перекладу.

1. Переклад: ім'я, що часто зустрічається, замінюється на його стійкий еквівалент у мові перекладу.

2. Транскрипція³: слово мови оригіналу передається літерами мови перекладу якомога точніше до звучання цього слова в мові оригіналу.

3. Транслітерація: власні назви передаються засобами графічної системи мови перекладу таким чином, щоб якомога точніше відобразити їх у графічній системі мови оригіналу.

На жаль, жодний з трьох зазначених методів не дозволяє досягти повної адекватності при відтворенні імен (у нашому випадку — з корейських українською мовою). Тому слід обрати варіант, який би найкраще задовольняв потреби користувача мови перекладу.

Метод перекладу при передаванні імен може використовуватися дуже обмежено, адже для його широкого використання база взаємозамінюваних імен повинна бути надзвичайно розвиненою і постійно поповнюватися. У випадку корейської та української мов таким методом можемо перекладати, мабуть, лише імена релігійних діячів та імена, що зустрічаються в релігійних книгах. Наприклад: *보세* — *Мойсей* (а не *Мосе*), *디오테* — *Тимофій* (а не *Діоде*), *야고* — *Яков* (або *Іаков*, але не *Іго*), *요한* — *Іван* (*Іоанн*, але не *Йохан*), *부처* (불타) — *Будда* (а не *Бучо* чи *Бультха*), *공자* — *Конфуцій* (а не *Гонджя*), *요한 바오로 2 세* — *Папа Римський Іван Павло II* (а не *Йохан Паоло II*). Звичайно, у споріднених мовах, наприклад російській та українській, метод перекладу при передаванні імен використовується набагато частіше, адже в цьому випадку імена хоч і відмінні за формою, однак більшість із них має спільне лінгвістичне походження.

Отже, оскільки метод перекладу при відтворенні корейських імен українською мовою широкого застосування не має, слід вирішити, який варіант до-

² Непослідовність у написанні корейських імен спостерігається і тут. Хоч у цьому документі рекомендується писати всі частини імен окремо, більшість учених-корейців у Росії дотримується їх написання разом. Текст рекомендацій узято з офіційного сайту Спільки перекладачів Росії: <http://www.translators-union.ru/community/recommendation/>

³ Тут і далі вживаємо термін *транскрипція* у значенні «практична транскрипція».

цільніше використовувати: транскрипцію чи транслітерацію. Для цього маємо чітко визначити, для кого призначений цей переклад: для широкого загалу чи для вузького кола науковців.

Слід зауважити, що для неспеціалістів метод транскрипції набагато зручніший, адже для них найважливіше саме звукова близькість імені до мови оригіналу, а метод транслітерації не дозволяє орієнтуватися на фонетичний образ конкретної мови. Сьогодні як в українській, так і в російській мовах метод транскрипції використовується найчастіше, проте на практиці не є упорядкованим і часто перемежується елементами фонетичної транскрипції або транслітерації.

На цю особливість лінгвісти звернули увагу ще в першій половині ХХ ст. Так, Л. В. Щерба, один з авторів теорії фонем, зазначав, що норма відтворення іношомовних слів «безповоротно вирішила питання на користь вимови», але «не без певних невеликих реверансів у бік написання»⁴. Саме це спостерігаємо і в транскрипції Холодовича-Концевича. Так, у статті «Російська та латинська системи транскрипції корейських слів та власних назв»⁵, Л. Р. Концевич зауважує, що в російській практичній транскрипції «іноді написання -нъ- (на позначення корейської букви ㅇ. — О. Щ.) дозволяється і перед голосними а, о, у, ы, э для відтворення вигляду корейського слова на письмі». Проте людині, яка не володіє корейською мовою, необов'язково знати, як саме пишеться певне корейське слово. Крім того, оскільки система Холодовича-Концевича — це все таки переважно практична транскрипція, а не транслітерація, правильно відтворити за нею корейське написання дуже складно.

В українській мові функцію російського твердого знака виконує апостроф. За правилами українського правопису апостроф уживається лише перед я, ю, є, ї (коли попередній приголосний вимовляється твердо), отже, вживати його перед іншими голосними буде неправильно апріорі⁶. На нашу думку, вживання апострофа після н у корейських іменах взагалі не є актуальним питанням. Комбінація н та я, ю, є, ї, за якої вимагається тверда вимова приголосного, трапляється в корейських словах лише на стику складів. Тому при транскрибуванні в усіх словах, крім імен, у таких випадках вживатимемо апостроф, напр.: 분야 — пун'я, 금용 — ким'юн тощо. Проте, відповідно до запропонованої нами системи, пишемо корейські імена через дефіс. У такому випадку апостроф стає непотрібним, адже твердість н перед йотованими досягається за допомогою дефіса: 박성운 — Пак Сон-Юн, 김상양 — Кім Сан-Ян тощо.

У згаданій статті Л. Р. Концевич пропонує передавати сильні (подвійні) корейські приголосні ㅈ, ㅊ, ㅌ, ㅍ (але при цьому чомусь забуває про ㅊ) російськими кк, тт, пп та чч незалежно від їхнього місця у слові. Тобто, скажімо, слово ㅈ (паккат) пропонується писати з подвоєним к (ккот), так само як і ㅊ (паккат). На нашу думку, це правило слід переглянути при укладанні української практичної транскрипції. Адже, за нечисленними винятками⁷, для української мови не характерне вживання подвоєних приголосних на початку слова. Тому пропонуємо передавати подвійні корейські приголосні таким чином:

⁴ Щерба Л. В. Транскрипция иностранных слов и собственных имен и фамилий // Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. — Ленинград, 1958. — Т. 1. — С. 153.

⁵ Концевич Л. Р. Русская и латинская системы транскрипции корейских слов и имён собственных (// <http://www.rauk.ru/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=44>).

⁶ Тут говоримо лише про практичну транскрипцію. Автор не заперечує можливості вживання апострофа в інших випадках, скажімо, коли треба передати слово на письмі.

⁷ На початку слова в українській мові можуть уживатися подвоєні в та з (внаслідок збігу: ввалити, ввечері, ззовні, ззду), с (ссати, ссавці) та л у слові ллс.

а) подвоєними українськими відповідниками в середині слова: *비싸다* — *пiссада*, *기쁨* — *кiппим* тощо; б) однією буквою-відповідником на початку слова: *빵* — *пан*, *cocktail* — *коктейі* тощо.

На користь передавання подвоєння корейських приголосних на початку слова одним українським відповідником говорить і той факт, що українські приголосні **к, п, с, т, ч** за своєю вимовою сильніші за корейські **ㄱ, ㅂ, ㅅ, ㄷ, ㅊ**. Це видно і з корейської транскрипції українських слів: *так* — *딱*, *сумка* — *썩까* тощо. У корейських іменах подвоєння зустрічається вкрай рідко. Оскільки імена пишемо через дефіс, а прізвища окремо, вживаємо тут неподвоєні приголосні, напр.: *이택순* — *Лі Ток-Сун*, *김택배* — *Кім Ток-Бе* тощо.

В українській транскрипції пропонуємо передавати корейське **ㅅ** перед **ㅣ** та йотованими голосними літерою **ш**, оскільки це точніше передає звучання слова в оригіналі. За правилами російської транскрипції прийнято передавати цю літеру російським **с**. На думку Л. Р. Концевич написання **sh**, яке самі корейці досить часто використовують при романізації, виникло під впливом японської латиниці ромадзі. Можливо, російський учений наполягає на вживанні **с** замість **ш** також і тому, що в російській мові буквосполучення **ши** читається як [шы], що не відповідає звуковому образу корейського слова. В українській мові такої проблеми не існує, тому пишемо *Шін Бом-Сун* (*신범순*), *Кім Шін-Іль* (*김신일*) тощо.

Звернімо також увагу на передавання **ㅈ** перед **ㅅ**. У російській транскрипції існують два варіанти написання: **рх** та **льх**. Вважаємо, що другий варіант краще передає звучання цих приголосних при збігу в мові оригіналу. На межі складів **ㅈ** перед **ㅅ** значно послаблюється, іноді майже повністю зникаючи, у той час як **ㅅ** набуває звучання, яке можна описати як середнє між українським [л] та [р]. Проте слід зазначити, що зміни у вимові **ㅈ** та **ㅅ** відбуваються різною мірою, залежно від голосного, який стоїть після **ㅈ**, та від особливостей вимови кожного окремого носія мови. Так, у слові *발효* [**ㅈ**] майже зникає, а [**ㅅ**] наближається до [р], у результаті чого слово може вимовлятися майже як *парьо*. Проте, скажімо, в імені *김일환* [**ㅈ**] послаблюється значно менше, тому вимова наближається до *Кім Іль-Хван* (а не *І-Ран*). Зазначимо також, що хоч **ㅅ** за звучанням у деяких випадках наближається до **р**, багатударний дрижачий український [г] істотно відрізняється від корейського **ㅅ**: латерального [л, ʌ, l] або одноударного [г] (залежно від позиції). У той же час пом'якшений альвеолярний латеральний апроксимант [ɹ] існує як в українській, так і в корейській мовах. Тому кореець набагато краще зрозуміє про кого саме йдеться, якщо ми скажемо *Пак Шіль-Хва*, а не *Пак Ші-Ра*. До того ж для збереження благозвучності імені при використанні другого варіанта порушується будова складу (пишемо *Ші-Ра* замість *Шір-А*, *І-Ран* замість *Ір-Ан*). Оскільки ми говоримо про транскрипцію, а не про транслітерацію, і збереження написання корейського слова для нас є другим, слід усе-таки, по можливості, зберігати будову складу, тим більше що з цим завданням прекрасно справляється буквосполучення **льх**. Дуже рідко, як, наприклад, у слові *설화* вимова збігу **ㅈ** та **ㅅ** безсумнівно ближча до **р**, ніж до **льх** (*сора* — *сольхва*). Проте, беручи до уваги, що таких випадків усе таки менше, і заміна **р** на звукосполучення **льх** тут не спричиняє труднощів при спілкуванні, компромісним, на нашу думку, буде використання **льх**. Отже, враховуючи наведені аргументи, пропонуємо писати *пальхьо* (*발효*), *Кім Іль-Хван* (*김일환*), *сольхва* (*설화*), *Пак Шіль-Хва* (*박설화*) тощо.

На відміну від транскрипції, де важливо якомога точніше передати звучання слова, завдання транслітерації — передати письмову форму слів мови оригіна-

лу. Цей метод потрібний в основному тим, хто професійно займається певною мовою. Використання транслітерації доцільне при укладанні каталогів бібліотек, у бібліографіях, спеціалізованих виданнях, наукових статтях тощо, оскільки вона дає однозначну відповідність і забезпечує точність. Позаяк транслітерація — це механічне передавання тексту й окремих слів, записаних однією графічною системою, засобами іншої графічної системи при другорядній ролі звукової точності (тобто передавання однієї писемності літерами іншої), то найкращою буде транслітерація, яка при потребі дозволяє легко повернутися до оригінальної системи письма. Звичайно, необхідно виробити певну схему, узгодити, які літери української мови відповідатимуть корейським. Наприклад, у ЗМІ або на візитках писатимемо *Рю Ль-Хван* (류일환) та *Лі Йон-Хі* (이영희), а в бібліографії ті самі імена передаватимуться як *Лю Іл-Хван* та *І Йонь-Хой*⁸.

Отже, як бачимо, слід укласти дві системи передавання корейських слів (у тому числі й корейських імен) українською мовою. Транскрипція потрібна широкому колу користувачів, а транслітерація — спеціалістам для уникнення плутанини й уточнення, про кого і про що саме йдеться у вузьконаукових текстах тощо.

Розглядаючи питання відтворення корейських імен українською мовою, стикаємося з цілою низкою проблем.

По-перше, це неусталеність систем транскрипції та транслітерації корейської мови латиницею. Візьмемо, наприклад, ім'я відомої корейської фігуристки 김연아⁹, яке англійською мовою чомусь переклали як *Yu-na Kim* (або *Yuna Kim*). Отже, російські й українські журналісти, які, звичайно, не знають, як звучить ім'я спортсменки в оригіналі, у своїх статтях і репортажах у більшості випадків пишуть про фігуристку Юну¹⁰ Кім. Однак якщо це ім'я знову передати корейською, отримаємо 김연아 (або ж 김윤아), що є зовсім іншим іменем.

Не можна не зазначити тут зміни в послідовності подання імені та прізвища. У корейській мові прізвище завжди стоїть перед іменем. Такий порядок властивий і українській мові (в офіційних документах прізвище завжди передує імені), хоч у розмовній можна вживати спочатку ім'я, а потім прізвище. Оскільки в англійській мові прийнято називати спочатку ім'я, а потім прізвище, більшість англомовних журналістів, пишучи ім'я фігуристки, дотримуються англомовної традиції, а їхні українські та російські колеги, не роздумуючи, просто передають його кирилицею. У результаті отримуємо *Юна Кім* при тому, що всім відомі корейський літературний герой *Хон Гільдон* та північнокорейський політик *Кім Ір Сен*¹¹. Таким чином, у людини, не знайомої з корейською мовою, може виникнути питання, яка саме частина є іменем, а яка прізвищем.

Сьогодні в Кореї існує шість систем передавання корейських слів латиницею: 1) транскрипція Маккюна-Рейшауера, створена в 1930 р.; 2) система Рамстедта, яку було використано у виданні «한국어 문법 A Korean Grammar» 1939 р.; 3) варіант Товариства корейської мови (조선어학회안), опублікований у січні 1941 р.; 4) Йельська система, або система Мартіна; 5) система, запропонована

⁸ Таблиці транскрипції і транслітерації, запропоновані автором, будуть опубліковані найближчим часом.

⁹ На нашу думку, це ім'я слід було передати як *Кім Йон-А*.

¹⁰ У ЗМІ зустрічаються варіанти *Юна*, *Ю-на*, *Ю-На* та *Ю На*, з яких варіант *Юна* — найпоширеніший.

¹¹ Ім'я *Гільдон* тут пишемо разом, бо саме в такому написанні воно подається в російськомовних літературних перекладах (рос. *Гильдон*). Ім'я *Ір Сен* пишемо окремо, бо саме так воно частіше за все подається в ЗМІ. Ці два приклади ще раз підтверджують необхідність єдиної усталеної системи написання корейських імен.

корейським Міністерством освіти, яку було визнано офіційною в 1984 р.; б) система, що ґрунтується на принципах транслітерації¹², запропонована Міністерством культури та туризму в липні 2000 р., яка на сьогодні є офіційною в Кореї.

Проте в багатьох випадках самі корейці не дотримуються зазначених систем або одночасно використовують кілька з них. У результаті маємо *Guk Hoon Chung*'a (정국훈), *Seun-Jin Jung*'a (성승진) та *DaeWha Jeoung*'a (정대화). Як бачимо, одне й те саме корейське прізвище 정 в англійському варіанті передається трьома різними способами, через що важко зрозуміти, маються на увазі однакові прізвища, чи різні. До того ж стає неможливим відрізнити прізвища 정 та 정, які часто в англійському варіанті передаються однаково: *Chung*. У першому з трьох імен фонема / ㅈ / в першому і другому складах імені чомусь передається по-різному — *Guk Hoon*. У той же час ㅈ в першому складі імені та ㅈ у прізвищі передаються однаково — англійською літерою *u* (*Guk Hoon Chung*, 정국훈). В усіх трьох прикладах імена написані за різними правилами (окремо, через дефіс та разом). Отже, й самі корейці досі по-різному передають латиницею свої імена, іноді за принципами, які неможливо пояснити, через що правильно передати кирилицею латинізоване корейське ім'я дуже складно.

Слід зазначити, що різні системи використання латинської графіки існують не лише в корейській мові. Порівняймо, наприклад, кунрей-сікі (ISO 3602), ніхон-сікі (ISO 3602 Strict) та систему Хепберна — в японській мові; ISO 9 бібліотеки конгресу Сполучених Штатів, ГОСТ 16876–71 АН СРСР — у російській мові тощо.

Проте, на нашу думку, сьогодні на практиці латинізація корейської мови є однією з найнепослідовніших.

Друга проблема полягає в тому, що при транскрибуванні виникають труднощі, пов'язані з позначенням звуків, відсутніх у мові перекладу. Це приводить до того, що при розробці систем транскрипції доводиться шукати приблизну відповідність звуків однієї мови звукам іншої, через що зникає така важлива фонетична інформація, як палаталізація, довжина тощо. Наприклад, корейські звуки [п, ㅍ]¹³ (буква ㅍ та [п] (буква ㅍ)) передаємо в українській мові літерою *п* [п], звуки [о, ㅓ, ㅗ] (буква ㅗ та [о, ㅓ, ㅗ] (буква ㅗ)) — літерою *о*, а українські [л] та [р] корейською літерою ㄹ. Оскільки відповідних корейських звуків в українській та російській мовах не існує, виникають суперечки та різні варіанти транскрипції. Наприклад, згаданий звук [п] (ㅍ) передається або як *п*, або як *нг*, пор.: ріка *Ханган* (한강), але містер *Канг* (강), хоч за принципами практичної транскрипції правильним було б написання *Кан*. Отже, абсолютно точно передати звучання однієї мови звуками іншої неможливо, тому завданням транскрипції є досягнення не тотожності, а якомога більшої подібності, наближеності звучання.

Третя проблема пов'язана з відсутністю взаємодозначної відповідності при транскрипції слова з мови оригіналу на мову перекладу і навпаки. Тобто, якщо слово транскрибувати іншою мовою, а потім знову транскрибувати його мо-

¹² Ця система часто зазнає критики саме за те, що ґрунтується на принципах транслітерації. Хоч за нею корейці можуть майже безпомилково відновити корейське написання слова, для всіх інших прочитати таким чином слово дуже важко. Наприклад, український турист навряд чи здогадається, що *Yeouido* насправді звучить приблизно як *Йої-до*.

¹³ Тут і далі подаємо фонетичне позначення корейських звуків відповідно до міжнародного фонетичного алфавіту та таблиці відповідності корейських звуків міжнародному фонетичному алфавіту, прийнятої Міністерством освіти Кореї 1986 р.

вою оригіналу, отримаємо слово, яке відрізнятиметься від початкового варіанта. Це спричинено втратою певних фонетичних особливостей при транскрибуванні. Наприклад, транскрипція корейського 의자 матиме вигляд *ийджся*, а 이시경 — *Лі Со-Джьон*. Проте не виключено, що при зворотній транскрипції *ийджся* може перетворитися на 의자, а *Лі Со-Джьон* — на 리소켄.

Ще більше проблем виникає, коли доводиться транскрибувати слово, вже транскрибоване іншою мовою, а потім знову передавати його мовою оригіналу. Такі випадки непоодинокі, адже більшість корейців, приїжджаючи в Україну, мають візитки англійською мовою, на яких ім'я транскрибовано (або транслітеровано) в більшості випадків досить довільно. В основному так само довільно ці імена транскрибуються потім українською мовою, внаслідок чого маємо такі неприпустимі варіанти, як: 정태성 → *Jung Tai-Sung* → *Джунг Тай-Сунг* → 준호 파이 순호 (?). На жаль, повністю уникнути таких випадків навряд чи вдасться, але зменшити їх кількість можливо, якщо звертатися при потребі до спеціалістів-корейців або звертатися з наведеною в цій статті таблицею корейських прізвищ.

Четверта проблема, якої не можемо не торкнутися, це конфлікт між історичною традицією та існуючими сьогодні правилами транскрипції. Деякі корейські імена були транскрибовані українською мовою досить давно і закріпилися в ній у такому вигляді. В основному це імена відомих людей, політичних діячів: *Кім Ір-Сен*, *Кім Сен-Ір* тощо. Ці імена протягом багатьох років відомі українцям саме в такому вигляді, тому замінювати їх аналогами, що відповідають правилам сучасної транскрипції (*Кім Іль-Сон*, *Кім Сон-Іль*), недоцільно. Проте інші імена варто транскрибувати за сучасними правилами, напр.: 김일남 — *Кім Іль-Нам* (а не *Кім Ір-Нам*), 최성규 — *Чхве Сон-Гю* (а не *Цой Сен-Гю*) тощо. Натомість пропонуємо не змінювати імена, відтворення яких українською мовою закріплене традицією. На нашу думку, їх орфографію слід узгодити із сучасними правилами написання корейських імен. Це не вплине на їх упізнавання, але допоможе уникнути непорозумінь і помилок при написанні.

Звичайно, запропоновані правила передавання корейських імен українською мовою стосуються лише оригінальних корейських імен, а не видозмінених прізвищ «горьо сарам» — корейців, які свого часу іммігрували в Росію чи колишній Радянський Союз (Цой (최), Кагай (가), Шек (석) тощо).

Як свідчать наведені вище приклади, ми наполягаємо на написанні корейських особових імен через дефіс. Корейські імена складаються з прізвища й імені, яке в свою чергу має один, дуже рідко — два склади (менше 0,1 %). Прізвище завжди стоїть перед іменем. Особові імена складаються з двох, рідко з одного, ще рідше — з трьох складів. Кожний склад прізвища та імені відповідає одному корейському ієрогліфу¹⁴, напр.: 손호찬 (孫昊贊, *Сон Хо-Чхян*) — «той, кому допомагає небо»; 김일남 (金一男, *Кім Іль-Нам*¹⁵) — «один син» тощо. Прізвищ у

¹⁴ Останнім часом зустрічаються імена, які не мають ієрогліфічних відповідників (아름, 예남, 조, 은 тощо), але їх порівняно небагато. Вперше вони з'явилися в 1966 р., коли проводилася кампанія «Пишаймося гарним ім'ям!» (고운 이름 자랑하기), а найбільшої популярності набули в 1980-х роках. Проте імена без ієрогліфічного відповідника часто спричиняють незручності при оформленні документів, реєстрації тощо. Це, поряд з історичною традицією, стримує широке використання власне корейських імен.

¹⁵ Тут подаємо значення тільки особових імен. Ці значення є приблизними, оскільки одні й ті самі ієрогліфи можуть тлумачитися по-різному. Наприклад, *Іль-Нам* може означати «один син», «єдиний син», «перший син» тощо. Значення імен, що подаються, — лише один з кількох можливих варіантів.

Кореї небагато: за результатами перепису 2000 р. їх нараховувалося 286. З них 45 % припадає на три найпоширеніші прізвища: *Кім*, *Лі* та *Пак*.

Особових імен може бути необмежена кількість, адже для їх створення можна використовувати практично будь-який ієрогліф та різні їх комбінації. Візьмемо, наприклад, ієрогліф 美 (아름디을 미), який можна тлумачити як «красивий», «прекрасний», «чудовий». Він в основному використовується в жіночих іменах¹⁶, напр.: 김미숙 (金美淑, *Кім Мі-Сук*) — «красива і цнотлива», 김미선 (金美宣, *Кім Мі-Сон*) — «та, що дарує людям красу», 김효미 (金孝美, *Кім Хьо-Мі*) — «красива і шаноблива до батьків».

Як бачимо, кожна частина імені має окреме значення, яке змінюється або доповнюється при поєднанні з іншим складом. Цим корейські імена відрізняються від українських та багатьох інших, що є першим аргументом проти написання корейських імен разом. Адже ми не можемо розбити українське ім'я на склади, додати інший склад і отримати нове ім'я, яке матиме унікальне значення. Українське *Сергій*, рос. *Елена*, англ. *Anthony*, фр. *Veronique* тощо як за етимологією, так і за співвідношенням «структура — значення» істотно відрізняються від корейських імен. На користь написання корейських імен поскладово свідчить і те, що це відображає складовий характер корейського алфавіту — хангиля.

У російськомовних джерелах, особливо в ЗМІ, часто можна зустріти написання, коли прізвище і всі склади імені пишуться окремо. На наш погляд, таке написання грубо порушує структуру корейського імені і призводить до помилок і непорозумінь. Хоч кожний ієрогліф у складі корейського імені має своє власне значення, називати людину лише одним складом її особового імені неможливо¹⁷. Наприклад, ми не можемо назвати *Ль-Нам(а)* лише *Ль* або лише *Нам*: ці дві частини взаємопов'язані. На жаль, український правопис 2007 р. подає написання корейських імен окремо¹⁸. Таке написання є калькою з російського варіанта, на нашу думку, досить спірного. Зрозуміло, що корезнавство в Україні — наука молода, і спеціалістів небагато. Це має як негативні, так і позитивні сторони, адже дає можливість розробити адекватні правила транскрипції корейської мови до того, як неправильні варіанти встигнуть закріпитися у вжитку. Написання корейських імен окремо також призводить до помилок. Одним із найпоширеніших прикладів, який наводять також і російські корейсти, є ім'я Генерального секретаря ООН *Бана Гі-Муна*. При окремому написанні *Бан Гі Мун* другий склад імені *Мун* часто приймають за прізвище цього дипломата. У результаті в ЗМІ зустрічаємо такі абсурдні варіанти, як *П. Г. Мун*, *П. Мун*, *Гі Мун*, *Пін Гі-мун*, *пан Гі Мун*, *Пангі Мун* тощо. Навіть на офіційному сайті ООН в Україні знаходимо варіант *Пін Гі-мун*. Хотілося б вірити, що це друкарська помилка, але пошук тільки на цьому сайті видав 67 статей, де Генерального секретаря називають *Піном Гі-муном*¹⁹. Часто зустрічаються варіанти *ПАН Гі Мун*, *Пан Гі Мун*,

¹⁶ У Кореї немає чіткого розподілу між чоловічими і жіночими іменами. Звичайно, є ієрогліфи, які в основному використовуються в жіночих або чоловічих іменах, проте чітких правил не існує. Скажімо, якщо ім'я закінчується на -сук, воно скоріше за все належить жінці, а якщо на -шік — чоловікові. *Кім Ль-Нам* скоріше за все буде чоловіком, єдиним або першим сином у сім'ї, проте може бути і жінкою, ім'я якої вибрали ще до народження дитини, сподіваючись, що буде син.

¹⁷ Проте називати людину лише за її прізвищем у поєднанні з іменними суфіксами можна. Наприклад: 김씨 (*Кім-сі*: містер, місіс або міс Кім), 김군 (*Кім-гун*: містер Кім), 김양 (*Кім-ян*: міс Кім) тощо. Іменні суфікси пропонуємо писати через дефіс і з маленької літери за аналогією до написання японських іменних суфіксів в українській мові.

¹⁸ Український правопис. — К., 2007. — С. 119.

¹⁹ <http://www.un.org.ua/ua/>, станом на 20 листопада 2008 р.

Бан Гі Мун, Пан Кі Мун, Бан Кі Мун та ще мабуть із десятків інших. Така непослідовність у транскрипції призводить до плутанини, а іноді може навіть стати причиною незручних ситуацій на міждержавному рівні²⁰. Написання ж особового імені через дефіс дозволить точно визначати, яка частина є прізвищем, а яка ім'ям, що зменшить кількість помилок і сприятиме полегшенню спілкування між представниками двох країн.

На користь написання корейських імен через дефіс свідчить і те, що в українській мові вже існують подібні прецеденти в правилах написання іншомовних особових імен. Наприклад, через дефіс пишемо *Жан-Жак, Марія-Терезія, Анна-Марія* тощо.

Одним з основних доводів російської транскрипції на користь написання корейських особових імен разом є те, що таким чином зберігається орфографічний вигляд імені. Це твердження досить спірне.

По-перше, коли йдеться про транскрипцію, написання слова залишається другорядним питанням: тут найважливіше — звучання слова. По-друге, про що, до речі, російські вчені не згадують у своїх міркуваннях, корейські прізвища пишуться разом з іменами²¹. Тому, коли за правилами української (так само, як і російської) мови пишемо прізвище окремо від імені і з великої літери, ми вже порушуємо його оригінальну орфографію. Вважаємо, що написання дефіса не порушує єдності корейського імені, адже дефіс в українській мові — знак не розділовий, а з'єднувальний. Він засвідчує зв'язок рівноправних елементів, розділяє елементи імені й елементи прізвища і цим вказує, де кінчається прізвище і де починається ім'я. Дефіс в українській мові часто вживається в іншомовних назвах, коли вони не мають смислової або граматичної самостійності. Такі слова для української мови — єдине ціле, незалежно від тієї чи іншої структури в мові, з якої вони взяті: *Кзил-Орда, Нар'ян-Мар, Ріо-Негро, Улан-Уде, Бульонь-сюр-Мер* тощо. Таку саму логіку пропонуємо застосовувати і при поясненні написання корейських особових імен через дефіс.

Хотілося б також звернути увагу на відмінювання корейських імен. За правилами українського правопису, іменники іншомовного походження відмінюються як відповідні українські іменники. Отже, і корейські імена повинні відмінюватися відповідним чином. Натомість на практиці часто відмінюється лише останній склад імені, а прізвище залишається незмінним. Опрацювавши близько сотні друкованих та електронних статей із згаданим ім'ям політика Бана Гі Муна, автор не виявила жодного випадку правильного його відмінювання (крім називного). Наприклад, «Віктор Ющенко зустрівся з *Пан Гі Муном*», «За словами Генерального секретаря ООН *Пан Гімуна...*», «Кондоліза Райс запропонувала *Пан Кі-муну*» тощо.

Ми пропонуємо правила написання корейських імен, беручи за основу їх південнокорейську вимову. Вимова (і написання) тих самих імен у Північній Кореї може іноді дещо відрізнятись. У таких випадках транскрибуємо ім'я так, як воно звучить у тій Кореї, де живе його носій. Наприклад, південнокорейське

²⁰ Наприклад, під час офіційного візиту Президента України до Республіки Корея в грудні 2006 р., де автор була офіційним перекладачем, на офіційних зустрічах та пресконференціях українська сторона тодішнього Президента Кореї *Но Му-Хьона* називала *Но, Ро* і навіть *Ло Му-Хьоном*.

²¹ Тобто, якщо повністю зберігати орфографію корейських імен, мусили б писати *ХОН-ПІЛЬДОН* або *хонгільдон*. Адже крім того, що корейці пишуть імена і прізвища разом (у корейській мові взагалі відокремлення слів у реченні розвинено набагато менше, ніж в українській), у корейській мові немає розмежування на великі й малі літери.

최승연 у Північній Кореї перетвориться на 최승린, відповідно транскрибувати їх слід як *Чхве Син-Йон* та *Чхве Син-Ньон*.

Як зазначалося, двоскладових прізвищ у Кореї дуже мало — близько п'ятнадцяти, а їхні носії становлять менше 0,1 % населення. Серед них найпоширенішими є *Намгун*, *Хванбо*, *Чегаль* та *Сагон*. Такі прізвища пропонуємо писати разом. Хоч вони і складаються з двох ієрогліфів, кожен з яких має своє значення, такі сполучення є усталеними і незмінними. Тобто, на відміну від імені, ми не можемо використати один з ієрогліфів двоскладового прізвища для утворення іншого прізвища. Крім того, таке написання запобігатиме плутанині і дозволить безпомилково відрізнити ім'я від прізвища.

Крім імен, корейці іноді мають ще й псевдоніми (*хо*). Псевдоніми вперше з'явилися в період Трьох Держав (IV–VII ст.), але широкого використання набули під час правління династії Чосон (1392–1910 рр.). Сьогодні псевдоніми в Кореї майже не вживаються, ними дуже рідко послуговуються — в основному письменники та інші діячі культури. *Хо* бувають двоскладовими (переважна більшість), рідше — три-, чотири- та п'ятискладовими. Носій псевдоніма зазвичай обирав його собі сам або його давали вчителі, старші товариші та ін. У більшості випадків значення *хо* було пов'язане з місцевістю, де проживала людина, її уподобаннями, видом діяльності. Кількість псевдонімів була необмеженою. Наприклад, рекордсменом у цьому вважають ученого і громадського діяча *Кіма Джьон-Хі*, у якого нараховується близько п'ятисот псевдонімів.

Оскільки псевдоніми в корейській мові пишуться перед прізвищем, пропонуємо в такому порядку вживати їх і в українській мові, напр.: *Чхуса Кім Джьон-Хі*, *Бегун-госа Лі Гю-Бо*, *Досан Ан Чхан-Хо* тощо.

Дво- та трискладові псевдоніми слід писати разом, що допоможе відрізнити псевдоніми від імен і полегшить сприйняття імені при читанні, напр.: *Досан Ан Чхан-Хо*, *Вандан Кім Джьон-Хі*, *Єдан Кім Джьон-Хі*, *Бомандан Лі Джьон-Гу* тощо.

Чотири- та п'ятискладові псевдоніми пропонуємо писати через дефіс між частинами слова, що утворюють смислові єдності, напр.: *Бегун-госа* (白雲居士 — «мудрець, що живе серед білих хмар») *Лі Гю-Бо*, *Самхокхосонсен* (三酷好先生 — «вчитель, який любить три розваги»²²), *Лі Гю-Бо*, *Бекволь-госа* (白月居士 — «мудрець, що насолоджується блідим місяцем») *Хо Гюн* тощо.

Псевдоніми можуть уживатися перед повним ім'ям (*Досан Ан Чхан-Хо*) або самі по собі (*Досан*), іноді настільки часто, що замінюють його. У таких випадках пишемо псевдонім після прізвища за правилами написання особових назв. Наприклад, псевдонім поета Кіма Джьон-Шіка *Соволь* витіснив справжнє ім'я²³, і більшості корейців він відомий саме як *Кім Со-Воль*. Поет *Мокволь Пак Йон-Джьон* більше відомий як *Пак Мок-Воль*, але таких прикладів небагато.

Для кращої ілюстрації запропонованих у статті правил транскрипції корейських імен та прізвищ наводимо приклади їх можливого написання (див. табл. 1), а також написання двадцяти п'яти найпоширеніших корейських прізвищ, носіями яких у Південній Кореї є понад 80% населення, за статистичними даними 2000 р.²⁴ та 1985 р.²⁵ (див. табл. 2).

²² Складання віршів, випивка та гомунго (корейський музичний інструмент).

²³ Лише двоскладові псевдоніми можуть використовуватися після прізвищ як особові імена.

²⁴ За даними Національного управління статистики (통계청조사).

²⁵ За даними Колегії економічного планування (경제기획원조사).

Таблиця 1

Приклади написання можливих варіантів корейських імен		
Тип	Українська мова	Корейська мова
1-склад. прізвище та 2-склад. ім'я	Лі Сун-Шін	이순신
1-склад. прізвище та 1-склад. ім'я	Кім Хун	김훈
1-склад. прізвище та 3-склад. ім'я	Бан Мі-Ин-Юль	반미은율
2-склад. прізвище та 2-склад. ім'я	Хванбо Сон-Сук	황보성숙
2-склад. прізвище та 1-склад. ім'я ²⁶	Намгун Хьон	남궁현
2-склад. прізвище та 3-склад. ім'я	Сагон Ру-Ан-А	사공루안아
Хо та ім'я	Дасан Ан Чхан-Хо	다산 안창호
	Бегун-госа Лі Гю-Бо	백운거사 이규보

Таблиця 2

Найпоширеніші корейські прізвища				
№	Корейська мова	Українська мова	2000 р. (чол.)	1985 р. (чол.)
1	김씨(金氏)	Кім	9,925,949 (21.6%)	8,785,554 (21.7%)
2	이씨(李氏)	Лі ²⁷	6,794,637 (14.8%)	5,985,554 (14.8%)
3	박씨(朴氏)	Пак ²⁸	3,895,121 (8.5%)	3,435,640 (8.5%)
4	최씨(崔氏)	Чхве	2,169,704 (4.7%)	1,913,322
5	정씨(鄭氏)	Чон	2,010,117 (4.4%)	1,780,648
6	강씨(姜氏)	Ган	1,044,386 (2.3%)	958,163
7	조씨(趙氏)	Чо	984,913 (2.1%)	877,050
8	윤씨(尹氏)	Юн	948,600 (2.1%)	834,081
9	장씨(張氏)	Чан	919,339 (2.0%)	810,231
10	임씨(林氏)	Ім	762,767 (1.7%)	672,755
1-10	—	—	64.1%	64.5%
11	오씨(吳氏)	О	706,908 (1.5%)	147,127
12	한씨(韓氏)	Хан	704,365 (1.5%)	628,388
13	신씨(申氏)	Шін	698,171 (1.5%)	620,950

²⁶ У більшості випадків носії двоскладових прізвищ мають односкладові імена. Тут подаємо приклади дво- та трискладових імен з двоскладовими прізвищами, оскільки теоретично такі імена можуть існувати. Проте на практиці вони зустрічаються вкрай рідко, бо є нетиповими для корейської мови.

²⁷ Хоч за правилами південнокорейського правопису (так зване правило першої букви, що було прийнято в 1933 р.) на початку слова перед [i] або [j] ㄹ ([л], [р]) зникає, пропонуємо транскрибувати Лі, а не І. Оскільки написання прізвища Лі, другого найпоширенішого прізвища в Південній Корей, вже закріпилося в нашій мові у такому вигляді, пропонуємо дотримуватися цієї традиції. На користь традиційного написання цього прізвища говорить і те, що при вимові прізвище І може бути іноді сплутане зі сполучником і.

²⁸ Прізвище Пак також пропонуємо писати за усталеною в українській мові традицією (Пак, а не Бак), оскільки воно є одним з найпоширеніших, часто зустрічається серед корейців, які приїжджають в Україну, та серед етнічних корейців, що живуть в Україні.

14	서씨(徐氏)	Со	693,954 (1.5%)	611,148
15	권씨(權氏)	Квон	652,495 (1.4%)	567,768
16	황씨(黃氏)	Хван	644,294 (1.4%)	564,256
17	안씨(安氏)	Ан	637,786 (1.4%)	556,391
18	송씨(宋氏)	Сон	634,345 (1.4%)	557,137
19	류씨(柳氏)	Лю	603,084 (1.3%)	509,077
20	홍씨(洪氏)	Хон	518,635 (1.1%)	457,567
1-20	—	—	78.2%	78.5%
21	전씨(全氏)	Чон	493,419 (1.0%)	430,055
22	고씨(高氏)	Го	435,839 (0.9%)	384,012
23	문씨(文氏)	Мун	426,927 (0.9%)	375,765
24	손씨(孫氏)	Сон	415,182 (0.9%)	368,717
25	양씨(梁氏)	Ян	389,152 (0.8%)	343,985

Запропонована система транскрипції корейських імен ґрунтується на їхньому написанні і, відповідно, вимові в Південній Кореї. Хоч північнокорейські імена іноді відрізняються від південнокорейських, цих відмінностей не так багато. Гадаємо, що запропонована транскрипція придатна також і для передавання північних варіантів корейських імен. Звичайно, у такому випадку при транскрипції за основу братимемо північний варіант імені, тобто кореець на прізвище 林 на півдні буде 림 (*Ім*), а на півночі — 림 (*Лім*) тощо.

Таким чином, проблеми, які існують сьогодні у транскрипції корейських імен, пов'язані насамперед з невідповідністю існуючих правил передавання корейських імен українською мовою семантиці та вимові корейських імен і прізвищ. На нашу думку, доцільно, наслідуючи приклад російських колег, розробити пам'ятку або рекомендації для перекладацьких фірм, газет, журналів тощо.

Звичайно, говорячи про транскрипцію корейських імен і прізвищ, ми не могли не торкнутися певних питань транскрипції корейських слів узагалі. Проте пропозиції щодо написання загальних назв, наведені у статті, неповні, вони потребують подальшого вивчення і доповнення.

(Сеул)

O. M. SHCHEGEL

PRACTICAL TRANSCRIPTION OF THE KOREAN NAMES INTO UKRAINIAN: COMPARISONS, PROBLEMS, PROPOSALS.

The system of transcription for Korean names, based on their writing and spelling in the South Korea, is presented in the article. The problems noe existing in the transcription of Korean names and the proposals for their resolving are described.

Key words: transcription, Korean language, cyrillic alphabet.

Кровицька О.

УКРАЇНЬСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005.— 175 с.

Упродовж останнього десятиліття можемо спостерігати, як активізувалася лексикографічна галузь: вийшли друком сотні праць різного плану — своєрідна реакція на ситуацію кінця ХХ ст., коли виявилось, що поза словникарським описом лишилися цілі масиви української лексики й фразеології та гостро постала проблема уніфікації термінології, а також повернення питомих українських мовних засобів, вилучених у тоталітарну добу. Масмо гостру потребу і в тлумачних словниках, і в перекладних. Певна річ, не всі лексикографічні праці нашої доби залишать помітний слід в історії літературної мови, проте всі вони створюють той простір, який згодом називатимуть словникарською практикою кінця ХХ — початку ХХІ ст. Для того щоб проаналізувати позитивні сторони та вади сучасних словників, треба порівняти лексикографічні здобутки нинішні та наших попередників. І цьому повною мірою сприяє рецензована праця О. Кровицької, адже до видання ввійшли як словникові матеріали авторки, так і її аналіз кількох найпомітніших українських словників. Дослідниця в передмові декларує свою мету — це прагнення «проаналізувати деякі тенденції розвитку історичної та навчальної лексикографії, розкрити окремі традиційні та новаторські особливості, що існують у сучасній лексикографічній практиці» (с. 6). Як впливає з приміток, поданих наприкінці тексту, деякі частини рецензованої праці протягом 1995–2005 рр. виходили у світ у вигляді окремих статей.

У розділі «Історична лексикографія: від концепцій до словників» О. Кровицька розглядає лексикографічну спадщину Є. Тимченка, зокрема докладно спиняється на тій оцінці, яку дав І. Огієнко Тимченковому доробкові. Цілком справедливий висновок дослідниці, що нині «велику

справу проф. Євгена Тимченка продовжують львівські науковці, які опублікували «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» (у двох томах) і працюють над укладанням «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» (с. 18). Підрозділ монографії «Картотека “Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.”» містить відомості про етапи створення згаданої лексикографічної праці та її джерельну базу. О. Кровицька окремим розглядає традиції та новаторство львівської лексикографічної школи, що стала словникарським осередком загальнонаціонального масштабу. У підрозділі «Історична лексикографія слов'янських мов» стисло розглянуто лексикографічний набуток Слов'янщини у відповідній галузі. На жаль, через певний схематизм викладу до рецензованої праці не ввійшла досить важлива інформація про деякі лексикографічні практики кількох слов'янських країн. Скажімо, О. Кровицька, пунктирно окресливши здобутки болгарського історичного словникарства — «базується переважно на працях, які подають лексику однієї пам'ятки або ж літературну спадщину одного письменника», — про інші південнослов'янські традиції пише: «У цьому ж руслі фактично розвивається також македонська, сербська, словенська історична лексикографія» (с. 58). Проте таке твердження в зацікавленого читача обов'язково викликає запитання: «А як саме?». Як відомо, попри майже півстолітні спільні «югославські настанови» філологи Словенії, Сербії, Хорватії та Македонії мають ужинок різної ваги. Наприклад, про здобутки словенських лексикографів можемо довідатися з монографічної розвідки Божени Остроменцької-Фрончак «Historia leksykografii słoweńskiej», що вийшла друком 2007 р. Тут знову мусимо з жалем констатувати, що через неприступність закордонних джерел страждають не лише окремі наші дослідники, а й уся національна гуманітаристика.

У цьому ж підрозділі окреслено етапи становлення білоруської історичної лексикографії.

«Перша спроба лексикографічного опрацювання мови білоруських пам'яток припадає на середину XIX ст. і пов'язана з іменем видатного білоруського філолога Івана Носовича», — зазначено в монографії (с. 52). І тільки 1927 р. ухвалили рішення розпочати роботу над підготуванням історичного словника білоруської мови. Для цього була створена спеціальна лексикографічна комісія при Інституті білоруської культури (а не при Інституті білоруської мови, як твердить дослідниця — с. 53).

У другому розділі рецензованої монографії, що має назву «Навчальна лексикографія: особливості розвитку», О. Кровицька розглядає роль словників у сучасній українській загальноосвітній школі, а також у процесі навчання студентів-іноземців. У підрозділі «Асоціативний словник як особливий вид навчальної лексикографії» дослідниця, крім теоретичних положень, що мають важливе значення для укладання такого різновиду праць, подає ще й власні лексикографічні матеріали, здобуті внаслідок експерименту за методикою Г. Кента та А. Розанова у 2000–2002 рр. серед студентів Львівського національного університету ім. І. Франка. Проте з погляду лексикографічного опису та й «стрункості» назви видається не зовсім удалим наступний підрозділ («Короткий асоціативно-тематичний словник української мови “Родина”»), який радше треба було б назвати матеріалами до словника.

Останній підрозділ другого розділу «Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови (географічні назви)» — це також матеріали до словника, подані у вигляді енциклопедичних статей про 22 географічні назви (про те, що вони входять до великої праці — однойменного словника, укладачами якого стали О. Кровицька, З. Мацюк, Н. Станкевич, — довідуємося з приміток наприкінці книжки). Матеріали до Лінгвокраїнознавчого словника потребують певних коментарів і доповнень. Наприклад, про *Західний Буг* сказано, що це «річка в Україні» (с. 90), хоч відомо, що згадана водна артерія протікає теренами трьох країн — України, Білорусі та Польщі. Словникова стаття подає інформацію, що *Тиса* — це також «річка в Україні» (с. 102). Проте не зазначено, що вона тече не лише в межах України (Закарпатська область), а й територією Угорщини та Сербії, частково по кордону між Україною і Румунією, також Угорщиною та Словаччиною. І *Прип'ять* — не тільки «річка в Україні» (с. 102), вона несе свої води ще й білоруськими землями. Про *Дністер* подана вичерпніша інформація: «Протікає територією України та Молдови» (с. 98). Отже, хоч з назви матеріалів ви-

пливає, що вони стосуються тільки власних назв української мови, географічну інформацію про гідрооб'єкти варто подавати повністю, що авторка й зробила в інших словникових статтях. Треба визнати, що *Нарев* — це польська й російська форма назви однієї з правих приток Західного Бугу, її подано в розглянутих матеріалах як українську (с. 90), натомість у нашій традиції цю річку називають *Нарвою*. Не зовсім удала, на нашу думку, назва рубрики *Головні міста* у словниковій статті про гідроніми. Головні міста річки? Радше треба було б *Найбільші міста на річці*. Фраза «Головні міста (Дунаю. — *Т. Ц.-С.*): Рені, Ізмаїл, Кілія» (с. 94) потребує коригування, бо це тільки найбільші придунайські міста України. Спорядичні праслов'янські форми в матеріалах наведено здебільшого в кириличному оформленні, що досить незвично («Назва річки (Збруч. — *Т. Ц.-С.*) пов'язана з такими праслов'янськими словами *бруа* “течія”, *бруїти* “текти, литися”» — с. 91). Напевно, укладачі зробили так, орієнтуючись на школярів. У статті *Сян* (с. 94) не завадила б згадка про те, що ця річка пов'язана з лінією Керзона (така інформація наявна в статті *Західний Буг*). Цікаво було б подати в матеріалах уживані в українській художній літературі сталі епітети до власних назв, як-от: *зелений Сян* («В Перемишлі, де Сян пливе зелений, // Стояв на мості я в важкій задумі, // Про тебе думав я, душе моя» — І. Франко), *срібнолентий Сян* («Де срібнолентий Сян пливе, // Хрустальноводий Прут реве, // Де бистротечий наш Дністер» — Г. Цегельський), *сивий Дніпро* («І він (Сірко. — *Т. Ц.-С.*) по кількох роках плістиме по отих зарічках до сивого Дніпра. Він йому ніби батько» — Ю. Мухометик). Проте це завдання не на один рік, можливо, укладачі під час перевидання словника зможуть використати цю ідею, адже сталі епітети та порівняння (що навіть набувають ознак штампів у ЗМІ, як бачимо у випадку із *сивим Дніпром*) — надзвичайно цікавий матеріал для лінгвокраїнознавства.

«Після проведення депортаційних процесів 1944–1951 рр., зокрема операції “Вісла” 1947 р., Надсяння ввійшло до складу Польщі», — читаємо в матеріалах (с. 94). Це не зовсім так, адже згадані депортаційні акції здійснювано *вже* в межах Польської держави. Радянсько-польську угоду, що санкціонувала українсько-польський кордон здебільшого по лінії Керзона, з деякими відхиленнями між Криловим і Любачевом (на користь Польщі), підписано 16 серпня 1945 р. Ідею встановлення саме такого кордону схвалено в січні того самого року на Ялтинській конференції. До речі, у матеріалах не знаходимо інформації про виселення

українців з Надбужжя. У статті *Південний Буг* були б незайвими відомості про те, що в українській мові існує синонімічний гідронім *Бог*, який і досі побутує на Поділлі. Протиставлення *Західний Буг* — *Південний Буг* цілком книжне й принесене з інших традицій. Як нам здається, виокремлення *галичан* як етнічної групи українців (с. 97) — досить дискусійне питання. Скажімо, згадані в матеріалах *лемки*, *бойки* й *гуцули* також мають бути галичанами.

На жаль, до «Лінгвокраїнознавчого словника власних назв української мови» не подано списку (скорочень) назв джерел (напевно, вони є в повному варіанті праці), що унеможливило з'ясування авторства цитат, уміщених у словникових статтях. У цих цитатах, запозичених з легенд, часто наведена народна етимологія назви, що може істотно відрізнятися від наукової, як-от: «Говерло! Говерло! — розповідали ті, що повернулися. Це по-мадярськи означало, що вершина вся в снігу. Такого дива люди, які прийшли сюди з далекої мадярської рівнини, ще не бачили: щоб серед літа — і сніг. Відтоді й гора названа Говерлою — сніжною горою» (с. 96) або «А горам на честь Карпа дали ймення Карпати» (с. 97). Було б бажано, щоб реєстрові слова матеріалів містили наголоси.

У третьому розділі рецензованої праці подано матеріали до словника компліментів та до словника молодіжного сленгу. Комплімент жінці «З вами — хоч під вельон» (с. 107), напевно, логічніше виправити на «З вами — хоч під вінець», адже *вельон* (*фату*) носить тільки наречена, а *вінець* призначений для пари — чоловіка й жінки. У тлу-

маченні матеріалів до словника молодіжного сленгу треба скрізь замінити написання «з коноплі» (с. 125, 131) на *з конопель* — літературну форму родового відмінка множини іменника *коноплі*.

В останньому, четвертому, розділі О. Кровицька вміщує свої рецензії на мовознавчі праці. Дослідниця детально аналізує «Походження назв населених пунктів Покуття» Д. Бучка (Львів, 1990), монографію Б. Галаса «Ф. С. Шимкевич як лексикограф і українське словникарство (кінець XVIII — початок XX ст.)» (Ужгород, 1995), розвідку В. Котович «Походження назв населених пунктів Опілля» (Дрогобич, 2000), бібліографічний показчик Т. Кульчицької «Українська лексикографія XIII–XX ст.» (Львів, 1998) та «Короткий словник жаргонної лексики української мови» Л. Ставицької (Київ, 2004). Спостереження та зауваження О. Кровицької сприятимуть поліпшенню зазначених праць.

Під час перевидання рецензованої праці авторці варто узгодити деякі аббревіатури, скорочення, звирити написання прізвищ і т. ін.

Звичайно, всі наведені тут зауваження мають рекомендаційний характер і не впливають на цілком позитивну оцінку «Української лексикографії» О. Кровицької. Наважимося твердити, що книжка містить багато сконденсованих ідей, часом пунктирно позначених. Коли їх розвинути, можна створити працю, яка набуде великого значення для нашої філології.

Т. ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО

Šišková R., Savický N.

UKRAJINSKO-ČESKÝ A ČESKO-UKRAJINSKÝ SLOVNÍK

Praha : Leda, 2008.— 1026 s.

Чеська україністика поповнилася новим перекладним словником — Українсько-чеським та чесько-українським, який підготували науковці Слов'янського інституту Чеської академії наук Р. Шишкова і М. Савицький. Автори добре обізнані з проблемами теорії двомовної лексикографії, мають великий практичний досвід лексикографічної праці. Вони є укладачами двотомного Українсько-чеського словника (Прага, 1994–1996), а Р. Шишкова була одним з редакторів

двотомного Чесько-українського словника (К., 1988–1989). Потреба в новому перекладному словнику була нагальною з огляду на актуальні зміни в лексиконах сучасних мов, зумовлені динамічними процесами в соціально-економічному, політичному, культурному, інформаційному житті як чеського, так і українського суспільства. Нові поняття, терміни, запозичення з інших мов, передусім з англійської, неосемантизми — всі ці лексичні явища зафіксовані у новому словнику.

Укладачі рецензованого словника використали новітні українські та чеські лексикографічні видання, зокрема колективні праці «Український орфографічний словник» (К., 2007), «Українсько-російський словник (сфера ділового спілкування)» (К., 2000), «Nová slova v češtině (Slovník neologizmů)» (Прага, 1998, 2004), «Nový akademický slovník cizích slov» (Прага, 2005), Чеський національний корпус, сучасні джерела в Інтернеті.

Рецензований словник в українсько-чеській частині містить 24 300 українських виразів та 33 200 їх чеських еквівалентів, а в оберненій, чесько-українській частині, — 32 400 чеських виразів та 55 100 їх українських еквівалентів. Отже, це невеликі за обсягом словники, відбір лексем для яких є нелегким завданням. Зазначимо, що з ним автори впоралися добре: їм вдалося втиснути в такий невеликий обсяг не лише найчастотнішу загальноновживану літературну лексику, а й найпоширенішу суспільно-політичну, науково-технічну, економічну, спортивну термінологію, а також фразеологію.

Як зазначається у «Вступі», «реєстр не включає слова периферійні, застарілі чи діалектні, а намагається відобразити загальну тенденцію термінологічних слів і виразів проникати в письмову та усну форми літературної мови навіть у її розмовній версії» (с.14). Щоправда, не завжди авторам вдається уникати слів, що перебувають на периферії української літературної норми (*ум, п'єрса, парцела, пацьорка*), чи є спеціальними (*уклобн*), історизмами (*кріп'як, панщина*) або ж переходять в історизми (*витверезник*).

У словнику наявна чітка граматична, семантична й стилістична кваліфікації. До кожного реєстрового слова наводяться граматичні відомості, вказівки на належність до певної частини мови. Згідно з традиціями сучасної слов'янської лексикографії, у іменників подається закінчення родового відмінка, при дієсловах наводяться форми 1-ої особи однини і 3-ої особи множини та зазначається їх вид — доконаний / недоконаний. Якщо при відмінюванні або при дієвідмінюванні в основі слова відбуваються фонетичні зміни, наводиться, крім закінчення, й змінна частина слова, іноді й усе слово, напр.: *грєб'їнь*, еня *т*; *брід*, броду *т*; *ухоп'їти*, ухоплю, ухоплять; *мост'їти*, мощу, мостять і под. Послідовно передається чергування у — в. Слова, в яких на початку наявне чергування у — в, подаються, як правило, під у-, а варіанти з початковим в- наводяться на своєму абетковому місці з посиланням на літеру у-, як, наприклад, *вшанувати* *див. ушанувати*, *вчений* *див. учений*, хоча й не обійшлося, на наш погляд, без зайвих дублювань, за рахунок яких можна було б реєстр розширити, як от: *ўхо* *див. вўхо*.

Семантична розробка реєстрових слів здійснюється через їх валентність, ситуативний, а головне — сучасний контекст лексеми. Вияв типової сполучуваності дає змогу чітко розрізняти фрагменти семантичного поля між синонімами, визначати можливі сфери їх взаємозамінності та сфери неприпустимого при перекладі заміщення однієї лексеми іншою, *див.*, наприклад, розробку семантики українських лексем *допустити, майстер, півний, чеських obracet, platit, smysl* та ін. Важливою методологічною засадою є послідовне наведення можливих граматичних відмінностей щодо роду іменників, виду та керування дієслів і розбіжностей у прийменникових відмінках, що підносить його значення як словника навчального типу, пор.: *згадувати кого що, про кого, про що vzpomínat na koho, na co; спадати (на думку) кому napadat koho; турбуватися (про дімеї) starat se o koho, pečovat o koho; смакувати що, чим pochutnávati si na čem*.

У рецензованому словнику добре представлена диференціація лексем і виразів у стилістичному плані. Як відомо, така особливість національної чеської мови, як *obecná čeština* («розмовна нелітературна мова»), що перебуває десь посередині між українським просторіччям і розмовним функціональним стилем, викликає чималі труднощі при передачі українською мовою. Спираючись на багатий лексикографічний досвід авторам вдалося дібрати стилістично співвіднесені відповідники та ввести у словник поширені в обох мовах слова розмовного стилю, включаючи жаргонізми, такі як *мент, переверт, šlapka* «панельна шлюха / шльондра», *veget* «кайф».

Як зазначалося, словник, за задумом укладачів, повинен відображати сучасний стан української та чеської мов з урахуванням передусім нових явищ та реалій у сучасному житті України та Чехії. Автори з цим упоралися, вони впровадили досвідні запозичення, нові слова і значення, які дотепер у двомовних словниках цих мов не фіксувалися, напр.: *веб-сторінка, мейл, мейлувати, менеджер, менеджмент, тендер, теракт, сайт, самвидав, пам'ять (комп'ютера), пікетувальник; apartmán i apartmán* «апартамент», *bodyguard* «охоронець», *dealer* «дилер», *disketa* «дискета», *euro* «євро», *euroregion* «європеріон», *image* «імідж», *internet* «Інтернет», *internetový* «інтернетний», *kolečkové brusle* «ролики», *leasing* «лізинг», *mejkap i make-up* «макіяж», *notebook* «ноутбук», *skener i scanner* «сканер», *sponzor* «спонсор», *show i šou* «шоу», *xerox* «ксерокс». Щоправда, низка слів не потрапила до словника, очевидно, за браком місця (*бізнесмен — byznysmen, бутик — butik, висловлюватися —*

artikulovat, подія, випадок — *kauza*) або ж міститься лише в одній із його частин (*discudem*, *maklér*, *lobbovat*, *skenovat*, *céděčko*, *šikana*, *zabukovat* (*jízdenku*)).

Важливим для користувача є подання ономастичного матеріалу. Автори вважають за доцільне наводити «еквіваленти географічних назв України як у формі, в якій вони вже узвичаїлися в чеській мові (*Kyjev*, *Dněpr*, *Dněstr*), так і у формі, ближчій до української вимови (*Kyjiv*)» (с. 8, 13), хоч у самому словнику форми *Kyjiv* ми не відшукали.

Позитивним є те, що праця містить окремі словнички найуживаніших українських та чеських абreviatur і скорочень, адже пошук адекватних відповідників завжди становив для користувачів певні труднощі. Не останню роль відіграє і той факт, що словник видруковано великим шрифтом і це значно полегшує роботу з ним.

На жаль, невеликий обсяг словника, як української, так і чеської частин, унеможливив докладну розробку окремих словникових статей, а тому деякі з них мають суто перекладний характер і не подають можливих контекстів, напр.: *дружба* *ž. přátelství s.*; *мати* *matka*; *лаконічний* *lako-*

nický; *nabízet* пропонувати; *rozesmát se* розсміятися; *tavený* плавлений, *správný* правильний, *sporák m.* плита *ž.* та ін. Скажімо, з погляду користувача, який слабо володіє чеською мовою, не зрозуміло, про яку плиту йдеться в останньому прикладі — про великий плаский уламок каменя, металу чи про кухонну піч. Трапляються окремі недогляди, напр.: *параолімпійські ігри* замість нормативного *параолімпійські ігри*, *Алжир* і похідні *алжирець*, *алжирка*, *алжирський* замість нормативного *Алжир* і под.

Висловлені в рецензії зауваження не применшують високої оцінки нової праці чеських колег. Напі побажання, можливо, стануть у пригоді при її перевиданні. У ситуації, коли академічний двотомний «Чесько-український словник» уже давно став раритетом, рецензований словник частково заповнить цю лакуну. Він прислужиться як українцям, так і чехам — усім, хто потребує перекладати тексти сучасної періодичної преси, публіцистичних видань, художньої літератури та хто користується українською і чеською мовами як засобом усної комунікації.

Л. ДАНИЛЕНКО

ХРОНІКА

19–20 листопада 2008 р. в м. Брно (Чехія) відбулася Друга міжнародна наукова конференція «Україністика — минуле, сучасне, майбутнє», присвячена 15-й річниці відкриття спеціальності «Українська мова і література» на філософському факультеті Бренського університету.

Робота конференції проходила в двох секціях — мовознавчій та секції літератури, культури та історії, у межах яких було розглянуто широке коло питань, пов'язаних із діалогом епох і культур у сучасному духовному житті в Україні; місцем української мови, літератури, культури у світовому контексті; сучасним станом та перспективами зіставного вивчення слов'янських мов, літератур і культур; актуальними проблемами сучасного слов'янського мовознавства, літературознавства, культурології й ареальних досліджень; історією вивчення та викладання української мови і літератури в Україні й у світі.

У конференції взяли участь науковці США, Польщі, Австрії, Німеччини та Чехії. Широко були представлені результати досліджень учених різних регіонів України (Київ, Донецьк, Дрогобич, Харків, Бердянськ). Переважна частина виголошених на конференції доповідей торкалась актуальних мовознавчих проблем.

Чимало із представлених на мовознавчій секції доповідей було присвячено проблемам етнолінгвістики, зокрема доповіді І. Голубовської (Київ) «Українська зіставна лінгвокультурологія: сучасний стан та перспективи розвитку», Л. Скалич (Дрогобич) «Національно-культурна специфіка фразеологічних одиниць», К. Мізіна (Кременчук) «Дурний як сало: зміна ціннісних орієнтирів українців» (на матеріалі української, німецької, англійської та російської фразеології), Л. Даниленко (Київ) «Пареміологія в колі суміжних гуманітарних наук», Г. Школи (Бердянськ) «Міфологічний компонент фразеологізмів як елемент етнокультури»; когнітивної лінгвістики — А. Загнітка (Донецьк) «Слов'янські мовні картини світу: зіставний аспект», С. Луців (Дрогобич) «Фразеологічні одиниці зі значенням співвіднесеності з домашньою твариною в українській мовній картині світу», Л. Дубової (Київ) «Птахи з чоловічою символікою в болгарській мовній картині світу (на прикладі орла та сокола)», Ю. Лебеденко (Харків) «Концепт *xata* в мовній картині світу», О. Сурмач (Київ) «Семантико-когнітивна структура концепту “бідність” в англійській, німецькій, російській та українській мовах», Г. Філь, І. Кутняка (Дрогобич) «Фразеологічні одиниці з компонентами-назвами ароматичних кольорів в українській мовній картині світу», В. Федонюк (Київ) «Мовна картина світу та типологія К. Юнга»; лексикології та лексикографії — С. Гриценко (Київ) «Міжмовна

взаємодія як фактор розвитку писемної української мови кінця XVI–XVII ст.», О. Крижко (Бердянськ) «Образно-номінативна та оцінна характеристика зоосемізмів української мови», З. Роженко (Київ) «Іранські елементи у слов'янських мовах», О. Тищенко-Монастирської «Семантичне поле “людина” у фольклорному порівнянні (на матеріалі східнослов'янських та тюркських мов)», Г. Кутньої (Львів) «Фрейми предикатів процесу в сучасній українській мові (до матеріалів укладання словника)»; соціолінгвістики — О. Рудої (Київ) «Гендерні особливості комплементу українців»; аналізу мовної ситуації в Україні — В. Чемес «Етно-мовна ідентичність у поліетнічних регіонах України»; дослідженню окремих мовних явищ — М. Федурко (Дрогобич) «Явище абрєвіації в лінгвокультурологічному аспекті», Л. Солдатової (Київ) «Актуальність використання інформаційно-кореляційного критерію розмежування та унормування неоднозначностей в слов'янських мовах»; фразеології — Г. Ситар (Донецьк) «Синтаксичні фразеологізми з модальним значенням в українській мові», Г. Шубак (Дрогобич) «Власна назва як компонент фразеологічних одиниць української мови»; синтаксису — О. Федурко «Прислівникові предикати в структурі українського речення», І. Патен (Дрогобич) «Словесні символи пересування як образно-смиловий центр фразеологічних одиниць (на матеріалі східнослов'янських мов)»; питанням перекладу — О. Литвинюк (Брно) «Проблеми перекладу чеських префіксальних дієслівних форм на -но, -то» та ін.

Часте посилання на мовознавців з України та їхні праці (В. М. Русанівського, О. Б. Ткаченка, Н. Г. Озерової, Н. Ф. Клименко, В. Г. Жайворонка), позитивна оцінка здобутих ними результатів, зокрема київської академічної етимологічної школи (праці О. С. Мельничука, В. Г. Складенка) в доповідях чеських, німецьких, австрійських учених підтвердили високий авторитет українського мовознавства в науковому світі.

На схвалення та високу оцінку заслуговують і багатоаспектні за підходом до вивчення української мови доповіді чеських колег (Г. Миросової, П. Каліни, Л. Павлічка, Е. Крейчової, П. Валчакової, Є. Оплеталової, У. Холод, Г. Молнарової, Р. Немца). Велике практичне значення для розвитку перекладної лексикографії матимуть, на наш погляд, праці чеських україністів (викладачів та аспірантів кафедри славистики філософського факультету Бренського університету) Т. Юржичкової, І. Міхалікової та О. Газдощової, у яких виявився їхній власний досвід укладання двомовних (на матеріалі чеської та української мов) термінологічних словників — правничого, назв рослин та скорочень.

В. ФЕДОНЮК

ДИСЕРТАЦІЙНІ РОБОТИ З МОВОЗНАВСТВА (тематика досліджень)

У 2007 році бюро Наукової ради з проблем «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» при Відділенні літератури, мови і мистецтвознавства НАН України працювало в такому складі (голова ради — проф. В. М. Бріцин, заступник голови ради — проф. Н. Г. Озерова, учений секретар — проф. В. В. Чумак, керівники секцій (загального та слов'янського мовознавства — член-кореспондент НАН України О. Б. Ткаченко, романо-германського мовознавства — проф. А. Д. Белова, граматики — проф. К. Г. Городенська, лексикології та лексикографії — проф. О. О. Тараненко, стилістики — проф. С. Я. Єрмоленко, російського мовознавства — проф. Н. Г. Озерова, діалектології та ономастики — проф. П. Ю. Гриценко, комп'ютерної лінгвістики — член-кореспондент НАН України Н. Ф. Клименко, член-кореспондент НАН України В. А. Широков). Протягом поточного року затверджено такі теми дисертаційних досліджень:

1. Концепт «Петербург» у поетичному ідіолекті Осипа Мандельштама і Олександра Кушнера.
2. Динаміка мовного розвитку на Прикарпатті в соціолінгвістичному аспекті (50 – 80-ті рр. ХХ століття).
3. Етнокультурний компонент у компаративній фразеології (на матеріалі польської, англійської та французької мов).
4. Діалектна основа мови художньої прози І. С. Нечуя-Левицького.
5. Засоби кореферентності в системі художнього ідіолекту Валерія Шевчука.
6. Народна виробнича термінологія центральних говірок Поділля.
7. Слова автора у структурі художнього дискурсу Григорія та Григора Тютюнників.
8. Лексика поетичних творів Дмитра Білоуса: структурно-семантичний і когнітивно-прагматичний аспекти.
9. Мова політичної реклами: функціонально-прагматичний аспект.
10. Семантичні процеси в лексиці україномовної реклами.
11. Гумористичний компонент у семантиці лексичних і фразеологічних одиниць мови творів Євгена Дударя.
12. Генеза українських східнословобожанських говірок у світлі лексики.
13. Російські переклади п'єс Теннессі Уїльямса як лінгвокультурний феномен.
14. Хронологізація мовних явищ у лінгвогенетичних дослідженнях ХІХ – ХХ ст.
15. Морфологічна класифікація мов у лінгвістиці ХІХ – ХХ ст.
16. Стилiстико-когнітивний та прагматичний аспекти інтерактивної комунікації в англомовному віртуальному дискурсі.
17. Категорія інтенсивності в сучасній польській мові: когнітивний та стилістичний аспекти.
18. Вербалізація можливих світів у жанрі фентезі (на матеріалі творів англійських та американських авторів).
19. Семантика та структурні типи речень з ментальними предикатами.
20. Дієслівне керування в сучасній словацькій мові.
21. Структурні та семантичні параметри безособових речень у сучасній чеській мові.
22. Асоціативні поля номінацій соціального статусу людини у німецькій та українській мовах.
23. Контенсивна типологія сигніфікатів.
24. Валентність дієслів тематичної групи «чуттєва сфера» в англійській і українській мовах.
25. Семантико-синтаксична структура речень з фактивними предикатами.
26. Генеза образної предикації в етнолінгвістичному аспекті.
27. Художній дискурс Зої Кучерявої: лінгвостилістичний аспект.
28. Типологія асоціативних полів лінгвокультури у різносистемних мовах.
29. Способи оцінної дієслівної дії в сучасній українській літературній мові.
30. Семантико-синтаксична структура речень з предикатами фізичного стану істоти.
31. Композити російської мови в ономасіологічному аспекті.
32. Лінгвістична інтерпретація феномена інформативності в лексикографічній парадигмі.
33. Українська обрядова фразеологія: структура, семантика, етнокультурний зміст.
34. Вторинна номінація у творенні комічного (на матеріалі української та німецької мов).

35. Тематичні словники в болгарській лексикографії: історія і сучасний стан.
36. Семантичне наповнення та функціонування презента в сучасній сербській літературній мові.
37. Трансформації фразеологізмів у текстах сучасних хорватських газет.
38. Фразеологія англійської мови та мовна картина світу.
39. Номінативні поля соматизмів та відсоматичних утворень в українських діалектах.
40. Особливості декодування значень лексики і висловлень (цільові, модальні, темпорально-просторові та оцінні аспекти).
41. Міжривнева асиметрія англійських і декомпресованих українських мовленнєвих одиниць.
42. Семантична дивергенція в національних варіантах англійської мови.
43. Художня картина світу в російському сатиричному наративі початку XX століття.
44. Англійська християнсько-богословська терміносистема: генезис, структура, семантика.
45. Англійські запозичення у функціонально-стильових різновидах української мови кінця XX — початку XXI століть.
46. Ономазіологічна парадигма «чоловік» у чеській та українській мовах.
47. Джерела і динаміка фразеології української мови XI — XVIII ст.
48. Лінгвістичні параметри російськомовного анонсу.
49. Тлумачні електронні словники російської мови: структурно-функціональний аспект.
50. Структурно-семантичні параметри висловлювань у діалектній оповіді.
51. Директивні мовленнєві акти в публіцистичному дискурсі.
52. Ізоморфізм та аломорфізм в ойконімії США й України.
53. Семантично-когнітивна структура концептів «багатство» і «бідність» у різносистемних мовах.
54. Адвербіальні еквіваленти слова в англійській та українській мовах.
55. Проблема культури мови в українській періодиці 60–90-х рр. XX століття.

*Учений секретар Наукової ради
«Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України
В. В. ЧУМАК*

30 січня 2009 р. на 86-му році пішов із життя відомий мовознавець доктор філологічних наук, професор, заслужений працівник вищої школи України, відмінник освіти України, заслужений професор Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара Дмитро Харитонович Баранник.

Д. Х. Баранника вирізняли виняткова працездатність і працелюбність. Маючи енциклопедичні знання в лінгвістиці, Дмитро Харитонович завжди із задоволенням ділився ними. Його пам'ятатимуть як скромну, доброзичливу, інтелігентну і водночас наполегливу, вимогливу людину, що вмів стояти на своєму у принципових питаннях.

Народився Д. Х. Баранник у селі Пушкарівці Верхньодніпровського району Дніпропетровської області в сім'ї селянина. У рідному селі закінчив семирічку, а потім продовжив навчання у Верхньодніпровській середній школі № 1. А далі — війна, яка стрімголов увірвалася, змінивши долі цілого покоління. Юнацтво, опалене війною, жажливість побаченого на полі бою, важкі повоєнні часи — все це не стало на заваді майбутньому вченому вступити на філологічний факультет Дніпропетровського держуніверситету, а після його закінчення — й до аспірантури.

І надалі все життя Д. Х. Баранника тісно пов'язане з Дніпропетровським університетом, у якому він працював старшим викладачем (з 1955 р.), доцентом (з 1957 р.), професором (з 1971 р.). Обіймав посади завідувача кафедри української мови (1971 — 1993), декана філологічного факультету (1971 — 1988).

У колі наукових інтересів Д. Х. Баранника були граматична структура, граматична стилістика, термінологія, термінографія української мови, функціонально-стильові різновиди усного мовлення, сучасне українське мовлення в засобах масової інформації та в інших сферах суспільного життя.

Д. Х. Баранник — автор понад 160 наукових праць, серед яких дві монографії: «Драматичний діалог» (1961) (у співавторстві) та «Усний монолог» (1969), два словники: «Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки» (1997) і «Навчальний правописний словник української мови» (1997) (у співавторстві), розділи в шести колективних монографіях Інституту мовознавства НАН України. На особливу увагу заслуговують розділи «Прикметник» та «Числівник» у п'ятитомній праці «Сучасна українська літературна мова» за заг. ред. акад. І. К. Білодіда.

Д. Х. Баранник щиро вболівав за майбутнє української лінгвістичної науки, яке передусім пов'язував з молоддю. За його ініціативою 1976 р. в Дніпропетровському університеті створено спеціалізовану вчену раду для захисту дисертацій, на посадах голови й заступника голови в якій Д. Х. Баранник був до останніх днів. Під його керівництвом захищено 2 докторські та понад 20 кандидатських дисертацій. За участь у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1942 рр. Д. Х. Баранник відзначений орденами Вітчизняної війни II ступеня, «За мужність» III ступеня, медалями «За взяття Кенігсберга», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945 рр.».

Наукова, педагогічна та громадська діяльність Д. Х. Баранника не залишилися непоміченими. За свою сумлінну працю Д. Х. Баранник удостоєний численних нагород: Почесної грамоти Президії Верховної Ради Української РСР (1978), медалі А. С. Макаренка (1983), Ярослава Мудрого (1996), Почесної грамоти Верховної Ради України (2003) та ін. На честь 90-річчя Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара нагороджений медаллю «За вірну службу ДНУ» (2008).

Світла пам'ять про світлу людину — Дмитра Харитоновича Баранника — завжди збережеться в серцях усіх, кому доводилося бодай трохи з ним спілкуватися.